

1364

ItK

1

nyelvtudományi közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1995

ARTALOMBÓL

Németh G. Béla hetven éve (23 + 47)

István: Madách és a centralisták

András: A gyermeki olvasat, avagy a félrehallás poétikai jelentősége

Martin, Marc: József Attila, François Villon: találkozás

László: Írók, költők textológiai nézetei (Móricz Zsigmond, Sík Sándor, Weöres Sándor)

emle

Erzsébet nyolcvanéves (Veres András)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1995. XCIX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>Bodnár György: Németh G. Béla hetven éve (23+47)</i>	1
<i>Fenyő István: Madách és a centralisták</i>	9
<i>Kappanyos András: A gyermeki olvasat, avagy a félrehallás poétikai jelentősége</i>	23

Kisebb közlemények

<i>Horváth Edit: A klasszikus novellaforma módosulása</i>	
<i>Ambrus Zoltánnál: Tárcá, reflexív hang, keretes és én-elbeszélések</i>	53
<i>Martin, Marc: József Attila, François Villon: találkozás</i>	64

Textológia

<i>Péter László: Írók, költők textológiai nézetei (Móricz Zsigmond, Sík Sándor, Weöres Sándor)</i>	73
--	----

Műhely

<i>Mózes Huba – Vargha Jenő László: Szilágyi Domokos színpreferenciái (Újabb kísérlet a Lüscher-teszt irodalmi alkalmazására)</i>	88
---	----

Adattár

<i>Hubert Ildikó: Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről</i>	95
<i>Demeter Júlia: Magyar diákok Skóciában (1843–1899)</i>	103

Szemle

<i>Klaniczay-émlékkönyv (Bartók István)</i>	114
<i>Bori Imre: Prózatörténeti tanulmányok (Lőrinczy Huba)</i>	117
<i>Gergye László: Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka (Mezei Márta)</i>	122
<i>Nemeskürty István: Tüzes józanság. Berzsenyi Dániel új megvilágításban (Weber Antal)</i>	124
<i>Csűrös Miklós: „Lesz idő, hogy visszatérhet.” Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről (Imre László)</i>	125
<i>Feltáratlan értékek a magyar irodalomban (Kulcsár-Szabó Zoltán)</i>	128
<i>Nagy Atilla Kristóf: Szellemi bonctan (Komjáthy Jenő költészetének hatástörténeti elemzése) (Eisemann György)</i>	133
<i>Jókai-szótár 1–2. kötet (Nagy Miklós)</i>	135
<i>Mózes Huba: A fejedelemasszony portréjához (Kozma Dezső)</i>	138
<i>Agárdi Péter: Kortársunk, Mónus Illés (Illés László)</i>	139

Krónika

<i>Vezér Erzsébet nyolcvanéves (Veres András)</i>	142
<i>Acclimater l'autre. Tudományos konferencia. Budapest, 1994. november 8–10. (Tverdota György)</i>	143
<i>Kollokvium Mészöly Miklós életművéről. Újvidék, 1994. december 16–17. (Tverdota György)</i>	144

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

V. 12

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER,
HORVÁTH IVÁN, KÓSZEGHY PÉTER, KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY,
VERES ANDRÁS

1995. XCIX. ÉVFOLYAM

1997

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

A XCIX. évfolyam munkatársai

Angyalosi Gergely (Budapest)	Korompay H. János (Budapest)
Bartók István (Budapest)	Kovalovszky Miklós (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)	Kozma Dezső (Kolozsvár)
Bodnár György (Budapest)	Kulcsár-Szabó Zoltán (Budapest)
Bodri Ferenc (Dorog)	Lakner Lajos (Debrecen)
Borbély Szilárd (Debrecen)	Latzkovits Miklós (Szeged)
Botka Ferenc (Budapest)	Lengyel András (Szeged)
Bubryák Orsolya (Piliscsaba)	Lőrinczy Huba (Szombathely)
Demeter Júlia (Budapest)	Lukácsy Sándor (Budapest)
Dörgő Tibor (Budapest)	Madas Edit (Budapest)
Eisemann György (Budapest)	Martin, Marc (Párizs)
T. Erdélyi Ilona (Budapest)	Máthé József (Gyömrő–Eger)
Fenyő István (Budapest)	Mezei Márta (Budapest)
Fónod Zoltán (Pozsony)	Monok István (Szeged)
Fried István (Budapest–Szeged)	Monostory Klára (Budapest)
Gángó Gábor (Budapest)	Mózes Huba (Kolozsvár–Budapest)
Gergy László (Budapest)	Nagy Miklós (Budapest)
Gerold László (Újvidék)	Németh G. Béla (Budapest)
Gömöri György (Cambridge)	Németh S. Katalin (Budapest)
Hargittay Emil (Budapest)	Nyárády Gábor (Budapest)
Havasréti József (Pécs)	Péter László (Szeged)
Hopp Lajos (Budapest)	Pócsi Katalin (Budapest)
Horváth Edit (Budapest)	Praznovszky Mihály (Budapest)
Hubert Ildikó (Budapest)	Sánta Gábor (Szeged)
Illés László (Budapest)	Schweitzer Pál (Budapest)
Illés Sándor (Veszprém)	Szabó Zoltán (Budapest)
Imre László (Debrecen)	Szelestei N. László (Budapest)
Jastrzębska, Jolanta (Groningen)	Szilágyi Márton (Budapest)
Kádár Judit (Budapest)	Tverdota György (Budapest)
Kappanyos András (Budapest)	Új Imre Attila (Debrecen)
Kecskeméti Gábor (Budapest)	Varga Imre (Budapest)
Kecskés András (Budapest)	Vargha Jenő László (Kolozsvár)
Kelevéz Ágnes (Budapest)	Veres András (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)	Wéber Antal (Budapest)
Knapp Éva (Budapest)	

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

Tanulmányok

<i>Bodnár György</i> : Németh G. Béla hetven éve (23+47)	1
<i>Borbély Szilárd</i> : A <i>Vanitatum vanitas</i> és A <i>boldog szerelem</i>	485
<i>Fenyő István</i> : Madách és a centralisták	9
<i>Gergye László</i> : Kazinczy költészetesztétikája (A <i>Tövisek és virágokról</i>)	145
<i>Hargittay Emil</i> : A fejedelmi tükror műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben	441
<i>Imre László</i> : Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció (A magyar regény a múlt század derekán)	321
<i>Kappanyos András</i> : A gyermeki olvasat, avagy a félrehallás poétikai jelentősége	23
<i>Korompay H. János</i> : Az <i>Életképek</i> irodalomkritikája	293
<i>Lakner János</i> : Egy vidéki művész a XX. század első felében (Oláh Gábor naplója)	504
<i>Lengyel András</i> : József Attila első analitikusa (A pszichoanalitikus Rapaport Samuról)	163
<i>Lukácsy Sándor</i> : „Trombita, kürt, tanító vagyok” (Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról)	271

Kisebb közlemények

<i>Botka Ferenc</i> : Déry Tibor és Nagy László	344
<i>Bubryák Orsolya</i> : Weber János <i>Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies</i> című művéről	335
<i>Döngő Tibor</i> : Karinthy Frigyes <i>Költőtanca</i> és <i>Az ember tragédiája</i>	533
<i>Gömöri György</i> : Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján	190
<i>Horváth Edit</i> : A klasszikus novellaforma módosulása Ambrus Zoltánnál: Tárca, reflexív hang, keretes és én-elbeszélések	53
<i>Martin, Marc</i> : József Attila, François Villon: találkozás	64
<i>Pócsi Katalin</i> : Hermányi Dienes József kiadatlan Talmud-kompendiumáról	524
<i>Új Imre Attila</i> : Salamon Ferenc hírlapírói pályakezdése és a mérleg jel	199

Textológia

<i>Monostori Klára</i> : Szabó Lőrinc <i>Ficséri-füsti</i> című versének keletkezése nyomában	542
<i>Péter László</i> : Írók, költők textológiai nézetei (Móricz Zsigmond, Sík Sándor, Weöres Sándor)	73
<i>Szelestei N. László</i> : Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli énekeskönyvben	204

Vita

<i>Fónod Zoltán</i> : Egy kritika színe és visszája (Megjegyzések Berkes Tamás elmékedéseikhez)	214
<i>Fried István</i> : Jegyzetek Bíró Ferenc <i>A felvilágosodás korának magyar irodalma</i> című korszakmonográfiájához	355
<i>Kecskés András</i> : Szerdahelyi István: <i>Verstan mindenkinek</i>	367

Műhely

<i>Bartók István</i> : Valami a metaplaszmusról	577
<i>Havasréti József</i> : Ady profetikus költészetének megítéléséről	612

<i>Kecskeméti Gábor: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei</i>	561
<i>Knapp Éva: A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai</i>	595
<i>Latzkovits Miklós: Argumentum és prologus a régi magyar drámában</i>	586
<i>Máthé József: Áprily és a nyugatosok</i>	235
<i>Mózes Huba – Vargha Jenő László: Szilágyi Domokos színpreferenciái</i> (Újabb kísérlet a Lüscher-teszt irodalmi alkalmazására)	88
<i>Sánta Gábor: Mozgai Pali, a gyermekhős</i> (Cholnoky-könyv. De melyiké?)	392
<i>Varga Imre: Az iskoladráma egyik műfajáról, a Gergely-napi játékokról</i>	217
<i>Wéber Antal: Gaal József elbeszélő prózája</i> (Életkép, adoma, rajz)	377

Adattár

<i>Demeter Júlia: Magyar diákok Skóciában (1843–1899)</i>	103
<i>Hubert Ilidkó: Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről</i>	95
<i>Illés Sándor: Zilahy Lajos 1956-os „perújításának” néhány levéldokumentuma</i> Buday Tibor hagyatékában	407
<i>Nyarády Gábor: Bölöni Farkas Sándor végrendeletei</i>	631
<i>Praznovszky Mihály: Egy választási csíny Mikszáth ismeretlen levelében</i>	404

Szemle

<i>Agárdi Péter: Kortársunk, Mónus Illés (Illés László)</i>	139
<i>Baróti Szabó Dávid: Jer, magyar lantom (Szilágyi Márton)</i>	431
<i>Beke Albert: Hatalom és szerep. Gyulai Pál, az ember (Nagy Miklós)</i>	671
<i>Bodnár György: Juhász Ferenc (Angyalosi Gergely)</i>	676
<i>Bori Imre: Prózatörténeti tanulmányok (Lőrinczy Huba)</i>	117
<i>Csűrös Miklós: „Lesz idő, hogy visszatérhet.” Jegyzetek Arany János</i> és a századforduló korszerűségéről <i>(Imre László)</i>	135
<i>Emlékezések Ady Endréről (Schweitzer Pál)</i>	419
<i>Feltáratlan értékek a magyar irodalomban (Kulcsár-Szabó Zoltán)</i>	128
<i>Fried István: Márai Sándor titkai nyomában (Bodri Ferenc)</i>	263
<i>Gergye László: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka (Mezei Márta)</i>	122
<i>Gerold László: Meglelt örökség (Kerényi Ferenc)</i>	659
<i>Hadrovics László: A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága (Madas Edit)</i> „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644 <i>(Németh S. Katalin)</i>	648
<i>István Fried: Ostmitteleuropäische Studien (Wéber Antal)</i>	430
<i>Jókai Mór összes művei. Levelezés III. (1876–1885) (Kádár Judit)</i>	657
<i>Jókai-szótár 1–2. kötet (Nagy Miklós)</i>	666
<i>Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek) (Bitskey István)</i>	135
<i>Klanczay-émlékkönyv (Bartók István)</i>	252
<i>Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi (Hopp Lajos)</i>	114
<i>Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország) (Monok István)</i>	256
<i>Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe (Bitskey István)</i>	427
<i>Mózes Huba: A fejedelemasszony portréjához (Kozma Dezső)</i>	641
<i>Nagy Atilla Kristóf: Szellemi bonctan (Komjáthy Jenő költészetének</i> hatástörténeti elemzése) <i>(Eisemann György)</i>	138
<i>Nemeskürty István: Tüzes józanság. Berzsenyi Dániel új megvilágításban (Wéber Antal)</i>	133
<i>Oltványi Ambrus: A szellem szenvedélye (Korompay H. János)</i>	124
<i>Péter I. Zoltán: „Látva lássanak...” Ady Endre Nagyváradon (Kovalovszky Miklós)</i>	654
<i>Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I–III. (Bartók István)</i>	674
	644

Ślaski, Jan: Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu (<i>Hopp Lajos</i>)	424
Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban (<i>Szabó Zoltán</i>)	436
Takács Gyula: Az igazi poézia keresése (<i>Gerold László</i>)	652
Tóth Sándor: Petőfi és szülei Szabadszálláson (<i>Kerényi Ferenc</i>)	261
S. Varga Pál: A gondviselési hittől a vitalizmusig. A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében (<i>Gángó Gábor</i>)	662
Wernitzer Julianna: Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője (<i>Jastrzębska, Jolanta</i>)	264

Krónika

Acclimater l'autre. Tudományos konferencia. Budapest, 1994. november 8–10. (<i>Tverdota György</i>)	143
Antal Árpád hetvenéves (<i>Nagy Miklós</i>)	683
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (<i>Kelevéz Ágnes</i>)	682
Horváth Károly (1909–1995) (<i>Németh G. Béla</i>)	439
Intézeti hírek (1994. január 1–december 31.)	270
Kollokvium Mészöly Miklós életművéről. Újvidék, 1994. december 16–17. (<i>Tverdota György</i>)	144
Korompay Bertalan (1908–1995) (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	680
Retorikák, poétikák, drámaelméletek (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	681
Vezér Erzsébet nyolcvanéves (<i>Veres András</i>)	142

NÉVMUTATÓ

12. [álnév] I. Erdélyi János

- Abafi Lajos 159
 Ábrányi Emil 314, 423
 Ács Mihály 225, 226
 Ács Pál 115, 117, 450
 Acsády Ignác 336, 478
 Aczél Ágnes 350
 Aczél György 350, 407, 678
 Aczél Tamás 347
 Adami János 195
 Adams, Alison 600
 Addison, W. Innes 107
 Ady Endre 6, 74, 75, 77–82, 119, 131, 138, 139, 141–143, 165, 166, 173, 235–244, 249–251, 370, 372–374, 419–424, 438, 504, 507, 514, 516–520, 612–630, 662, 666, 674, 675, 678
 Ady Lajos 421
 Ágai Adolf 54
 Agárdi Péter 139–141
 Ágoston, Szent 253, 271–273, 276, 277, 281, 282, 441, 452, 458, 567
 Aiszóposz 341, 490
 Ajtai Abód Mihály 525
 Alaghy Judit 449
 Alatus András I. Vári Alatus András
 Albertinus, Ágidius 458
 Albertus, Ioannes 579
 Alcinius, Andreas 597–600, 602, 603, 605, 607, 608
 Alexa Károly 14
 Alexander Bernát 423
 Alexovics Vazul (Basilus) 279, 283
 Alföldy Jenő 348
 Alsted, Johann Heinrich 576, 580–582
 Althusius, Johannes 468
 Álvarez, Emanuel 578, 580, 582
 Alvinczi Péter 453, 565, 581
 Ambrus, Szent 291
 Ambrus Katalin 132
 Ambrus, Peter 111
 Ambrus Zoltán 121, 53–63
 Amesius, Guilielmus 190, 561, 567, 568
 Ammer, K. L. 64
 Ammirato, Scipione 599
 Ampringen Gáspár 337
 Anakreon 148
 Andersen, Hans Christian 397
 Anderson, Peter John 104, 106
 Andrae, Johann Valentin 462
 Andreas Pannonius 441
 Andricius, Andreas 580
 Angyal Dávid 478, 487, 496, 500
 Angyal Endre 443
 Angyalosi Gergely 263, 270, 678
 Antal, Páduai Szent 278, 287
 Antal Árpád 683, 684
 Antimachiavellus I. Gentillet, Innocent
 Antiokhosz (Antiochus) 274
 Ányos Pál 358, 359, 363
 Apáczai Csere János 191, 238, 525, 563, 566–570, 575
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 196
 Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 442, 479, 483
 Apáthy István 164
 Apáti Ferenc 372
 Apollinaire, Guillaume 49
 Áprily Lajos 132, 235–251, 374
 Apró Ferenc 167, 169, 187
 Aragon, Louis 418
 Arany 199
 Arany János 2, 3, 6, 79, 84, 98, 125–128, 136, 199, 302, 305, 316, 326, 327, 330–332, 367, 372, 390, 440, 507, 519, 624, 630, 662, 665, 666, 672, 674, 683
 Arany László 3, 330, 367, 680
 Ardier, Paul 643
 Aresi, Paolo 600
 Arisztophanész Buzantiosz 588
 Arisztotelész 274, 280, 288, 289, 305, 445–447, 458, 480, 588, 598, 606
 Arkhimédész 25
 Árpád, fejedelem 493
 Asbóth János 117, 118, 120, 121
 Asztalos István 263
 Asztalos László 473
 Asztalos Miklós 132
 Atanáz, Szent, alexandriai (Athanasius) 272
 Attila, hun fejedelem 642
 Augustus, Octavianus, római császár 493

- Austriacus, Johannes 596
 Avancinus, Nikolaus 482
 Aventinus, Johannes 455

 Babits Mihály 2, 6, 7, 48, 78, 82, 84, 87, 95, 133,
 166, 178, 235, 238, 239, 246–251, 290, 367,
 371, 393, 535, 554, 612, 615–618, 623, 624,
 628, 661
 Bach, Johann Sebastian 51
 Bacon, Francis 564, 568, 571
 Bacsoni Lajos 113
 Badics Ferenc 378
 Bagdy Emőke 183, 187
 Bagge, Sverre 454
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 329, 623
 Baja Mihály 512
 Bajza József 123, 124, 202, 293, 294, 311, 312,
 314–316, 330, 497, 631, 661
 Bak János 641
 Bak Róbert 179
 Baksay Sándor 120
 Balásfi Tamás 450
 Balassa László 295
 Balassa Péter 58
 Balassi Bálint 68, 115, 116, 270, 375, 426, 427,
 444, 449, 461, 593
 Balázs Béla 166, 242, 614
 Balázs Géza 135
 Balázs János 576
 Balázs Mihály 115, 116, 682
 Balázs Sándor 54, 165, 187, 331
 Balbi, Girolamo 115
 Balbín, Bohuslav 601, 604, 606, 608, 610
 Bálint György 141, 517, 518
 Bálint Sándor 76, 225
 Balog György 572
 Balogh Edgár 420
 Balogh, Elemér 113
 Balogh Ferenc 112
 Balogh, Francis 113
 Balogh Károly 9
 Balogh Magdolna 270
 Balsaráti Vitus János 204, 563
 Balzac, Honoré de 326, 329, 333, 519
 Bán Imre 271, 458–461, 561, 563, 567–569, 575,
 577, 582, 583, 595, 663
 Bandi Pap Sámuel 197, 198
 Bandini, Francesco 642
 Bánffy Simon 304
 Bánffy József, gr. 632
 Bangha Béla 618
 Bangó Péter [Pető] 318, 319
 Bányai János 131, 144
 Baranyi Imre 9, 11, 12
 Baranyi Pál [László] 281, 285

 Baráth, Francis 110
 Barclay, William 447
 Barcsay Ábrahám 435, 500, 501
 Bárczi Ildikó 682
 Bárczy István 421
 Bárd Miklós [Kozma Ferenc] 663
 Bárdossy László 409
 Bargagli, Scipio 599
 Barkóczy Ferenc 204, 205
 Barlandus, Hadrianus 589
 Barlay Ö. Szabolcs 458
 Barlow, Thomas 194, 195
 Báróczi Sándor 152, 154, 157
 Baróti Szabó Dávid 152, 274, 431–436
 Barra Imre 635
 Barrientos, Alamos de 469
 Bárony István 53, 120
 Barta Gábor 644
 Barta János 324, 328, 663
 Barta Péter 543
 Bartalis János 235
 Bártfay László 123, 124
 Bartha Károly 411
 Bartha Miklós 67
 Barthes, Roland 266
 Bartholomeus Pannonius 592, 593
 Bartók Béla 71, 83, 646
 Bartók István 117, 271, 444, 561, 562, 567, 568,
 577, 648, 682
 Bartunek, Anton 335–338
 Basilius I. Vazul, Szent
 Basilius István 115
 Basire, Isaac, de Preamont 195
 Bata Imre 518
 Bataille, Henry 75
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 73, 448, 449
 Báthory István, ecsedi, országbíró 448
 Báthory István, lengyel király, erdélyi fejedelem
 426, 643
 Báthory Miklós 642
 Batizi András 98, 621
 Batsányi János 154, 162, 209, 212, 365, 435, 574
 Batteux, Charles 297–299, 302, 308, 313, 316
 Batthyány Ádám 431
 Batthyány Ferencné I. Lobkowitz Poppel Éva
 Batthyány Ignác 210
 Batthyány Lajos 22
 Baudelaire, Charles 542
 Bauer, Barbara 598, 604, 605, 608, 610
 Bayer, Johannes (János) 476
 Bayley, Peter 561, 564
 Bayle-Sick, Norbert 458, 459
 Beccadelli, Antonio 341
 Beck András 349
 Bécsy Tamás 661

Beély Fidél József [Briedl Fidél] 298, 299, 302, 311
 Beke Albert 671–674
 Békefi Remig 467
 Békés István 393, 395
 Békési Imre 644
 Bél Mátyás 436
 Belia György 535
 Bellarmino, Roberto 255, 275, 463, 482, 595
 Benczédi László 477
 Benczédi Pál 632
 Benda Kálmán 449, 452, 470
 Benedek András 661
 Benedek Elek 139, 142
 Benedek Marcell 68, 142, 238, 241, 251, 335
 Benes Beáta 483
 Bénichou, Paul 65
 Beniczey Gusztáv [álnév] I. Erdélyi János
 Beniczky Péter 375
 Benkő Loránd 445
 Benkő Sámuel 526
 Benkő, Stephen 111
 Benkő II., Stephen 111
 Bényei Deák János 190
 Bényés Pál, Szepsi 448
 Beöthy László 330, 334
 Beöthy Zsolt 54, 515
 Berardi Hortobágyi Ildikó 648
 Berczeli Anzelm Károly 169, 187
 Bérczy Károly 9, 54, 674
 Berde Mária 238
 Béres József 350
 Berg Pál 446, 447
 Berger, Peter L. 508
 Berges, Wilhelm 441
 Bergson, Henri Louis 180, 238
 Berkes Tamás 214, 215
 Bernát, Szent 277
 Bernát[h] Gáspár 330
 Bernhard, Thomas 197, 198, 266
 Bertalanffi Pál 279
 Bertha Zoltán 132
 Berzsenyi Dániel 41, 84, 124, 125, 152, 155, 156, 158, 162, 204, 274, 357, 362, 652–654, 659
 Bessenyei György 323, 356, 358, 362, 364, 365
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 442, 446, 449, 450, 452–454, 461, 467, 469–471, 565, 643
 Bethlen István 69, 70
 Bethlen János 198
 Bethlen Kata 115
 Bethlen Mihály 198
 Bethlen Miklós 194, 569
 Bethlendy, Andrew 111
 Bethlendy II., Andrew 111
 Béthune, Philippe de 469

Biberauer, Richard 113
 Bibó István 655, 656
 Bien, E. 179, 187
 Biliński, Bronisław 424
 Bingham, Caroline 451
 Birnbaum, Marianna D. 268, 643
 Bíró Ferenc 355–359, 361–366, 490, 682, 683
 Bíró Pál, homoródszentmártoni 631
 Bíró Sámuel 469
 Bisterfeld, Johann Heinrich 191, 465
 Bisztray Gyula 656, 683
 Bitskey István 115, 256, 429, 644
 Black, Alexander 104
 Blackwood, Adam 447
 Blau Lajos 527
 Blazovich László 427
 Bleriot, Louis 66
 Bloch, Ernst 620
 Blüm, Elger 478
 Bocatius, Joannes 339, 341, 448, 451, 452, 475
 Boccaccio, Giovanni 116
 Boccacini, Traiano 482
 Bocskai[y] István 85, 447–450, 452, 454, 471
 Bod Péter 457, 461, 527, 528
 Bodin, Jean 447, 468, 482
 Bodnár György I, 58, 59, 62, 131, 270, 515, 676–679
 Bodnár Gyula 215
 Bodri Ferenc 264
 Bogáti Faza[e]kas Miklós 643
 Bohnen, Klaus 363
 Boileau, Nicolas 154, 305, 306
 Bojti Veres Gáspár 442, 469
 Bóka László 674
 Bókay Antal 163, 184, 187
 Boldizsár Iván 349
 Bolyai 249
 Bolygó János 450
 Bolyki János 453
 Bona, Giovanni 255
 Bonar, John 107
 Bonaventura, Szent 279
 Boncza Berta 236, 420–422
 Boncza Miklós 420, 423
 Bonfini, Antonio 462, 470, 481, 482, 642
 Bonifacius 274
 Bónis György 473
 Bonnar, Andrew Alexander 104
 Borbély Sándor 242
 Borbély Szilárd 485, 503
 Borcsa János 132
 Borges, Jorge Luis 264–266
 Bori Imre 117–122, 144, 345, 394, 662
 Bornemisza 448
 Bornemisza István 190

- Bornemisza Péter 586, 587, 589–593
 Boronkai Iván 642
 Borosnyai Was Elek 527, 528
 Borsa Gedeon 443
 Bory Lajos 11
 Borzsák István 429
 Boschius, Jacobus 602
 Boskowitz, Prothasius 644
 Bossuet, Jacques Bénigne 276
 Botero, Giovanni 482
 Botka Ferenc 131, 353
 Bouhours, Dominique 601, 603
 Bovio, Carolo 599
 Bozók Éva 237
 Bozsó Gábor 483
 Böbe I. Kunsági Mária Erzsébet
 Böhm, Daniel Joseph 311
 Bölöni György 507
 Bölöni Farkas Sándor 152, 631–636, 639, 640
 Brahe, Tycho 565
 Brahmer, Mieczysław 424
 Branca, Vittore 116, 424–426
 Brandy, Sam/uel/ I. Bandi Pap Sámuel
 Brassai Sámuel 631, 636
 Brecht, Bertolt 64–67
 Breidenbach, Heribert 611
 Breithaupt, Johann Friedrich 335
 Bresztovszky Ernő 23
 Bretán Miklós 421
 Bretter György 119
 Brewer, Samuel 338
 Briedl I. Beély Fidél József
 Brinkmann, Hennig 455
 Bródy Sándor 121, 329
 Broich, Ulrich 486
 Bruno, Giordano 116
 Brutus 493
 Buber, Martin 618, 626–628
 Bubryák Orsolya 343
 Buchanan, George 444, 446, 447
 Buck, August 597
 Bucsay Mihály 108
 Buczy Emil 146
 Budai V. István 191
 Budai II., Johannus 112
 Budai, John 112
 Buday Tibor 407, 408, 410–415
 Buday Tiborné Mosonyi Klára 407
 Buday Zoltán 412, 413
 Budenz József 681
 Bujdosó Alpár 682
 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics 417
 Bulwer-Lytton, Edward George 322, 387
 Bulyovszky Gyula 305
 Buska I. Buska-Török Johanna
 Buska-Török Johanna grófné 669
 Buzinkai Mihály 561
 Büchler Ignác 164
 Büky Béla 648
 Bürger, Christa 362
 Bürger, Peter 362
 Byron, George Gordon 305, 326, 330, 332, 334, 440, 507
 Caesar, Caius Julius 447, 536, 583
 Callimachus Experiens 426, 642
 Calveras, I. 603
 Calvin, Jean 453, 467, 567
 Camerarius, Joachim 601–603, 605
 Campanella, Tommaso 481, 482
 Canova, Antonio 153
 Capaccio, Giulio Cesare 599
 Capella, Martianus 579
 Carafa, Diomedede 642
 Caraffa, Antonio 335, 479
 Carco, Francis 65
 Cardanus, Hieronymus (Girolamo Cardano) 597
 Carion, Johannes 455
 Carlyle, Gavin, Rev. 104, 106, 107
 Carrol, Lewis 26–28, 33
 Carter, David 418
 Cartesius I. Descartes
 Casaubon, Isaac 605
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 272, 341
 Castelletti, Cristoforo 115
 Castiglione, Baldassare 427, 447, 459
 Catullus, Caius Valerius 84
 Caussin, Nicolas 482, 600, 603–606
 Ceausescu, Nicolae 684
 Celtis (Celtis), Conrad 429, 642
 Cennerné Wilhelmb Gizella 643
 Certeau, Michael de 64
 Cervantes Saavedra, Miguel de 264, 265
 Chalupka, Ján 658
 Champion, Pierre Honoré 64
 Charaire, Georges 349
 Charlett, Arthur 197
 Chateaubriand, François Auguste René 327, 440
 Chaulot, Paul 349
 Cherubini, Maria Luigi 326
 Chesterton, Gilbert Keith 80
 Chillingworth, William 565
 Cholnoky László 118, 120, 121, 392–398, 401, 403
 Cholnoky Viktor 118, 120, 392–403
 Cholnoky Viktor, ifj. 399
 Cholnoky-fivérek I. Cholnoky László és Cholnoky Viktor
 Chrysostomus I. János, Aranyszájú Szent
 Cicero, Marcus Tullius 274, 280, 288, 341, 446, 447, 458, 459, 572, 598, 601

- Cicognara, Leopoldo 148
 Claudel, Paul 80
 Lauren, Heinrich 387
 Clayton, Jay 486
 Clemens, Titus Flavius [Alexandrinus] 272
 Clements, Robert J. 595
 Clichtoveus, Jodochus 441
 Cocceius, Johannes 195, 525
 Cohn, Leopold 113
 Collingwood, Robin George 622
 Comenius, Johannes Amos 224, 571, 572, 578
 Cominaeus, Philippus (Commynes, Philippe de) 482
 Cons, Louis 65
 Contile, Luca 600, 601
 Cormenin, Louis Marie de La Haye, Vicomte de 15
 Cornelius Nepos 572
 Cornides Dániel 95–98
 Corrozet, Gilles 597
 Corvin János, herceg 642
 Cravelius, Adelarius 428
 Creuzer, Georg Friedrich 615
 Crijević, Ludvik I. Tubero, Ludovicus
 Croce, Benedetto 45
 Cromwell, Oliver 191, 481
 Cronensis, Paulus 426
 Cunningham, John George 111, 113
 Cushing, George Frederick 129
 Czahrowski, Adam 427
 Czako Zsigmond 300, 312, 661
 Czenner Mihály 668, 669
 Czine Mihály 76
 Czóbel Ernő 15
 Czóbel Minka 665, 666
 Czuczor Gergely 303
 Czvittinger Dávid 335, 338

 Csák Máté 54, 55
 Csáky Imre 459
 Csáky István 457, 462
 Csanádi Imre 79
 Csanak Dóra 542
 Csanda Sándor 215
 Csányi Erzsébet 144
 Csapodi Csaba 641
 Császár Elemér 355, 381, 431, 436
 Császár Ferenc 299, 300, 305, 308, 309, 311, 674
 Császtvay Tünde 128, 132, 270
 Csatári J. Telegdy Kovách László
 Csatáry Ottó J. Telegdy Kovách László
 Csáth Géza 118, 120, 121, 393
 Csáthó Kálmán 76
 Csáti Demeter 97, 98
 Csató Pál 131, 307, 377

 Csató Tamás 443
 Csehy József 146
 Cseke Péter 132
 Csengery Antal 15, 22, 199–202
 Csép Ibolya 235, 238, 242
 Cserei Miklós, nagyajtai 146
 Cserépfalvi Imre 66
 Cserey Farkas, ifj. 149
 Csernátoni Csiky Lajos (Lewis) 108, 110, 112
 Csernátoni Csiky Lajos (Lewis), II. 111
 Csernus Sándor 642
 Csete István 279, 282, 285
 Csetri Lajos 156, 159–161, 282, 562, 651
 Csiky Gergely 668
 Csinszka I. Boncza Berta
 Csizmadia Andor 473
 Csizmadia, Lewis 112
 Csobán Endre 515
 Csokonai Lili I. Esterházy Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 146, 154, 155, 158, 162, 238, 355, 356, 358, 362, 363, 365, 367, 489, 652, 653, 661, 663
 Csonka Ferenc 115, 451, 458
 Csorba Géza 421
 Csukás István 86
 Csulák, Sigismund 111
 Csulák II., Sigismund 112
 Csúrka István 350
 Csúzy Zsigmond 273, 276, 278–282, 284–290
 Csűrös Miklós 125–128

 D. T. I. Dörgő Tibor
 D'Amerval, Eloi 284
 d'Aussigny, Thibaut 71
 Dalmases, C. de 603
 Dán Róbert 528
 Dante Alighieri 507, 615, 616
 Dapsy László (Ladislaus) 109, 110
 Dardanus I. Pompéry János
 Darmay Viktor 663
 Darwin, Charles Robert 103, 535
 Daudet, Alphonse Louis Marie 54
 Dávid, Szent 454, 469
 David, Jan 599
 Davida Leó 164
 Dávidházi Péter 127, 131, 270, 646
 Davila, Enrico Caterina 470
 Dawith, somogyi püspök 431
 Dayka Gábor 152, 153, 155, 158, 357, 358
 Deák Elek 226, 227
 Deák Ferenc 404
 Debreczeni Attila 356, 662
 Debreczeni, Johannes Campens 581
 Decsi Imre 184, 187
 Deé Nagy Anikó 97

- Dehmel 507
 Demeter István [Lajos] 634, 635, 640
 Demeter Júlia 103
 Demkó Kálmán 475
 Démoszthenész 280, 288
 Dénes Clarissza 53
 Dénes Szilárd 76
 Dénes Szófia 674
 Déry Tibor 117, 118, 120, 131, 323, 344–353
 Descartes, René 137, 525, 567–572, 665
 Dési Márton 525
 Dési Nagy Sándor 486
 Dessewffy Emil, gr. 15, 19
 Dessewffy József, gr. 123
 Détári Ferenc 646
 Devecseri Gábor 86
 Di Francesco, Amedeo 115, 643
 Dialithus I. Gyöngyössi Árva Pál
 Dickens, Charles 54, 60, 322–324, 333
 Dienes 145
 Dienes András 262
 Dimler, G. Richard 598, 611
 Dio Cassius (Dion Cassius Cocceianus) 459
 Diósi Menyhért 420, 422
 Dióssyné Brüll Adél 675
 Diószeghi S. Mihály 192
 Diószegi András 57, 345
 Dłuzewski I. Nowak-Dłuzewski, Juliusz
 Dobrossy István 304, 306
 Dóczy Jenő 421, 423
 Dollinger, Heinz 482
 P. Dombi Erzsébet 247
 Domokos Mátyás 85, 349
 Donászy Magda 39
 Donát Lajos, nagyajtai 634
 Donatus, Aelius 577, 580, 586, 587, 589, 591
 Donatus, Alexander 598, 603, 608, 609
 Donizetti, Gaetano 137, 326
 Doutreleau, Louis 284
 Dózsa György 327, 346, 619–621, 624, 675
 Döbrentey Gábor 123, 151, 152, 326, 631, 632
 Dörmötör János (John) 109, 110
 Dörmötör Sándor 68
 Dörgő Tibor 536, 541
 Draskovich János 442, 443, 457–460, 464, 484
 Dreitzel, Horst 475
 Drexel, Jeremias 611
 Drysdall, Denis L. 600
 Dsida Jenő 70, 132, 138
 Duchein, Michael 444
 Dufournet, Jean 65
 Dugonics András 95–98, 225, 284
 Dumas Alexander, id. 322
 Duncan, John 105, 106, 108, 110
 Durkó Mátyás 504
 Dury, John (Dureus) 191
 Dutka Ákos 241–243, 250, 674
 Dux, Adolf 295
 Dürner, Samuel 336, 478
 Dürrenmatt, Friedrich 323
 Ebert, Manfred 444, 447
 Eckhardt Sándor 451, 658
 Ecsedi Báthori István I. Báthory István, ecsedi
 Éder Zoltán 248
 Edersheim, Alfred Q. W. 104, 106, 107, 110
 Edvi Illés Gyula 527
 Edvi Illés Pál 527
 Ego [álnév] I. Fried Margit
 Egressy Gábor 296, 314, 315, 318, 319
 Egri(y) István 413–415
 Eisemann György 58, 59, 135
 Eisenhower, Dwight 416
 Eisenmenger, Johann Andreas 524, 528–530
 Ellinger János József 124
 Ember Pál [álnév] I. Erdélyi János
 Emőd Tamás 166, 241, 242
 Empson, William 29, 30, 46, 52
 Endrődi Sándor 237, 296, 299, 308, 309, 315, 319
 Ens, Caspar 455
 Enyedi György 581
 Enyedi István 525, 526, 569–571
 Eörsi István 143
 P. Eöry Vilma 135
 Eöttevényi Nagy Ferenc 306, 314
 Eötvös József 10, 12, 16, 19–22, 296, 301, 303,
 313, 315, 319, 327, 328, 389, 654–657
 Eperjessy Kálmán 466
 Erasmus, Desiderius 341, 447, 457, 458, 467, 468,
 576, 588
 Erath, Augustinus 601, 609
 Erdei Sándor 412
 T. Erdélyi Ilona 12, 199, 270, 293, 296, 307, 309,
 312, 681
 Erdélyi János 13, 14, 199, 293, 294, 296–305,
 307–316, 318, 319, 455
 Erdélyi Mihály 86
 Erdőbényei Mátyás 448
 Erdődy Edit 144, 263
 Erdődy László Ádám, gr. 464
 Erlesbeck Kamilla 420
 Érszegi Géza 466
 Erzsébet I. Stuart Erzsébet
 Esterházy Miklós 450
 Esterházy Péter 264–268, 323
 Étsy Emília Vilma (Rapaport Sámuelné) 165, 166,
 170, 177, 187, 188, 189
 Euanthius 587
 Euripidész 588, 589
 Ewing, William 105, 107, 108

- Fa, Stephanus 111
 Fábri Anna 399
 Fábri Péter 369
 Fábry Zoltán 69, 215
 Falk Miksa 654
 Fallenbüchl Zoltán 54
 Fallenbüchlné Ambrus Gizella 53, 60.
 Faludi Ferenc 204, 205, 209–213, 442, 443, 483, 565
 Faludy György 65, 66, 70, 143
 Fánicsik, John 111
 Faragó József 683
 Faragó Kornélia 144
 Farbaky István 404–406
 Farkas András 621, 626, 627
 Farkas József 526, 633, 634, 636, 638, 640
 Farkas László 424
 Fáy András 297–299, 323, 324, 378, 381
 Fazekas László 421
 Fazekas Mihály 355, 364, 365
 Fechner I. Vechner
 Fechner, Gustav Theodor 623
 Fegyverneki Haytő János 448
 Fehér Dezső 674
 Fehér Erzsébet 187
 Féja Géza 672
 Fejtő Ferenc 139, 140
 Fekete Gyula 412
 Feld Zsigmond 165
 Feldmann Sándor 167–169, 171, 184, 187
 Félegyházy József 282
 Felvinczi András 195
 Fényes Elek 436
 Fenyő István 9, 12–14, 22, 297, 298, 317, 487
 Fenyő Miksa 74, 75
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar király 339
 Ferdinánd, II., német-római császár, magyar király 452, 469–471
 Ferdinánd, III., német-római császár, magyar király 336, 443, 469, 470, 482
 Ferdinánd, V., magyar király [I. Ferdinánd osztrák császár] 20
 Ferenc, Assisi Szent 37, 502
 Ferenc Ferdinánd, főherceg 48, 50
 Ferenczi László 263, 270
 Ferenczi Sándor 187, 534
 Ferenczi Zoltán 209
 Ferenczy Kálmán 394
 Ferguson, Adam 104
 Ferro D'Rotarij, Giovanni 598, 605, 608
 Fetscher, Iring 445
 Feuillet, Octave 322
 Févre, Justinus 595
 Ficino, Marsilio 573
 Ficzy Dénes 54, 62
 Filiczki János 455
 Finta Károly 313
 Fischer, Daniel 337
 Flaneur I. Ambrus Zoltán
 Flaubert, Gustave 56, 58, 326
 Fleischhacker, Georgius 475
 Florescu, Vasile 271, 277
 Florus, Lucius Annaeus 456
 Fludd, Robert 461
 Fodor András 126
 Fogarasi János 330, 367
 Follain, Jean 349
 Fónagy Iván 367
 Fónod Zoltán 214–216
 Forgách Ferenc 115
 Forgách Zsigmond 450
 Fortius, Joachim 567
 Fosztó Ferenc 204
 Fowler, Roger 326
 Foxe, John 643
 Földesi Béla 224–226
 Földessy Gyula 615, 617, 626–628
 Földi János 367, 370
 Fraknói [Frankl] Vilmos 450
 Frangepán Gergely 428, 429
 Frankenburg Adolf 293, 294, 297, 299–301, 304, 309, 310, 312, 314, 315, 319
 Frankenburg 330, 379, 390
 Fráter György 643
 Fráter Iván 415
 Fráter Zoltán 239, 247
 Frenyó Lajos [Kövényi] 337, 472, 473, 478, 479
 Fréron, Élie Catherine 156
 Freud, Sigmund 168, 171, 173, 174, 180, 182, 184, 185, 187, 189
 Fridel, Johannes 572
 Friebeisz István 201
 Fried István 123, 131, 157, 263, 264, 355, 489, 657–659
 Fried Margit 401
 Frigyes, III., német-római császár 470
 Frigyes, V., pfalzi választófejedelem 447
 Frischlin, Philipp Nikodemus 588
 Frölich, David 481, 482
 Frye, Northrop 325
 Furkó Zoltán 263
 Fülöp Lajos 247
 Fülöp László 504, 509, 510, 513, 520, 521
 Füst Milán 73, 74, 84, 118–120, 251, 533
 G. G. I. Gángó Gábor
 Gaal József 322, 323, 377–384, 386–391
 Gábor Éva 619, 628
 Gábor Ignác 367

- Gábor István 420
 Gabriel, Astrik L. 114
 Gadamer, Hans-Georg 129, 617, 628
 Gál István 612, 614–616, 618, 628
 Galamb Sándor 53, 54
 Sz. Galántai Erzsébet 427
 Gáldi László 241, 367, 373
 Galenus 565
 Galeotto, Marzio 642
 Gáli József 416
 Gáll Bernardinus 273, 284
 Gálos Rezső 358, 359, 486
 Galsai Pongrácz 394
 Gámán Béla 164
 Gángó Gábor 451, 471, 664, 666
 Garai Gábor 375
 Garay János 295, 298, 304, 307, 311, 314, 315, 370, 384, 390
 Garázda Péter 642
 Garber, Jörn 478
 Garber, Klaus 478
 Gárdonyi Géza 7
 Garine, Eugen 424
 Gartner Pál 167, 184, 187
 Gáspár Endre 50,
 Gautier, Théophile 302
 Gazdag Erzsé 86
 Gellért, Szent 681
 Gellert, Christian Fürchtegott 152
 Gellért Oszkár 347
 Gellius, Aulus 289, 579
 Gentillet, Innocent [Antimachiavellus] 455
 George, Stefan 542
 Geréb László 642
 Gergely, IV., római pápa 224
 Gergely, Nagy Szent 224, 272, 280, 282, 289
 Gergyé László 122, 123, 145, 162
 Gerics József 467
 Gerold László 131, 144, 654, 659–662
 Gessner, Salomon 359, 360
 Géza, magyar fejedelem 645
 Gidófalvi Csulak István (Stephanus) 191
 Gidófalvi János 191
 Gieysztor, Aleksander 114
 Gilbert, Katherine Everett 508
 Gilson, Etienne 271
 Giovio, Paolo 482, 599, 604–608
 Giraud, Yves 596
 Glatz Ferenc 467
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 363
 Goethe, Johann Wolfgang von 2, 47, 74, 145, 149, 150, 152, 173, 309, 318, 356, 360, 363, 440, 517, 542, 615
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 322, 323, 333
 Goldziher Ignác 525, 626
 Gombáné Lábos Olga 565
 Gombási István 271
 Gombrich, Ernst 573
 Goncourt, Edmond Louis Antoine Huot de 59
 Goncourt, Jules Alfred Huot de 59
 Górnicki, Łukasz 427
 Gottsched, Johann Christoph 152
 Gozdsdu Elek 126, 127
 Göbl-Gáldi László 249
 Gömbös Gyula 409
 Gömöri György 103, 190, 192–196, 198, 643
 Gömöri Jenő 399
 Gönczy János 420
 Göröcsöni Ambrus 643
 Görgei, Pál [Paulus] 192
 Görgey Artúr 325
 Görgey Gábor 350
 Görög Sándor 187
 Görömbei András 215, 216, 345, 347, 353, 647
 Graves, Herbert 441
 Graciotti, Sante 116, 424–426
 Graff, Andreas 582, 583
 Gragger Róbert 478
 Gramond, Gabriel Barthélemy de (Gabriel Bartholomaeus Gramondus) 470, 482
 Graser, Andreas 224
 Gratner Pál 188
 Greff, Joachim 593
 Greguss Ágost 305, 367
 Grétsy László 240
 Grillparzer, Franz 659
 Grotius, Hugo 468
 Gruber Antal 95–98
 Gryphius, Andreas 477, 478, 604
 Grzimek 28
 Guarino da Verona (Ferrara) 425, 644
 Guevara, Antonio 442, 443, 447, 457–461, 463, 464, 467, 469, 484
 Guicciardini, Francesco 469, 482
 Guillevic, Eugène 349
 Gulner Gyula 406
 Gulya, Georg 112
 Gulyás István 673
 Gulyás József 512
 Gulyás Klára 350
 Gulyás Pál 396, 507, 509, 519
 Gunda Béla 76
 Gunst Péter 443
 Gutth Dániel 337
 Gutzkow, Karl 14
 Guzmics Izidor László 124
 Gvadányi János 152, 323, 324, 360, 382, 435, 436
 Gyalogi János 279, 282
 Gyárfás István 462

- Gyarmathi István 190
 Gyenis Vilmos 569
 Gyergyai Albert 62, 326, 327
 Cs. Gyimesi Éva 128, 132, 133
 Gyökössy Endre 512
 Gyömrői Edit 143, 179, 185, 186
 Gyöngyösi András 194
 Gyöngyösi János 155, 323
 Gyöngyössi Árva Pál 197
 Györfly György 467
 Györfly István 76
 Györfly Miklós 9–13, 15, 666–671
 György, Szent 463
 György Lajos 524
 Győri János 235, 237–239
 Gyulai Pál 54, 60, 77, 79–81, 199, 294, 316, 317, 323, 324, 329, 332, 333, 654, 656, 671–674
 Gyurmán Adolf 310
 Gyurói Nagy Lajos 421
- Habermas, Jürgen 362, 617, 628
 Hackel Anna 469
 Hadot, Petrus [Pierre] 441
 Hadrianus, Publius Aelius, római császár 456
 Hadrovics László 648–651, 658
 Hagendorff, Christoph 589
 Hajdú Péter 483
 Hajnal Richárd 189
 Halász Gábor 9, 13, 76, 617, 625
 Halászy József 305
 Halici Mihály 138
 Haller Sándor 225
 Haller Sándorné 225
 Hamar, Andrew 112
 Hamar, Stephen 113
 Handke, Peter 266
 Hangay Zoltán 449
 Hankiss János 358
 Hannulik János Krizosztóm 357
 Hanuy Ferenc 471
 Hargittay Emil 131, 335, 337, 431, 441, 457, 471, 484, 527
 Harkai Vass Éva 144
 Harmat Pál 168, 171, 187
 Harms, Wolfgang 603
 Harper, Antony J. 600
 Harrauer, Christine 643
 Harsányi Kálmán 81
 Harsányi Lajos 80
 Harsdörffer, Philipp 474
 Hart, Bret 54
 Hartlib 191
 Határ Győző 131
 Hatvany Lajos 142, 175, 423
 Hausner Gábor 455
- Havasréti József 612
 Háy Gyula 412
 Hay, Louis 543
 Hazucha Ferenc 297, 300, 301, 306, 309–314
 Heckenast Gusztáv 123
 Hegedűs Géza 367, 373
 Hegedűs Nándor 674
 Hegedűs Sándor 666, 667
 Hegedűs Sándor, ifj. 667
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 268, 296, 298, 303
 Heidegger, Martin 8, 664
 Heidfeld, Johannes 527
 Heimersheim I. Trapp, Petrus
 Heincz (Heintz) Hugó 404–406
 Heine, Heinrich 14, 330, 507
 Heinrich Gusztáv 591, 592
 Hejnic, Josef 643
 Heliser József 95, 96, 98
 Helmeczy Mihály 152
 Heltai János 453, 454, 478
 Henkel, Arthur 600
 Henrik I. Stuart Henrik
 Henszlmann Imre 202, 293, 298, 299, 301–303, 306, 309–316, 318, 319
 Herczeg Ferenc 7
 Herder, Johann Gottfried von 160, 311, 314
 Heredia, José Mariá de 249
 Herepei János 452, 460, 462, 467, 483, 526
 Hermann Imre 171, 182, 187
 Hermányi Dienes József 524–532
 Hermányi Dienes Péter 524–526
 Hermányi Dienes Ráchel 526
 Hermész Triszmegisztosz 461, 576
 Hervay Ferenc 443
 Hessels, J. H. 193
 Hidvégi Mikó Ferenc 449, 450
 Hilarius, Szent 457, 461, 527
 Himfy I. Kisfaludy Sándor
 Hippokratész 565, 575
 Hirsch Gyula 420
 Hitler, Adolf 517
 Hněvkovský, Šebestián 362
 Hobsbawm, Eric John 619, 628
 Hoffman, Ernst Theodor Amadäus 397
 Holics Eugénia 74, 75
 Holl Béla 252–256, 441, 645
 Hollay 407
 Holló Márton [Marc] 435
 Homérosz 32, 36, 160, 280, 341, 436, 459
 Homonnai Drugeth Bálint 448–451, Homonnai Drugeth Bálint, ifj. 449
 Homonnai Drugeth György 450, 451
 Homonnai Drugeth István 448–452
 Homonnai Drugeth János 282

- Honterus, Johannes 578
 Hopp Lajos 260, 427
 Hoppál Mihály 224
 Horatius 136, 137, 161, 162, 305, 306, 447, 542
 Horkay László 312
 Hormayr, Joseph von 659
 Horn Emil 671
 Hornyik Miklós 78
 Horvát István 293
 Horváth András 483
 Horváth Edit 63
 Horváth István 11, 97, 98
 Horváth Iván 98, 163, 185, 187, 189
 Horváth János 7, 8, 125, 322, 355, 367, 467, 487, 499, 522, 627, 629, 662
 Horváth János ifj. 95
 Horváth Károly 9, 11, 74, 77, 439, 440, 682
 Horváth Márton 409
 Horváth Mihály 654, 657
 Horváth Zoltán 654
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 653
 Hörsik Richárd 104, 112
 Hörk József 337, 338, 477, 479
 Hrabal, Bohumil 323
 Hroch, Miroslav 361
 Hruz Mária 262
 Hubai Miklós 156
 H. Hubert Gabriella 646
 Hubert Ildikó 95, 131
 Hugó Károly 314, 318
 Hugo, Victor 296, 322, 323, 325, 334, 509, 661
 Hugo de Saint-Victor, kardinális 273
 Huizinga, Johan 622
 Hume, David 158
 Hunfalvy Pál 305, 681
 Huntley, Justin I. MacCarthy, Justin
 Hunyadi, Andreas 195
 Hunyadi János 435
 Hunyadi Mátyás I. I. Mátyás, magyar király
 Husz János 649
 Huszti József 642
 Hyde, Thomas 198

 – I – 306
 Ibsen, Henrik 173, 507
 Ignác, Loyolai Szent 288, 595, 603
 Ignác, Szent 288
 Ilkuszi Márton 425
 Illés László 131, 141
 Illés Sándor 407
 Illésházy István 449
 Illyés András 272, 273, 277, 278, 284, 286
 Illyés Gyula 71, 80, 84, 85, 127, 139, 235, 239, 344, 346, 347, 349, 350, 353, 395, 409, 416
 Illyés István 276, 279

 Illyés Mária (Ika) 350
 Ilosvai Selymes Péter 128
 Imre László 60, 62, 128, 321, 330, 333, 334, 504, 505, 519
 Imre Mihály 456, 682
 Ináncsi Pap Gábor 527
 Indig Ottó 674
 Intze (Incze) Mihály, nagyjaitai 634, 635
 Ioannes Albertus 579
 Irányi József 654, 657
 Isac, Emil 139
 Istenes József 263
 István, Szent, magyar király 255, 280, 441, 453, 464, 466, 467, 471, 618
 Istvánffy Éva 460
 Iszokratész 305, 447
 Iványi Béla 339

 J. C. D. I. Debreczeni, Johannes Campens
 Jablonczay János 196
 Jády Ferenc 163, 184, 187
 Jakab I., angol király (VI. Jakab skót király) 441, 443–448, 450, 451, 455, 466, 482, 484
 Jakab Elek 122, 632, 634–636
 Jákó Elemér 421
 Jakó Zsigmond 198, 525
 Jakob, ibn Chaviv 528
 Jakobson, Roman Oszipovics 437
 Jakus Lajos 261, 263
 James, William 623
 Jancsó Béla 132
 Jancsó Elemér 355, 632, 636
 Jancsó Miklós 164
 Janka I. Holics Eugénia
 Janke, Otto 667, 668, 670
 Jankovich Ferenc 86
 Jankovich Miklós 210, 680
 Jankovics József 114, 198, 264, 268, 270, 429, 459, 562, 641, 644, 646, 681
 Jankovits László 682
 János, Aranyszájú Szent 272, 283, 565
 János, Keresztelő Szent 275–278, 286, 288–290, 292
 Jánosi Béla 301, 302
 Jánosi, Gabriel 110
 Janus Pannonius 115, 425, 426, 428, 442, 563, 643, 644
 Japhne, Samuel 528
 Jastrzębska, Jolanta 131, 269
 Jászay Magda 642
 Jászberényi [P.] Pál 192, 578, 582
 Jászi Oszkár 142, 655–657
 Jauner, Franz von 668
 Jean Paul 202, 306, 310, 311, 313, 314, 330, 332
 Jékely Zoltán 87

- Jékely I. Áprily Lajos
 Jeromos, Szent 276, 279, 288, 291
 John of Salisbury, Chartres püspöke 441
 Jókai Károly 666
 Jókai Mór 6, 118–120, 131, 135–137, 299, 307, 315, 316, 318, 319, 322–326, 328, 331, 333, 334, 380, 391, 662, 666–671, 683
 Jókay Eszter I. Vály Ferencné
 Jókay Jolán 667
 Sz. Jónás Ilona 454
 Jones, Inigo 451
 Jones, Richard Foster 565
 Jones-Davies, M. T. 596
 Jósika Miklós 306, 307, 311, 313, 322, 326, 328, 329, 381, 391
 Jouvancy, Joseph 602
 Joyce, James 48, 50, 266, 267
 Józsa T. István 132
 József, főherceg 105, 106
 József Attila 3, 7, 32, 33, 35–37, 39, 40, 43, 45–47, 49, 52, 64, 66–72, 78, 79, 88, 119, 138, 140, 141, 143, 163, 166, 169, 170, 172, 174–179, 181–189, 235, 344, 370, 406, 513, 630
 József Jolán 67, 163, 177, 187
 Jöcher, Christian Gottlieb 474
 Jöns, Dieter Walter 604
 Juhász Erzsébet 144
 Juhász Ferenc 130, 270, 347, 676–679
 Juhász Géza 507, 509
 Juhász Gyula 66, 67, 88, 138, 166–169, 173, 176, 187, 188, 235, 238, 239, 241, 243–248, 250, 251
 Juhász István 525
 Juhász Kálmán 255
 Juhász László 466
 Julow Viktor 355, 356, 364
 Junjussi I. Gyöngyösi András
 Jurany, Gustavus 111
 Justh Zsigmond 7, 118, 120, 121
 Juvenalis 341, 444
- K. É. I. Katona Éva
 Kabán Annamária 132
 Kabdebó Lóránt 521, 542, 549
 Kádár Endre 424
 Kádár János 417, 645
 Kádár Judit 671
 Kafka, Franz 121, 177, 188
 Kaiser, Bruno 177
 Kaiser, Marianne 472
 Kájonai János 254
 Kákosi László 134
 Káldi György 271–274, 276–278, 281, 283, 286, 580
 Káldos János 115
- Kálmán József 69
 Kálnoky László 126
 Kálvin I. Calvin, Jean
 Kamarás Béla 11
 Kamondy László 350
 Kant, Immanuel 302, 312
 Kapitánffy István 441
 Kappanyos András 23, 52, 144
 Kaprinai István 210
 Karácsony Benő 132
 Karácsony Sándor 617
 Karády Éva 629
 Karády(i) Zsolt 132, 239
 Karafiáth Judit 143, 270
 Kardos Albert 515
 Kardos József 467
 Kardos László 250
 Kardos Pál 518
 Kardos Tibor 429, 590
 Karinthy Frigyes 24, 26, 80, 81, 184, 533–541
 Kármán József 359, 363, 364, 377
 Károli Gáspár 622
 Károly, angol király 455, 458
 Károly V., német császár 457, 459, 466, 482
 Károly IX., svéd király 338
 Károlyi Amy 86
 Károlyi Gyula, gr. 69
 Károlyi Péter 581, 582
 Károlyi Sándor 225
 Karthauzi Névtelen 292
 Kassai György 349
 Kassák Lajos 87
 Kátai Mihály 448
 Katona Éva 345
 Katona Gergely 130
 Katona József 238, 375, 659, 683
 Katona Lajos 680
 Katona Tamás 463
 Katz, Jakob 524
 Kazai Magdolna 168, 187
 Kazimir Károly 661
 Kazinczy Ferenc 14, 84, 122–125, 131, 145–162, 297, 355, 359, 377, 382, 487, 496, 631, 652, 653, 662, 671
 Kazinczy Gábor 12–14, 122–124, 199, 315
 Kazinczyné I. Török Zsófia
 Kázmér, lengyel királyfi 425
 Keckermannus, Bartholomaeus 455, 462, 567
 Kecskeméti Alexis János 565
 Kecskeméti C. János 573
 Kecskeméti, Franciscus 111
 Kecskeméti Gábor 462, 561, 572, 681, 682
 Kecskeméti Máté 190, 191
 Kecskeméti Sámuel 227, 230–233
 Kecskés András 367, 577

- Keckskés Pál 572
 Keith, Alexander 104, 105
 Kelemen, VII., római pápa 531
 Kelemen Béni 632–635, 639, 640
 Kelemen Didák 271, 273, 282–284, 289, 291
 Kelevéz Ágnes 683
 Kelményi László I. Hazucha Ferenc
 Kemény Gábor 215
 Kemény János 194, 569
 Kemény Zsigmond 54, 199–201, 270, 306, 322,
 323, 325, 326, 328, 329, 331, 662, 673
 Kénosi Tözsér János 115
 Kenyeres Zoltán 58, 129, 617, 629
 Képes Géza 412
 Kerecsényi Dezső 460
 Kerényi Ferenc 10, 12–14, 263, 308, 358, 654,
 662, 682
 Kerényi Károly 616, 629
 Kereskényi Sándor 132
 Keresszegi Hermann István 574
 Keresztúri [G.] Bálint 193
 Keresztury Dezső 127, 661
 Keresztury József 22
 Keresztury Mária 302
 Kerpeli Jenő 125
 Kerr, Alfred 64–66
 Kertvélyesi János 448
 Keserű András 103
 Keserű Bálint 116, 452, 563, 564
 Keserűi Dajka János 442, 469
 Keve, magyar herceg 341
 Kézai Simon [álnév] I. Pásztor József
 Kézai Simon 188
 Kibédi Varga Sándor 646
 Kiesel, Helmut 457–459
 Kilián István 682
 Kincses Katalin 430, 431
 Király István 239, 241, 441, 443, 474, 619, 620,
 623, 625, 629, 630, 683
 Király Péter 646
 Kircher, Athanasius 116
 Kis Imre 465
 Kis János 125, 145, 146, 148, 150–152, 305
 Kisfaludy Károly 304, 308, 323, 324, 377, 378,
 382, 384, 662
 Kisfaludy Sándor 131, 146, 153, 158, 296, 326,
 364, 485–490, 492–503
 Kispéter András 247
 Kiss Áron 105, 106, 108, 109
 Kiss Ferenc 184, 247, 517, 518
 Kiss Gábor 135, 136
 Kiss Irén 131
 Kiss József 237, 262, 296, 507
 Kiss József Mihály 398
 B. Kiss Kálmán 262
 Kiss Tamás 515
 Kisvárdai Lázár János 193
 Klaniczay Gábor 459, 624, 629
 Klaniczay Tibor 114, 116, 117, 335, 424, 429,
 438, 442, 443, 455, 468–471, 526, 562, 563,
 626, 629, 641, 642, 683
 Klauser, Theodor 441
 Klein János 337
 Klein, Robert 596
 Kleineke, Wilhelm 441, 444–447
 Klimó György 254
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 149, 150
 Knapp Éva 595, 611, 682
 Knauth, Franz 475
 Knight, Rev. G. A. F. 109
 Knox, John 444, 446
 Kóbor Tamás 58
 Kochanowski, Jan 426
 Kócsi, Daniel 112
 Kócsi II., Daniel 112
 Kocziszký Éva 616, 629
 Koczás Sándor 131, 519
 Koczogh András 673
 Kodály Zoltán 83, 85–87, 653
 Kodolányi János 544
 Koenig, Rudolf 108
 Kohut Sándor 527
 Kókay György 293
 Kolozsvári István 196, 525
 Kolozsvári-Grandpierre Emil 77
 Koltay-Kastner Jenő 595
 Komáromi György 448
 Komáromi K. András [Andreas Komarius] 194
 Komáromy András 449
 Komáromy, Lewis 110
 Komjáthy Jenő 133–135, 242, 239, 665, 666, 672
 Komlós Aladár 133, 242, 533, 615, 629, 672
 Komlóssy Gyöngyi 483
 Komlovszki Tibor 443, 458–460, 464, 621, 629
 G. Komoróczy Emőke 682
 Komoróczy Géza 617, 629
 Koncz József 97
 Kondor Béla 349
 Konečný, Lubomir 604
 Konrád György 131
 Kónya Lajos 347
 Kormos István 348
 Koroc I. Szepsi Koroc György
 Kórodi Bedő Dániel 582
 Korompay Bertalan 680, 681
 Korompay H. János 202, 293, 319, 657
 Kortsák Jenő 424
 Kós Károly 420, 422
 Kósa Ferenc 349, 350
 Kósa László 515, 644

Kosáry Domokos 357, 407, 659
 Koselleck, Reinhart 363
 Kossuth Lajos 9, 10, 15, 16, 19, 336, 478
 Kosztolányi Sándor 275, 282, 286
 Kosztolányi Dezső 26, 40, 43, 44, 59, 79, 85, 118,
 166, 235, 238, 239, 249–251, 266, 270, 323,
 370, 374, 516, 536, 625, 629
 Kótyuk István 646, 648
 Kotzebue, August Friedrich 378, 387
 Kova Albert 612, 621, 622, 629
 Kovács Béla 416
 Kovács Dezső 241
 Kovács Kálmán 473
 Kovács László 113
 Kovács Pál 332, 670
 V. Kovács Sándor 335, 441, 449
 Kovács Sándor Iván 271, 454, 455, 469
 Kovacsóczy Farkas 441, 442, 468
 Kovalovszky Miklós 419–421, 424, 675
 Kováts Ágoston 282, 286
 Kozma Dezső 131, 139
 Kozma Gergely 159
 Kozma Sándor 671
 Kozoca Sándor Géza 132
 Kóhalmi Béla 397
 Kölcsey Ferenc 16, 20, 123, 131, 204, 312, 377,
 440, 485–487, 490, 493–495, 497, 498, 502,
 503, 652, 653
 Kölcsey Sándor 515
 Königsberg (Khinigspurg) 431
 Köpeczi Balázs 196
 Köpeczi Bálint 194
 Köpeczi Béla 256–260, 442
 Körmöczy József, nagyajtai 633–635, 639, 640
 Kőrösi Csoma Sándor 238
 Körtvélyesi János 448
 Kőszeghy Péter 98, 115, 270, 456, 458, 461
 Kővári Aladár 335, 472
 Kövényi F. Lajos 335–338
 Kövér Lajos 201
 Krasztev Péter 270, 612, 629
 Krause, Gerhard 441
 Kristeller, Paul Oscar 114
 Kristeva, Julia 623, 629
 Kriza János 635, 683
 Krompecher I. Korompay Bertalan
 Krúdy Gyula 118, 121, 424
 Krug, Wilhelm Traugott 298
 Krzyżanowski, Julian 424
 Kuechen, Ulla-Britta 603
 Kuhn, Adam 104
 Kuhn, Helmut 508
 Kulcsár Adorján 671
 Kulc[t]sár György 565
 Kulcsár István 184

Kulcsár Péter 115, 429, 454, 469, 643
 Kulcsár Szabó Ernő 263, 333, 521
 Kulcsár-Szabó Zoltán 133
 Kuncz Aladár 239
 Kunsági Mária Erzsébet [Déry Tiborné, Böbe]
 348–350
 Kunvári Bella 174
 Kurcz Ágnes 466
 Kushner, Eva 116
 Kuthy Lajos 306, 307, 322, 329, 334
 Kuti István 406
 Kübler-Ross, Elisabeth 94
 Kühár Flóris 282
 Kühmann, Wilhelm 478
 Küküllői János 441
 Kvitovszky Ignác 337

 L. L. I. Lakner Lajos
 L'Abbé, Pierre 599, 601, 606, 608, 609
 Labourt, Jérôme 291
 Lackner, Christoph 593, 594
 Lactantius, Lucius Caelius Firmianus 341
 Lácza József 155
 Laczkó Géza 65, 240, 614, 629
 Laczkó Krisztina 483
 Ladányi Sándor 112
 Ladiver Illés 472, 477, 481
 Lafayette, Madame de 326
 Lajos, II., magyar király 435, 441
 Lajos, IX., francia király 470
 Lakatos István 77, 78, 81
 Lakner Lajos 504, 508, 522
 Lamennais, Félicité Robert de 14
 Lämmert, Eberhard 506
 Lamormain, Wilhelm 443, 469–471
 Landerer Lajos 330
 Landovics István 276
 Landskron, Marcus Marci de 573
 Láng Éva 373
 Láng József 629
 Lange, Klaus-Peter 598
 Langferner Dániel 337
 Lapide, Cornelius a 482
 Laskai Csókás Péter 646
 Laskai János 453, 467, 471
 Lasocki, Mikołaj 425
 László, Szent 469
 László V., magyar király 339
 László Ferenc, jakabfalvi 634
 László Gyula 262
 László Zsigmond 367
 Lasztókay László 336, 337, 479
 Latkóczy Miklós 475, 478
 Lator László 42
 Latzkovits Miklós 586, 682

- Laube, Heinrich 668
 Lauka Gusztáv 330, 378
 Lázár György 566
 Lázár János, gyalakutai, gr. (Johannes Lázár de Gyalakuta) 96–98
 Lázár László, gr. 635
 Le Goff, Jacques 64
 Le Jay, Gabriel François 602
 Lechner Károly 165
 Leconte de Lisle, Charles Marie René 249
 Léda I. Dióssyné Brüll Adél
 Leeuwen, Henry G. van 565
 Légrády Imre 394
 Légrády Ottó 394
 Lénárt, egri püspök 253
 Lengyel András 163, 183, 188, 189
 Lengyel Balázs 78, 79, 81, 82, 263, 420
 Lengyel Dénes 683
 Lengyel Géza 674
 Lengyel József 353
 Leopold I. Lipót, I.
 Lépes Bálint 115, 276, 277
 Lermontov, Mihail Jurjevics 238
 Lessing, Gotthold Ephraim 145, 148, 359
 Lessius, Leonardus 450
 Lesznai Anna 142
 Leusden, Johannes 525
 Lévy József 199, 332, 672
 Lévy, Lewis 111
 Lévy, Calmann 669
 Libera, Zdzisław 424
 Linari, Lina 45
 Ling Yutang 416
 Lipót, I., császár 191–193, 337, 338, 343, 443, 475, 477–479, 483
 Lipsius, Justus Hermann 341, 446, 447, 455, 467, 468, 470, 476, 479–482, 502
 Liszkai Pap András (Andreas Liszkai) 194
 Lisznyay Damó Kálmán 304
 Litván György 142
 Livius 341, 447
 Loach, Judi 601, 604
 Lobkowitz Poppel Éva 430
 Lobovics (Labovics) 634, 640
 Locke, John 360
 Lombroso, Cesare 238
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 360
 Longinus, Cassius 305
 Longnon 64
 Lónyay Menyhért 9–12
 Loshoncy, Ladislaus 110
 Losonczi Farkas János (Johannes Losonczy) 192
 Lósy Imre 282
 Lotman, Jurij Mihajlovics 330, 332
 Lottini, Giovanni Francesco 469
 Lotz János 369
 Lovass Gyula 393
 Lovrich Gizella 53, 54
 Lowe, Hudson, Sir 203
 Lőfi Elek 633, 634, 638, 640
 Lőfi János 633
 Lőfi Jánosné 633, 638
 Lőfi Sándor 634, 638, 640
 Lőrinczy Huba 54, 60, 122
 Löw, Jan 336
 Löw (Leo), Johanna Erzsébet 335
 Löwi Árpád 65
 Löwin, Johanna Elisabeth I. Westonia, Johanna Elisabetha
 Löwy, Michael 620, 629
 Lu Hszün 70
 Lubelczyk, Jakub 115
 Luby Margit, benedekfalvi 420
 Luckmann, Thomas 508
 Ludányi Mária 115
 Lugosi Döme 187
 Lugossy József 528
 Lukács, Szent 289
 Lukács György 55, 56, 61, 63, 119, 142, 143, 439, 614, 616, 620, 629, 656
 Lukács Hugó 165
 Lukácsi, Emerik 113
 Lukácsy Sándor 271, 292, 295, 493, 495, 500, 671, 682
 Luther, Martin 463, 477
 MacCarthy, Justin 65
 Machiavelli, Niccolò 447, 455, 459, 468, 470, 480, 482
 Macmillan, Harold 416
 Macrobius, Theodosius 643
 Madách Aladár 134
 Madách Imre 9–22, 76, 77, 84, 139, 173, 329, 440, 533–540, 659–662
 Madai Gyula 512, 516
 Madarász Márton 562
 Madas Edit 651
 Maeterlinck, Maurice 399
 Mágóchy Ferenc 448, 450, 451
 Magris, Claudio 658
 Magyar László 165–168, 188
 Magyar Tünde 483
 Magyar István 281, 463
 Magyary-Kossa Gyula 337, 473, 478
 Maiolo, Simone 482
 Majláth János, gr. 659
 Major Tamás 410, 413
 Majsai Károly 263
 Május [álnév] I. Ambrus Zoltán
 Makai Ödön 177

- Makay Miklós 421
 Makkai László 449, 463, 469
 Makkai Sándor 132
 Maksai Öse Péter 190
 Malomfalvay Gergely 502
 Malomvizi Kendeffi János 569
 Mandrou, Robert 258
 Mann, Thomas 323
 Mannheim Károly 614, 619, 620, 629
 Márai Sándor 65, 83, 263, 264, 395
 Marcus Aurelius 457–459, 463, 464, 469
 Marečková, Marie 475, 477
 Márffy Ödön 421
 Margócsy István 574
 Margócsy Klára 131
 Margolin, Jean-Claude 116, 641
 Mária Dorottya, főhercegné 105
 Mária Terézia, magyar királynő 435, 658
 Mariana, Juan de 468
 Márk, Szent 289
 Mark, Francis 110
 Mark II., Francis 110
 Márki Sándor 258
 Markó Béla 374
 Márkus Dezső 336
 Márkus László 443
 Marót Károly 613, 615, 617, 626, 629
 Marsh, Richard 398
 Martin, Marc 72
 Martinkó András 438
 Márton Áron 684
 Martonfalvi Tóth György 561, 567, 568
 Martyn Ferenc 653
 Marullus 455
 Masen, Jakob 482, 598, 603–609
 Máté, Szent 289
 Máthé Eleonóra (Éliás, Éli) 421
 Máthé József 235, 236
 Mathieu, Pierre 468, 469, 482
 Mátyás I., magyar király 425, 428, 442, 451, 453, 462, 468–471, 641–644, 646
 Maupassant, Henry René Albert Guy de 62
 Maximilian 343
 Mazarin, Jules, bíboros 601
 McCheyne, Robert Murray 104
 Mécs László 371, 375
 Medgyesi Pál 190, 561, 565, 575
 Mednyánszky János 659
 Megyery Zsigmond 469
 Meier, Christel 455
 Melanchthon, Philipp 455, 578–582, 589
 Menenius, Agrippa 476
 Menestrier, Claude-François 596, 601, 604–608
 Méray Tibor 347
 Merényi Oszkár 84
 Merian, Matthäus, íj. 600
 Mérleg [álnév] I. Salamon Ferenc 202
 G. Merva Mária 493
 Merwaldt Erzsébet 337
 Mészáros István 224, 477
 Mészöly Dezső 70, 71, 661
 Mészöly Miklós 28, 49, 144, 646
 Meyer, Conrad Ferdinand 542
 Meyerbeere, Giacomo 326
 Mezei József 126
 Mezei Márta 124, 131, 150, 355
 Mezőlaki János 195
 Mezősi Károly 261, 262
 Michałowska, T. 426
 Michelangelo, Buonarotti 536
 Mickiewicz, Adam Bernard 14
 Miedema, Hessel 597
 Mihál 471
 Mihály, Szent 277
 Miklós Andor 75
 Miklós Dániel 405
 Miklós, Géza 113
 Miklós Tamás 177, 188
 Mikó Imre 449
 Mikolai Hegedűs János 563
 Miksa, bajor választófejedelem 482
 Mikszáth Kálmán 6, 54, 119, 120, 126, 127, 323, 380, 391, 404–406, 519, 654, 656, 667
 Mill, John Stuart 654, 655
 Miller Jakab Ferdinánd 205
 Milne, Alan Alexander 26, 28,
 Miłosz, Czesław 612
 Milotai Nyilas István 442, 451, 454, 469
 Milton, John 196, 440, 574
 Mindszenti, Emeric 112
 Minoes, Claudius (Claude Mignaut) 597, 598, 601, 603, 605–608, 610
 Miskolci Puah Pál 570, 571, 575
 Miskolczy Zsigmond 594
 Mitternacht, Johann Sebastian 472
 Modrevius, Andreas Fricius 468
 Moesch Lukács 583
 Mohácsi Ágnes 682
 Mohamed 27, 535
 Mohamed, török szultán 435
 Mokány [álnév] 312, 314
 Molière 75, 296
 Moller, Karl Otto 337
 Molnár Ferenc 423
 Molnár Gergely 581
 Molnár, Henry W. 112
 Molnár János 284
 Molnár Jenő Antal 420
 Molnár, John 113
 Molnár József 566

- Molnár Kata 131
 Molnár László 644
 Molter Károly 132
 Monluc, Blaise de 470
 Monok István 115, 429, 455
 Monostory Klára 542
 Montagu, Jennifer 602
 Montaigne, Michel de 116
 Montaldo, Horatio 600, 603
 Montecuccoli, Raimondo 343, 381, 472
 Mónus Illés 139–141
 Moody, Andrew 108, 109, 113
 Moody Stuart, Alexander 113
 Moody, Stuart 112
 Móra Ferenc 75, 166, 168, 170, 173, 188
 More, Thomas 468
 Morgan, Alexander 104
 Móricz Gyöngyi 73
 Móricz Virág 73, 74
 Móricz Zsigmond 73–76, 117–121, 138, 517–519
 Mornay, Philippe Duplessis 462
 Mortier, Roland 574
 Mout, Nicolette 470
 Moyne, Pierre le 603
 Mózes Huba 88, 132, 138, 139, 682
 Möbus, Gerhard 445
 Möseneder, Karl 596, 601
 Munkácsy János 330
 Munkácsy Mihály 671
 Murányi Gábor 189
 Muretus, Marcus Antonius 589
 Musset, Alfred de 327
 Mussolini, Benito 509
 Musztafa, kapucsi basa 449
 Muth Mihályné (Vonyica) 420
 Mühleisen, Hans-Otto 441
 Müller, Gerhard 441
 Müller László 471
 Müller, Rainer A. 441, 482
 Müller Salamon 675
 Münch, Wilhelm 444
 Münkler, Herfried 445, 455
 Münster, Sebastian (Sebastianus Munsterus) 455
 Münzer, Thomas 620

 N. M. I. Nagy Miklós
 Nábrádi János 190
 Nacsády József 656
 Nadal, Jeronimo 598, 604
 Nadányi János (Nadanyi, Joh[annes]) 194
 Nádas Sándor 422
 Nádasdy Ferenc 341, 471, 472
 Nagy Andor 674
 Nagy András 348
 Nagy Atilla Kristóf 133–135

 Nagy Bella 667
 Nagy Gábor 145
 O. Nagy Gábor 456
 Nagy Géza 478
 Nagy Endre 574, 674
 Nagy, Francis 110
 Nagy Ignác 293, 309, 323, 324, 329, 330, 332, 379, 390, 391
 Nagy Imre 347, 645
 Nagy Iván 449–451, 479
 Nagy Jukunda 448, 452
 Nagy Károly 261, 262
 Nagy László 344–354, 449, 450, 467, 678
 Nagy, Ludovicus 436
 Nagy Miklós 131, 137, 671, 674, 683, 684
 Nagy Olga 648
 Nagy Pál 131, 682
 Nagy Péter 76
 Nagy Sámuel, radnótfái 631
 Nagy Sándor 493
 Nagy Sz. Péter 131, 533
 Nagyari Benedek 196
 Nagyari József 196
 Nagylucsei Orbán 642
 Naményi István 448
 Nánay István 660
 Napóleon, Bonaparte 493, 536, 541
 Natalis Comes 462
 Návai Anikó 61
 Négyesy László 205–213, 367
 Némedi Lajos 363
 Nemes Nagy Ágnes 367
 Nemeskéri Erika 393, 394, 396, 399
 Nemeskürty Harriet 454
 Nemeskürty István 115, 124, 125, 461, 565
 Németh Andor 66, 163, 176, 177, 184, 188, 349
 Németh G. Béla 1–7, 22, 33, 42, 63, 134, 263, 317, 324, 440, 534, 537, 538, 540, 654, 663, 665
 Németh Géza I. Németh G. Béla
 Németh László 125, 235, 323, 367, 416, 518, 671
 Németh Lászlóné 350
 Németh S. Katalin 115, 431
 Némethi Fekete István 192
 Némethy Károly 420
 Néri, Ferdinando 64
 Nero, Claudius Drusus Germanicus Caesar, római császár 458
 Neumann János (John von Neumann) 417
 Neumark, Georg 474, 475
 Neumayr, Franciscus 602
 Newton, Isaac, Sir 360
 Niederhauser Emil 362
 Nietzsche, Friedrich 122, 238, 514, 539, 664, 665
 Nisard, Désiré [Paul] 64

Nora, Pierre 64
Novák József 469
Nowak-Dłużewski, Juliusz 424
Nycz, Ryszard 486

Nyárády Gábor 631
Nyerges Judit 644
Nyigri Imre 421
V. Nyilassy Vilma 296

Obernyik Károly 309, 313, 331
Obersovszky Gyula 416
Ocskay György 289
Oestreich, Gerhard 470
Oláh Gábor 504–522
Oláh Miklós 468
Olosz Lajos 235, 238
Oltványi Ambrus 497, 654–657, 671
Oltványi Noémi 654
Ong, Walter 579
Opitz, Martin 240
Orbán, VIII., római pápa 471
Orbán Balázs 636
Origenes 272, 284
Orlovsky Géza 455
Orosz Lajos 566
Osorius, Hyeronimus 482
Ossian 160, 326, 330
Osvát Ernő 57
Otrókési Főris Ferenc 197
Ottlik Géza 266
Otto 471
Ovidius, Naso, Publius 280, 447
Ovenus, Johannes (John Owen) 191, 444

Ötves Verebélyi Sára 524
Ötvös Péter 115, 116

P. Andris 414
P. Ede 332
P** (Purgstaller?) József 311
Paál István 661
Padányi Bíró Márton 271, 273, 277, 279, 280, 289
Pagel, Walter 573
Pajorin Klára 115, 429, 642
Pákei Lajos, pákei 631, 635
Pákh Albert 199, 262, 331, 674
Paku Imre 166, 188
Pál, Szent 276, 277, 279
Pál József 148, 158, 573
Palágyi Menyhért 9, 134, 135, 672
Pálffy János, tarcsafalvi 631, 635
Palingenius 455
Palla Ákos 526
Palladio, Andrea 161

Pallavicino, Sforza 604, 606
Pálmai Kálmán 460
Pálóczi Horváth Ádám 373
Pándi Pál 346
Pandit, Mrs. 417
Panét Ilona 163
Pankotai Ferenc 562
Panormitanus I. Beccadelli, Antonio
Pap Gábor 527, 635
Pap Endre 307
Pap István Géza 238
Pap Károly 515
Pap László 108
Pap, Stephen 112
Pap II., Stephen 112
Pápai Páriz Ferenc 483, 525
Pápay Sámuel 150, 152, 156
Papp Ferenc 673
Papp József 230, 232
Papp Tibor 131
Paracelsus, Philippus Andreolus Theophrastus 462
Paradin, Claude 599
Paris, Gaston 64
Párkányi Dezső 475
Parry, Graham 447, 450, 451, 455
Paruta, Paolo 468, 482
Pascal, Blaise 173, 266
Pásztor Emil 84
Pásztor József 168, 169, 172, 188
Pataki Füsüs János 447, 451–456, 461, 470, 471, 484
Pataki Tót István (S. Pataki István) 483
Patzner, Mathias 474
Paucer, Kaspar 462
Paulay Ede 669
Pauler Gyula 479
Pázmány Miklós 115
Pázmány Péter 82, 272–276, 278, 280–286, 289, 443, 450, 455, 471, 481, 575
Péchi Simon 448
Pécsi Tamás 648, 649
Péczeli József 152
Péczely László 367
Péguy, Charles 80
Pékei Krisztina 635
Pelc, Jerzy 424, 425
Pemberton, Max, Sir 398
Penck, A. R. 353
Penke Olga 574
Pereszlenyi Pál 580
Pernesich György 586
Perrot, Jean Charles 648
Petelei István 6, 7, 54
Peter, Szent, Damian [Petrus Damianus] 279
Péter Dénes 75

- Péter I. Zoltán 674, 675
 Péter Katalin 472
 Péter László 73, 75, 81, 165, 166, 187, 188
 Péterffy László 242
 Péterfy Jenő 3, 62, 63
 Petersen-Merlau, Eleonora 115
 Petneki Áron 115, 683
 Petőfi Sándor 2, 3, 12, 14, 18, 21, 22, 79, 119, 142, 199, 251, 261, 262, 295, 296, 298, 299, 303, 304, 306–311, 315, 316, 319, 331, 374, 389, 507, 519, 659–662, 665, 668, 672, 683
 Petőfi S. István 646
 Petrarca 145, 341
 Petri Elek (Alexius) 113
 Petri Mór 420
 Petrichevich Horváth Lázár 314, 322
 Petrics Magdolna 483
 Petroselinus, Joannes, Pannonus 103, 104
 Petrovics István 261, 262
 Petrovics Sándor I. Petőfi Sándor
 Petőczy Éva 682
 Peutinger, Chonrad 597
 Pfeiffer Ernő 424
 Pfeiffer Ernőné 424
 Pfister, Manfred 486
 Picasso, Pablo 418
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius) 481, 482, 642, 644
 Picinelli, Filippo 596, 601, 603, 604, 608, 609
 Pico della Mirandola, Giovanni 461
 Pietrasanta, Silvestro 598, 603–606, 608, 610
 Pilinszky János 266, 438
 Pintér Jenő 392
 Pintér Márta Zsuzsanna 131
 Pirnát Antal 115, 429, 443, 455, 586, 587
 Piscator, Philippus Ludovicus 578, 582, 584
 Pius, II., római pápa I. Piccolomini, Aeneas Silvius
 Platón 62, 274, 280, 445, 447, 458, 466, 514, 527
 Plautus, Titus Maccius 586–589, 592, 593
 Pléh Csaba 568–570, 572
 Plinius, Caecilius Secundus 341
 Plutarkhosz 339, 447, 473
 Pócsi Katalin 454, 455, 532
 Podmaniczky Frigyes, br. 405, 669
 Pokorná, Z. 604
 Polányi Károly 142, 270
 Polgár Tibor 410
 Polgári Gáspár 571
 Policratius I. John of Salisbury
 Pollak, Roman 424
 Pomogáts Béla 132, 144, 215, 270, 407, 647
 Pompéry János 298
 Pontanus, (Spanmüller) Jacobus 598, 601, 603, 604, 606
 Pór Péter 365, 666
 Porcsalmi P. András 568
 Pósaházi János 192
 Possevino, Antonio 482, 597, 599, 603–606
 Poszler György 59, 62, 63, 263
 Pottier, Eugène 23
 Pócze Borbála 46
 Pődör László 59
 Prágai András 442, 443, 447, 454, 457–464, 467, 471, 484
 Pray György 95–98
 Pražak, Richard 644
 Praznovszky Mihály 9–11, 404
 Precht, Georg 590
 Preiel, Jakob 580
 Priscarius 579
 Prohászka Ottokár 82, 131
 Prosper, Szent 280
 Proust, Marcel 59, 173
 Pseudolus 588
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 274, 565
 Pukánszky Béla 338, 474, 659
 Pulszky Ágost 404–406
 Pulszky Ferenc 10, 293, 301–303, 654–656
 Purgstaller József 301–303, 311, 312, 314
 Purjesz Zsigmond 164
 Puskás Ferenc 646
 Puskin, Alexandr Szergejevics 238, 330
 Püthagorasz 305
 Pyrker János László, Felsőőri 123
 Quintilianus, Marcus Fabius 145, 277
 R. I. Riskó Ignác
 R. B. 311
 R. S. I. Rapaport Sámuel Dávid
 Raabe, Paul 116
 Rab Jenő [álnév] I. Ambrus Zoltán
 Rába György 177, 188, 612, 624, 629
 Rabelais, François 329
 Racine, Jean de 137, 326
 Radau, Michael 575
 Ráday Gedeon 152, 155, 373, 433, 435
 Radnóti Miklós 79, 84, 370
 Radnóti Sándor 622, 624, 629
 Radó György 10
 Radványi László 619, 628, 629
 Rájnisi József 431, 574
 Rákóczi Ferenc, II. 20, 256–260, 479
 Rákóczi György, I. 442, 453, 460, 461, 463–467, 482, 484, 565
 Rákóczi György, II. 193, 464, 465, 467, 472, 565
 Rákóczi Zsigmond 448, 449, 465, 575
 Rákos B. Raymund 282
 Rákosi Hajna 410
 Rákosi Jenő 423, 516

Rákosi Mátyás 645
 Ramus, Petrus 563, 564, 579–581
 Ransanus, Petrus 428
 Rapa I. Rapaport Sámuel Dávid
 Rapaport Márk 163
 Rapaport Márkus(z) 163
 Rapaport Sámuel Dávid 163–179, 181–189
 Ravasz László 143
 Rázso Gyula 644
 Récsi Emil 199
 Redmeczki T. János 442, 469
 Regul Antal 681
 Rehbein, Jochen 506
 Reinbold Béla 164
 Reinhardt, Max 173
 Reményik Sándor 81, 132, 138, 139, 235, 238
 Remus, Georgius 448
 Renan, Joseph Ernest 59
 Réti János 255
 Reusner, Nikolaus 602–605
 Reussner, Plato von 670
 Révai József, br. 204, 205, 613, 629
 Révai Miklós 96–98, 209–213, 356, 357, 431, 501, 574
 Révay Péter 343, 455, 473
 Révész Bálint 110
 Révész Béla 421
 Reviczky Gyula 58, 236–239, 242, 662
 Réz Pál 188, 353
 Rézbányay József 271
 Rezik János 335
 Ricci, Michele 115, 642
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis, cardinal de 471
 Richeôme 603, 604
 Ricoeur, Paul 514
 Rimaszombati Márton (Martinus R. Szombathi) 192
 Rimay János 115, 253, 444, 448–451, 457
 Rimbaud, Arthur 118
 Riskó Ignác 296
 Ritoókné Szalay Ágnes 115, 643
 Ritter, Gerhard A. 445
 Rivius 596
 Robb, J. 109
 Rodin, Auguste 536
 Rohan, Henri duc de 469
 Rohonczy Lajos 420
 Rolland, Romain 173
 M. Róna Judit 47, 178, 189
 Rónay György 57, 58, 61, 80
 Rónay László 80, 131, 263, 264
 Ronsard, Pierre de 426
 Rorschach 93
 Rosenzweig, Franz 63

Rossini, Gioacchino Antonio 305, 326
 Rostand, Edmond 74
 Roth, Dorothea 271
 Róth Tamás 97
 Rothstein, Eric 486
 Rottal, Johann gr. 337, 472, 473
 Rousseau, Jean-Jacques 360
 Rousselot, Jean 349
 Rozsnyai Dávid 442
 Rudolf, I., német-római császár 443
 Rudolf, II., német-római császár 462
 Rupert, apát 278
 Ruscelli, Girolamo 600, 607
 Ruspanti, Roberto 645
 Russel, Daniel 611
 Rusznyák István 407
 S. I. Salamon Ferenc
 S. E. 414
 S. F. I. Salamon Ferenc
 S. F. I. Schedel Ferenc
 S-k-i. 317, 318
 Saavedra, Diego de 341
 Sabellicus 455
 Sabinus, Georgius 455
 Sade, Donatien Aldonse Francois, marquis de 538
 Sáfrán Györgyi 199, 305
 Sage, Emile 111
 Sajkowski, Alojzy 424
 Salánki György 467
 Sallustius, Crispus Caius 341, 429, 447
 Sámbar Mátyás 253
 Sambucus, Joannes I. Zsámboky János
 Sanckroft, William 196
 Sand, Georges 317, 322
 Sándor Fülöp, macedón király 341
 Sándor István 465
 Sándor Iván 660
 Sándor Lászlóné 675
 Sandt, Maximilian van der 601, 604–606
 Sanoki Gergely 642
 Sansovino, Francesco 469
 Sánta Gábor 392, 397, 400
 Saphir, Adolph 110
 Saphir, Adolph Thomas G. 106
 Saphir, Alexander Israel 106, 107
 Saphir, Gustavus Adolphus 107
 Saphir, Maria 106
 Saphir, Moritz Gottlieb 330, 332
 Saphir, Philipp (Róbert) 106
 Saphir, Samu 106
 Sára Péter 614, 629
 Sarandi, (Sarándi) Johannes 195
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 357
 S. Sárdi Margit 131, 524, 527, 528

- Sárközi György 235
 Sárközy Péter 115, 648
 Sárossy Gyula 296
 Sartre, Jean-Paul 677
 Sas Ede 675
 Sauder, Gerhard 595
 Savonarola, Girolamo 455
 Scaliger, [Josephus Justus] 455
 Scaliger, Julius Caesar 583, 584
 Schedel I. Toldy Ferenc 295
 Schedius Lajos 145, 363, 574, 659
 Scheiber Sándor 527, 528
 Schelken Pálma 543, 544, 546, 553
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 616
 Schiller, Johann Christoph Friedrich 148, 150, 311, 356, 360, 653
 Schmerling, Anton von 674
 Schmitt Jenő Henrik 134
 Schneider, Falko 362
 Schnitzer Ignác 668
 Schopenhauer, Arthur 135, 238
 Schöpflin Aladár 131, 392, 518
 Schröter (Schroterus), Adam, Silesius 590
 Schulek Frigyes 680
 Schultens, Albert 525
 Schunk, Michael 611
 Schwandtner, Johann Georg 428
 Schwartzner, Martin von 436
 Schwartz, Carl 105, 106
 Schweitzer Pál 424
 Schwob, Marcel 64
 Scott, Sir Walter 322, 323, 328, 334, 380, 387
 Scribanus, Carolus 482
 Scribe, Eugène Augustin 390
 Scrivano, Riccardo 114
 Sebeshelyi Gábor I. Gyurmán Adolf
 Selnecker, Nikolaus 590, 591, 592
 Seltenschlag, Johanna 336
 Selyei Balog István 574
 Semjén Gyula 65
 Semmelweis Ignác Fülöp 270
 Seneca, Lucius Annaeus 137, 280, 341, 458
 Serroy, Jean 601
 Sextus Chaeroneus 459
 Shakespeare, William 75, 173, 296, 310, 323, 324, 374, 507, 661
 Shaw, Bernard George 399
 Shelley, Percy Bysshe 14, 542, 653
 Shuger, Debora Kuller 566
 Siciliano, Italo 64
 Sigonius, Carolus 482
 Sík Endre 407, 408, 415, 416
 Sík Sándor 73, 77, 79, 80, 82, 83
 Sikó, Ernestus 112
 Silhon, Jean de 469, 470
 Silvester [álnév] 309, 310, 312–314
 Simancas 455
 Simén Domokos 636
 Simmel, Georg 614
 Simon Balázs 483
 Simon, Francis 111
 Simon II., Francis 112
 Simon Gerő 422
 Simon Gerőné 420
 Simon István 353
 L. Simon László 682
 Simon Máté 274, 283, 287, 289
 Simon Róbert 629
 Sinclair, Upton 413
 Singer, Bruno 441
 Sinkó Ervin 620, 661
 Sinkovics István 448
 Sipos Emőke 483
 Sipos Pál 146, 157
 Siri, Vittorio 470
 Ślaski, Jan 115, 116, 424–427, 644
 Sleidanus 455
 Smolnik, Jan 427
 Sokratés 156, 493, 536
 J. Soltész Katalin 135, 249
 Somlyó György 118
 T. Somogyi Magda 135
 Somogyi Sándor 199, 202, 316, 673, 674
 Somssich Pongrácz 653
 Sörös, Béla 113
 Sötér István 126, 317, 324, 329, 438
 Sp-r [álnév] I. Ambrus Zoltán
 Spajtzer Ferenc 495
 Spectator [álnév] I. Ambrus Zoltán
 Spielmann József 165, 187
 Spinoza 135, 506
 Sréter János 11
 Stammen, Theo 441
 Stankovátsi Leopold 276, 285–287, 291
 Stark András 163, 184, 187
 Stegmann, André 115, 596
 Steiner Lenke 53, 54
 Steinert Ágota 542
 Steinfeld Nándor 422
 Stekel, Wilhelm 169, 171, 182–184, 189
 Stendhal 333
 Sterne, Laurence 329–334
 Stichus 588
 Sti(e)rbitz, Felicitas 337
 Stierbitz János György 337
 Stoll Béla 176, 185, 187, 189, 204, 252, 256, 335, 443, 449, 650, 651, 683
 Storm, Theodor 56, 63
 Strack, Hermann 527
 Strada, Famiano 603

- Strindberg, Johann August 238
 Stuart, Alexander Moody 108
 Stuart Erzsébet 447
 Stuart Henrik 444, 446, 450
 Stuart Károly 481
 Stuart Mária 444
 Sturm, Johannes 578
 Stürbitz János 337
 Stürbitz, Regina 337
 Suarez, Francisco de 468
 Subich Ferenc 95–98
 Sue, Marie-Joseph, Eugène 322, 323, 330, 334
 Sujánszky Antal 299, 300, 311
 Sully-Prudhomme [René François Armand Prudhomme] 249
 Sulpicius Apollinaris, Caius 588, 589, 592
 Sulyok, Stephan 112
 Sulzer, Dieter 595–597, 600, 607, 610
 Sükei Károly 316–319, 674
 Sütő-Nagy László 421
 Sváby Frigyes 447
 Svatoš, M. 604
 Sylvester János 152, 575, 576, 578

 Sz. 313, 314
 Szabad György 19
 Szabédi László 138, 139, 367, 372
 Szabó András 115, 449, 682
 Szabó Béla 11
 Szabó B. István 128, 350, 489
 Szabó Dénes 650
 Szabó Dezső 612, 613, 617, 618, 630
 Szabó Endre 238
 Szabó Flóris 648, 651
 Szabó Géza 461
 Szabó István 271, 275, 276, 278, 279, 283–285, 287, 290
 Szabó József 84
 Szabó Károly 134, 465
 Szabó, Lewis 112
 Szabó II., Lewis 112
 Szabó Lőrinc 73, 84, 166, 235, 374, 407, 416, 513, 542–545, 549, 553, 558, 560
 Szabó Miklós 198
 Szabó T. Ádám 649
 Szabó T. Attila 635, 683
 Szabó Zoltán 415, 416, 438
 Szabó G. Zoltán 131
 Szabolcsi Bence 367
 Szabolcsi Miklós 67, 70, 169, 174, 175, 177, 179, 183–185, 187, 189
 Szádeczky Béla 306, 483
 Szádeczky Zoltán 682
 Szaitz Leó 205
 Szajbély Mihály 364, 574

 Szalay, Josephus 111
 Szalay II., Josephus 111
 Szalay Károly 533
 Szalay László 9, 10, 12, 16, 20, 124, 256, 389, 654
 Szalkay Antal 138
 Szállási Árpád 163, 184
 Szántai Molnár Mihály 192
 Szántai R. Mátyás 192
 Szántó Judit 163, 174–179, 183, 189
 Szántó Tibor 469
 Szárkándy Anna 426
 Szarvady Frigyes 669
 Szász, Béla 113
 Szász Károly 64, 316, 654, 657, 672
 Szász Károly id. 199
 Szathmári István 309, 436, 438
 Szat[h]mári Lázár Miklós 572
 Szat[h]mári Paksi Sámuel 229, 231
 Szathmári Pap János 526
 Szathmári Pap Sándor 525
 Szathmáry Károly 304
 Szathmáry P. Károly 53, 54, 526
 Szauder József 355–358, 365, 459, 574
 Szauder Mária 154, 496
 Szávai János 504
 Szeberényi Zoltán 215, 216
 Széchenyi Ferenc 96, 631
 Széchenyi István gr. 15, 324, 325, 455, 654, 655
 Széchy Károly 95–97
 Széchy Mária 336, 337, 478
 Szécsi Margit 348, 350
 Szegedi Ferenc 253
 Szegedi Lőrinc 589–593
 Szegedi Mihály, zetelaki 633, 634, 639, 640
 Szegedy-Maszák Mihály 263, 325, 533, 534, 537, 539, 540, 662
 Székács József 105, 108
 Székely László 618, 630
 Szekeres László 299
 Szekfü Gyula 256–259, 446
 Szelepcsényi György 254, 336–338, 343, 473, 477
 Széles Klára 131, 134, 202
 Szelestei Nagy László 204
 Szeli István 661
 Széll Kálmán 405
 Szemere György 571
 Szemere Pál 123, 124
 Szenci Molnár Albert 238, 375, 432, 446, 448, 452, 456, 461, 467, 475, 579, 580, 582, 682
 Szendrei Ferenc 194
 Szendrei Mária 674
 Szénfy Gusztáv 367
 Szenteleky Kornél 661
 Szentessy Gyula 663
 Szentgyörgyi Albert 407, 416

- Szentgyörgyi József 146
 Szentimrei Jenő 236, 420
 Szentimreiné Ferenczy Erzsébet (Zsizsi) 420
 Szentiváni Mihály 683, 684
 Szentjóni Szabó László 361, 574
 Szentmártoni Szabó Géza 449
 Szentmiklósy Alajos 152
 Szép Ernő 82
 Szepes Erika 367–370, 373–375
 Szepsi Csombor Márton 454, 455, 475
 Szepsi István 448
 Szepsi Korotz György 131, 441, 443–453, 456, 471, 484
 Szepsi Laczkó Máté 449, 451
 Szerb Antal 361, 392, 617, 618, 630
 Szerdahelyi György Alajos 574
 Szerdahelyi István 367–376
 Szeverin [álnév] I. Dobrossy István
 Szigethy Gábor 660
 Szigeti József 308, 567
 Szigligeti Ede 293, 308–310, 390, 668
 Sziklay László 658
 Szikszai Fabricius Balázs 563
 Szilády Áron 95–98, 627, 630
 Szilágyi Domokos 88, 370
 Szilágyi Ferenc 130, 200, 203, 364
 Szilágyi István 305
 Szilágyi Márton 363, 364, 435, 436
 Szilágyi Mihály 471
 Szilágyi Péter 241
 Szilágyi Sámuel, id. 152
 Szilágyi Sándor 199, 200, 464, 465
 Szilágyi Tönkő Márton 561
 Szilasi László 325, 682
 Szili József 55
 Szinéri 308
 Színi Gyula 57, 614
 Szinnyei Ferenc 322, 323, 326, 327, 330–332, 391
 Szinnyei József 163, 189, 436, 448, 449, 452, 478, 479, 483, 526–528
 Szirbik Antal 422
 Szirmai Antal 381
 Szivárvány [álnév] I. Beniczey Gusztáv
 Szkárosi Endre 646
 Szkárosi István 227, 229
 Szmydtowa, Zofia 424
 Szobotka Tibor 26
 Szontágh Gusztáv 381
 Szontágh Pál 9–11, 14, 15, 20
 Szophoklész 586, 590
 Szőke György 182, 184, 189
 Szőlősy Benedek 253, 254
 Szőnyi György Endre 460–462
 Szörényi László 115, 357, 432, 565, 642
 Szűcs, Gregorius 112
 Sztárai Mihály 587
 Sztójka László 421, 422
 Szujó Béla 483
 Szuromi Lajos 370, 374, 487, 565
 Szuvizsenkő, Leonyid 648
 Szűcs Jenő 467
 Szűcs László István 413, 415
 T. L. 306
 Tabajdy, Lewis 110
 Tabajdy II., Lewis 110
 Tábori Pál 418
 Tacitus, Cornelius Publius 341, 447, 469
 Taine, Hippolyte Adolphe 683
 Tairov, Alekszandr Jakovlevics 173
 Takács Gyula 652–654
 M. Takács Lajos 645
 R. Takács Olga 114
 Takács Pál 612, 621, 622, 630
 Takáts Ernő 80, 82
 Takáts Sándor 430
 Talon, Omer 564, 579
 Tamás, Aquinói Szent 272, 458
 Tamás Anna 293, 314–316, 667
 Tamás Attila 614, 630
 Tamási Áron 132, 409, 412, 416
 Tankó, Béla 113
 Tarczali Pál 196
 Tardy Lajos 336, 478
 Tarnai Andor 115, 117, 282, 462, 472, 479, 483, 562, 563, 574, 575, 651, 681
 Tarnóc Márton 431, 464, 467, 565
 Tarnóczy István 255, 443
 Tasi József 163, 174, 175, 189
 Tasnádi (Kincses) Imre 448
 Tasso, Ercole 599, 600, 608
 Tasso, Torquato 601, 603
 Tatár György 619, 630
 Taurinus István 115
 Taxner-Tóth Ernő 493
 Taxonyi János 278, 284, 287
 Téglásy Imre 429, 575
 Teilhard de Chardin, P. 266
 Telegdi Miklós 281, 283, 580
 Telegdy Kovács László 294, 300, 301, 305–307, 309
 Teleki László, gr. 654–656, 661
 Teleki Mihály, id. 479, 483, 525
 Teleki Mihály, ifj. 442, 470, 479, 480, 482–484
 Teleki Sámuel 97
 Terek, Julius 112
 Terek II., Julius 112
 Terplán Zénó 681
 Tesauro, Emanuele 598, 601, 607
 Thackeray, William Makepeace 322

- Thaly Kálmán 258, 478
 Theodosius, I., Nagy, római császár 274
 Thimár Attila 462
 Thomson, Emanuel 444
 Thököly Imre 477–479
 Thököly István 338
 Thuasne, Louis 64
 Thuküdidész 446, 447
 Thurzó Gábor 54, 393
 Thurzó György 447
 Tiborcz [álnév] I. Ambrus Zoltán
 Tiemann, Barbara 597
 Tillotson, John 565
 Tímár Árpád 312
 Tinódi Lantos Sebestyén 155, 456
 Tisza Lajos 667
 Tiszabecsi Gáspár 191
 Tiszabecsi Tamás 191
 Tiszabecsi-testvérek I. Tiszabecsi Gáspár és Tamás
 Tocqueville, Alexis de 654, 655
 Toldy Ferenc 95–98, 122–124, 131, 202, 209, 293–296, 300, 304, 308, 310, 330, 367, 383, 449, 451, 487, 497, 654, 656, 660, 662
 Toldy István 295
 Tolnai Dáli János 191, 563
 Tolnai Gábor 446
 Tolnai Lajos 54, 672, 673
 Tolnai Mihály 196
 Tolnai Nagy István 192
 Tolnai S. (Séllyei) István 192
 Tolnay István 226, 230
 Tomasevskij, Borisz Viktorovics 121
 Tomory, Alex 104, 106, 107
 Tomory, Alex B. W. 110
 Tompa Mihály 199, 201, 235, 238, 304, 315, 507, 672
 Tonelli Sándor 392, 393, 396–399, 402, 403
 Tonk Sándor 97, 198
 Tordai Zádor 119
 Torkos László 367
 Tornay [álnév] I. Szontágh Gusztáv
 Tót H. Zsolt 132
 Tótfalusi Kis Miklós 198, 429, 581
 Tóth Andrea 335
 Tóth Árpád 64, 68, 70, 77, 78, 235, 238, 242, 250, 251, 438
 Tóth Béla 524, 563, 567
 Tóth Dezső 77
 Tóth Endre 504
 Tóth Ferenc 499
 Tóth, Kálmán 112
 Tóth II., Kálmán 112
 Tóth László 215
 Tóth Lőrinc 312
 Tóth Sándor 261–263
 Tóth Tibor, Somlyói 454, 455
 Tóth Tünde 682
 Totis Béla 182
 Tömörkény István 7
 Török Damascenus 278, 279, 283
 Török Gyula 118, 120–122
 Török János 674
 Török Károlyné, özv. 424
 Török László 115
 Török Pál 105, 106, 108, 109, 111
 Török Sophie [Tanner Ilona] 178
 Török, Zoltán 112
 Török II., Zoltán 112
 Török Zsófia [Sophie], gr. 123, 124
 Török-Buska I. Buska-Török Johanna
 Traianus, római császár 339
 Trapp, Petrus, Heimersheim 448
 Trefort Ágoston 22
 Trencsényi-Waldapfel Imre 576, 627, 630
 Tristan, Marie-F. 596
 Trithem, Johannes 116
 Trócsányi Zsolt 448, 449, 483, 654, 656
 Tubero, Ludovicus 427, 428, 429
 Turczel Lajos 214, 215
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 54, 238, 322
 Turmair, Johannes [Aventinus] 455
 Turner, Victor 624, 630
 Túrós Endre 247, 248
 Tuszkay Ödön 188
 Tüskés Gábor 611
 Tüskés Tibor 86, 345, 349, 350
 Tverdota György 66, 72, 143, 144, 163, 187, 189, 521
 Typotius, Jacobus 599, 603, 604
 Ugoletto, Taddeo 642
 Uhlig, Claus 457, 459
 Új Imre Attila 203
 Újfalvi Imre 563
 Újlaki Bálint 648, 649
 Újvári Péter 164, 189
 Ulászló I., magyar király 435
 Ungvári Tamás 533
 [Ungvári] [álnév] I. Nagy László
 Ungvárnémeti Tóth László 152, 155
 Uszpenskij, Borisz Andreevics 122
 Utasi Csaba 144
 Uzoni Fosztó István 115
 Ü. I. Nagy Ignác
 V.-y. 295
 Vachott-testvérek I. Vahot Imre, Vachott Sándor
 Vachott Sándor 315

- Váci Mihály 23
Váczy János 200
Vadász Géza 643
Vahot Imre 293, 306–308, 311, 312, 314, 315
Vajda János 237, 239, 242, 293, 370, 655, 656, 665, 666
Vajda Miklós 350
Vajda Péter 323
Valachi Anna 163, 169, 174, 175, 177–179, 186, 189
Váli Mari 671
Vály Eszter I. Vály Ferencné
Vály Ferenc 666, 667
Vály Ferencné Jókai Eszter 666, 667
Vályi Nagy Ferenc 149
Ványi Ferenc 396, 399
Váradi Péter 642
Váradi P. Mihály 194
Várdai Béla 82, 202
Varga Ágnes 471
Varga Imre 217, 224, 225, 335, 449
Varga József 239
Varga Lajos Márton 504, 505, 508, 510
Varga Mihály 372
S. Varga Pál 662–666
Varga Sándor Márton 134
Vargha Balázs 79, 209
Vargha Gyula 81
Vargha Jenő László 88
Vargha Kálmán 394
Vargyas Lajos 76, 367
Vári Alatus András 190
Varjas Béla 454, 626
R. Várkonyi Ágnes 431, 450, 459, 471, 472, 475, 478, 483
Várkonyi Nándor 392, 396
Városi István 282
Varro, Marcus Terentius 274, 586–589, 592, 593
Varsányi Pastoris Dániel 448
Vas Andor I. Hazucha Ferenc
Vas Gereben 201, 331
Vas István 71, 72, 350, 369, 375
Vásárhelyi, József 113
P. Vásárhelyi Judit 446, 450, 475
Vásárhelyi Péter 581
Vásárhelyi Zoltán 85
Vasoli, Cesare 115
Vasvári Pál 315
Vasy Géza 346
Vazul [Basilius], Szent 272, 278
Vecce, Carlo 642
Vecce (Vechy), Peter I. Vécsei
Vechner, Daniel 474
Vechner, David 474
Vechner, George 474
Vécsei (Vécsi) Péter 193, 194
Végh Balázs 132
Végh József Mihály 649
Vekerdí József 376
Vér György 189
Verdi, Giuseppe 326
Verdiani, Carlo 424
Veres András 131, 143, 533, 539, 623, 630
Veres Péter 408, 411, 412, 416
Vergilius, Publius Maro 79, 137, 138, 341, 588
Verhaeren, Émile 542
Verlaine, Paul 67
Verne, Jules-Gabriel 68
Verseghy Ferenc 210, 211, 355, 356, 364, 370, 574
Versényi György 204
Verwau, Johannes 482
Vészi Endre 412
Vészi Margit 423
Veszprémi István 335
Vetési László 643
Vetési István 467
Vezér Erzsébet 142, 143, 519, 620, 629, 630
Vig Mónika 629, 630
Vigenère, Blaise 116
Vigny, Alfred de 440
Vikár Béla 681
Vilcek Béla 374
Viler 649, 650
Villei Pribék László 575
Villon, François 64–68, 69–72
Vincze Géza 237, 420, 421, 424
Virág Benedek 357, 375
Virgilius, Polydorus 482
Virozsil Antal 13
Viski Károly 224
Vita Zsigmond 235, 238, 239, 526
Vitályos László 424
Vitányi Iván 56
Viterbo, Gottfried von 441
Vitéz János 115, 428, 642
Vitkovics Mihály 156, 161
Vitruvius, Pollio Marcus 575
Vittnyédy István 337
Vitu 64
Vitus, Johannes I. Balsaráti Vitus János
Vives, Joannes Ludovicus 341
Vizkelety András 645
Voetius, Gisbert[us] 567
Vogl, Johann Nepomuk 659
Voidiuss, Israel 454
Voinovich Géza 9
Voltaire 156, 323, 360
Vorosiłow, Kliment Jefremovics 416, 418
Vörös Imre 160, 355

Vörösmarti Mihály 439
Vörösmarty László 262
Vörösmarty Mihály 77, 246, 293–296, 298, 303,
305, 306, 313, 353, 379, 382, 384, 440, 450,
507, 661, 662, 672, 678, 682–684

Wacha Imre 136
Waczulik Martgit 571
Waldapfel József 355, 361, 486, 527
Walther, Hans 472
Wanckel, Johann 459–461, 463
Warburton, William 107
Weber Anna 478
Weber Antal 125, 131, 377, 389, 659
Weber Dániel 335, 337, 338, 472
Weber Felicitas 337, 478
Weber Frigyes 335, 337, 338, 479
Weber György 337
Weber János 335–339, 341–343, 451, 472–479, 484
Weber János, ifj. 337, 338, 472
Weber János György 472, 473
Weber, Johann Adam 442, 470, 479–482, 484
Weber, Johannes Frideric 472
Weber Karolina 336
Weber, Max 618, 628, 630
Weber Pál 337, 478
Weil Emil 409
Weingarten, Johann Jacob 443
Weinmüllerné özv. 499
Weitenauer, Ignatius 602
Weitling, William 620
Wellek, René 40, 356
Weöres Sándor 39, 58, 73, 78, 84–87, 666, 678
Wernitzer Julianna 264–269
Wesselényi Ferenc, gr., nádor 336, 337, 471, 472,
478, 479
Wesselényi Miklós 631, 654, 656
Westonia, Johanna Elisabetha 336, 475, 478
Weszprémi István 472
Wieland, Christoph Martin 145, 158, 359, 496
Wiemann, Wolfgang 600
Williams, John 447, 450
Wilson, James Hood 113
Winckelmann, Johann Joachim 145, 147, 148,
297, 298, 308, 313, 316
V. Windisch Éva 569
Windisch Károly Gottlieb 363
Wingate, William 104, 105, 107
Winterson, Jeanette 104

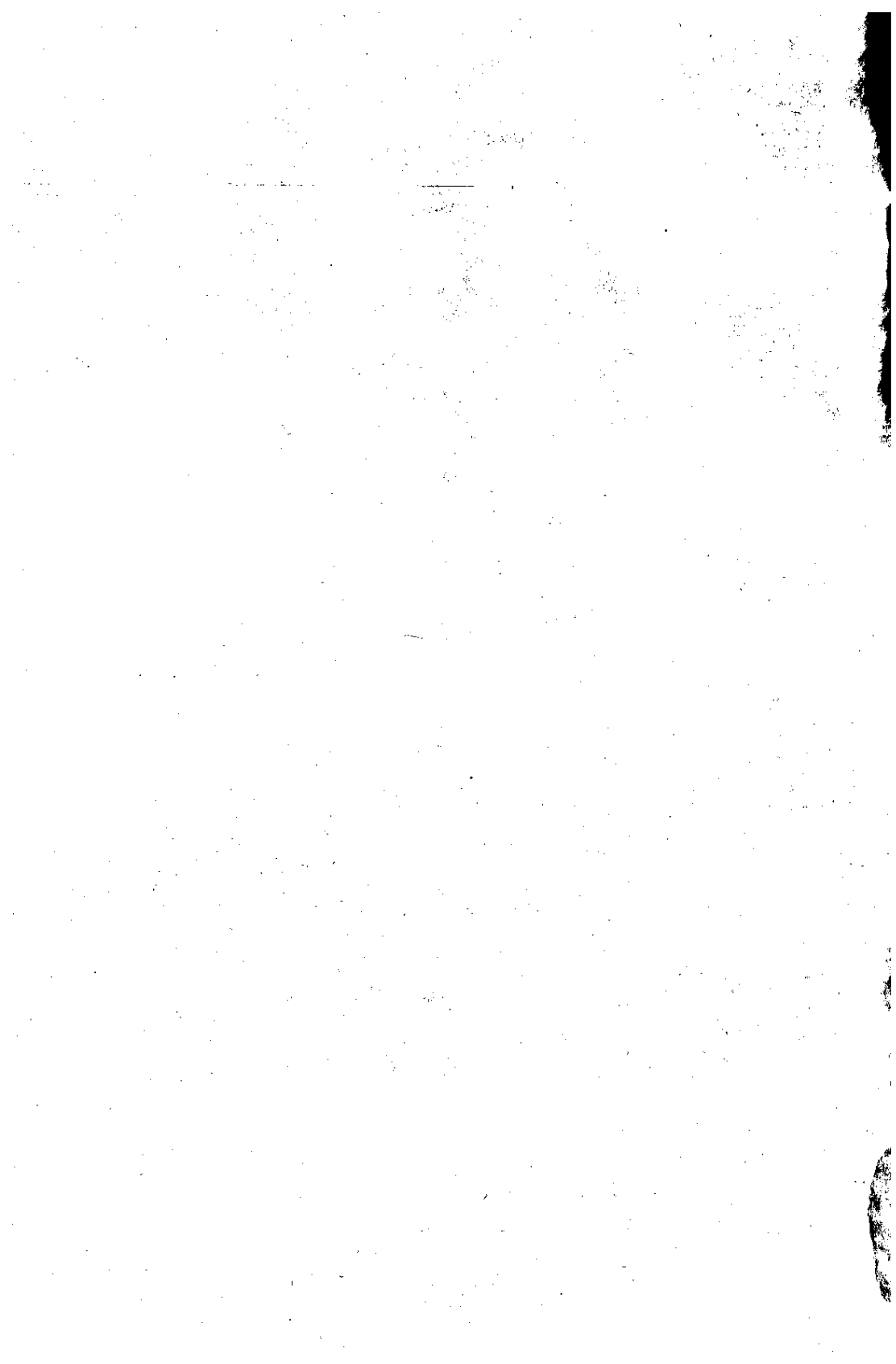
Wittgenstein, Ludwig 266, 268
Wittman Tibor 449, 453, 455
Wodrow, Robert 104, 105
Wood, Anthony A. 191, 193–197
Woodroffe, Benjamin 197
Woodward, Michael 195
Wundt, Wilhelm 623
Wurbach, Constant von 335, 338
Wytrzens, Günther 658

x-y. [álnév] l. Erdélyi János
Xenophón 447, 466, 493

Y. [álnév] l. Csengery Antal
-y-s. 311
Yeats, William Butler 542

Z. [álnév] l. Czakó Zsigmond
Zabanius, Isaacus 337, 476
Zách Klára 60
Zalabai Zsigmond 431–436
Zech, Paul 65–67
Zeller, Rosemarie 474
Zilahy Károly 662
Zilahy Klára 412, 413
Zilahy Lajos 407, 408, 410–416
Zilahy Lajosné Bárczy Piroska 412, 416
Zilahy Mihály 414
Zilahy Olga 407, 410, 411, 413, 414
Zimmermann, Sigismundus 337, 475
Zincgref, Julius Wilhelm 600, 603
Zoilosz (Zoilus) 436
Zola, Émile 56, 329, 399
Zolnai Béla 240, 258
Zoltai Dénes 574
Zombori István 457, 459, 471, 478
Zoványi Jenő 112, 191, 192, 196, 449, 452, 461,
465
Zrínyi Miklós 82, 155, 194, 260, 430, 442, 443,
454, 455, 468–472, 478, 481, 482, 484, 493,
643, 682

Zsámboky János 575, 602, 604–607
Zseliczky Béla 645
Zsigmond, III., Waza, lengyel király 426
Zsigmond Ágost, II., Jagelló, lengyel király 426
Zsoldos Jenő 524, 527
Zsögön Zoltán 421, 422
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 418



A cím számmisztikára utal, pedig mi sem áll távolabb Németh G. Béla életművétől és gondolatmenetétől, mint a misztikus játék. Ő mindig tudta, hogy az ember komplementer szerkezet és hiteles képe csakis többdimenziós lehet. Az ember történelmi és társadalmi létformája Németh G. Béla tudatában csak az egyik dimenzió, amely együtt létezik az egyén, a lélek, a biológikum és a metafizikai én pontjaival és síkjaival, s ezek a naturális képzelet eszközeivel leírhatatlan alakzatot teremtenek. Németh G. Béla tehát nem vállalja a ráció és a metafizika, s a földi és az isteni dualizmusát, mert a hiteles emberi gondolkodásban elválaszthatatlannak tudja a dolgok és az elvontságok, valamint az élet és a létezés visszfényeit. Ezért a misztikát pótléknak érezné, a történelmi, a szociológiai és a tárgyi leírást pedig önmagában a lefokozott emberi gondolkodás tükrképének. A 23+47 az ő tudományos életrajzában tehát csak arra akar utalni, hogy első tanulmányát 1948-ban közölte, s történetének foglalatát azóta gazdag és színes életműve. De ezt a történetet a család, a szülőföld tája, a dunántúli szellemiség, a gimnáziumok és az Eötvös Collégium nevelési regénye már korábban alakítani kezdte, s az élet még sokáig beleszólt a tudatos létezés, a kutatás és az írás programjába. Az 1948-as első megjelenés szerencsés pályát ígért, a korai indulást azonban évtizedes száműzöttség követte. 1949-ben Németh G. Béla is az Eötvös Collégiumi pör áldozata lett. Egy napközi otthon, egy általános iskola, s egy kölcsönkönyvtár lett egy ideig a műhelye. A gimnáziumi tanárkodás, a pedagógiai főiskola, majd 1956-ban az Irodalomtudományi Intézet ismét a pálya kiegyenesítését ígerte, amelyet azonban a torz történelem újra megszakított. Elbocsátások és kényszerű kitérők után Németh G. Béla 1963-ban kapta meg a sorstól a folyamatos és rendszeres munka lehetőségét. Első gyűjteményes kötete csak indulása után 22 évvel, 1970-ben jelent meg. Ez az izgalmas könyv azonban azonnal azt bizonyította, hogy ő a száműzöttség és a kitérők éveiben is meg tudta őrizni belső egyensúlyát és kutatói energiáját. Az 1970-es *Mű és személyiség* gazdag tudományos beszámoló volt, s egyidejűleg egy módszertan és egy program foglalatát.

Németh G. Béla a magyar irodalomtörténet olyan korfordulóin át jutott el az első visszatekintésig, amelyek voltaképpen ma sem zárultak le. Tanulmánygyűjteménye ezért időszerű és általános érdekű tanulságokat is kínált. Emellett azonnal látszott, hogy ő az egyik legtöbb műfajú mai irodalomtörténészünk. Történeti tanulmányok szerzője, műelemző és nyelvész; tárgya és kiindulópontja legtöbbször a magyar irodalom, de biztosan tájékozódik a világirodalomban is, amelynek egyik gazdag területéről, a német irodalomból szakértőként tekinthet vissza; s műfaja irányait, lehetőségeit és gondjait nemcsak a munka láthatatlan szakaszai-
ban szembeesíti feladataival: vállalja a tudatos vizsgálódást is, amely a kritika történetéhez és elméletéhez vezet. Az ő méltatójának tehát nemcsak az irodalom értelmezését kell mérlegelnie, hanem a kritika kritikáját is. S ez ismét általánosabb érdekű tanulságokhoz vezet. Mert az irodalomtörténet, a műelemzés és a kritika-

történet ugyanannak a tárgynak három nézete, mely együttesen bemérhetővé teszi a tudomány alkotta elvont irodalomképet is, vagy – pontosabban – feltárja e kép megalkotásának gondját. A tudomány és a kritika irodalomképe: a mű, a művek, az irodalom és a korszakok értelmezése. Mindezekben egyéniségek, életek, eszmék, történelmi és társadalmi erők nyilatkoznak meg, s az értelmezés ezek összefüggésének feltárása. Az összefüggés azonban a dolgok közötti viszony, tehát nem írható le olyan tárgyiasan, mint a jelenség. S éppen ez az irodalomtudomány gondjainak forrása. Az irodalom szétszórt jelenségei bármilyen halmazban még nem összefüggések, de mi a biztosíték, hogy a dolgoktól elmozdulva valóban összetartozó jelenségekből alkotjuk meg értelmezésünk építményét? Ez a kérdés legtöbbször az irodalomtörténettel szemben hangzik el, hiszen itt a hős nem az egyedi mű, nem is az egyes író, hanem az általuk alkotott folyamat. S ezt a folyamatot hányszor azonosították a mechanikus időrenddel vagy a történelem menetével – anélkül, hogy végigkövették volna azt a sok áttételt, mely a történelem hatását legtöbbször közvetítette. A hamis végtel azonban nemcsak az egyensúly igényét váltotta ki, hanem a másik hamis végtelét is: az irodalomtörténeti folyamat pusztá létének tagadását. Pedig a műelemzésben is kénytelenek vagyunk elmozdulni a dolgoktól, hiszen a mű dolgai voltaképpen a szavak és a formatechnikai eszközök, amelyek önmagukban a jelentésnek és az értéknek csak egy részét fejezik ki. Irodalomértékelésünk, összefüggéskeresésünk tehát az irodalomtudomány bármelyik műfajában akkor lesz hiteles, ha megtaláljuk azt a közeget, amelyben az egyedi jelenségek összekapcsolódnak az általánossal, s amelyben az összefüggések láncolatát végig tudjuk követni.

Németh G. Béla ilyen közegnek tekinti a személyiséget. A személyiségvizsgálat hasonlít a lélektani elemzéshez, de nem azonos vele, és nem azonos az egyéniség-rajzzal sem. A lexikális meghatározás is a fogalom közvetítő természetét emeli ki, amikor olyan belső feltételek egymásba kapcsolódó összességének tekinti, amelyek a külső környezeti hatásokra alakulnak ki, s amelyekben az újabb külső hatások átszűrődnek. E fogalom összetevői között tehát megtalálhatók az ember egyéni tulajdonságai is, de egy dinamikus lelki élet részeként, mely már nem fér el a pszichikai egyed fogalmakörében. Ezért a személyiségelemzés lehetővé teszi a teremtő egyéniség hiteles rajzát éppúgy, mint a formáló külső tényezők – az életviszonyok, a történelmi és társadalmi erők – leírását, sőt a két pólus között elvileg feltételezett összefüggések végigkövetését is, hiszen a fogalom lényege a belső és külső világ egymásra hatása.

Ebben a felismerésben Németh G. Béla nemcsak megközelítési módot lát: az irodalom egyetemességének feltételét is megtalálja benne. Babits szavait idézi Goethéről: *Goethe gyűjtőfogalom, mely az egész emberiséget magába foglalja*. De nem elégszik meg a metaforikus sejtetéssel, hanem felbontja Babits megállapítását, s a kinagyított képen megjeleníti az emberiség és az egyéni élet egymásra hatását. Ezen a képen Goethe végső célja és értelme az élet, de nem a nagy É-vel írt elvont fogalom, hanem a konkrét és egészen egyéni élet. Amelynek azonban lételeme a pályát végigkísérő nagy kísérlet: mit lehet csinálni egy életből, mik a szellemi lehetőségei és végleges tanulságai.

Mindennek kétfős következménye van: Németh G. Béla fő értékszempontja az egyetemesség, s különösen vonzódik azokhoz az írókhoz, akiknek életművében az átlagosnál súlyosabb a személyiség kiformalásának és megőrzésének gondja. Például a forradalom utáni Arany Jánoshoz. Voltaképpen a régi kérdést – Petőfi és Arany rokonságának és különbözőségének látszólagos ellentmondását – veti

fel, de jellemzését olyan tényezőkre építi, amelyek a korhoz kötöttek s egyszerűsmind személyiségformálók, s így nem is kell egy elvont eszmény szerinti rangsort alkotnia. Teoretikus aggyal azonnal érteni véljük, ha a két nagy életmű összefoglaló minősítő jelzőit olvassuk: *forradalom előtti* az egyik, *forradalom utáni* a másik. Elfogadjuk a jellemrajz ellentétpárját is: Petőfi a szabadság szuverén gyermeke, Arany minden lépését ellentétes kötöttségek hámjában tette meg. De minősítéseinket be tudjuk-e illeszteni egy integráns egységbe? Németh G. Béla vizsgálódásai mögött örökké ez a kérdés munkál, s válasza olyan gondolatmenetre készíteti, mely a kortól és az alkattól a művekig ível. Ebben a logikai rendben Petőfi kora *egy egyértelmű boldog történelmi pillanat*, a forradalom utáni Arany időtere *egy átmeneti, választó, de választást alig hagyó hamleti kor*; a század nagy kérdése, a nemzeti kérdés Petőfinek hatalmas felhajtó erejét mutatta meg, Aranynak csak lekötő súlyát. Az irodalomtörténész következő lépése itt már olyan területre vezet, amely a kül- és belvilág határmezsgyéje – *Petőfi kapta a századközép ajándékát: a biztonságérzetet, Arany az átkát: a bizonytalanságot* –, ahonnan szükségszerű következménynek látszik a két életmű uralkodó jegye: Petőfi költészetében a jellemfölmutatás, Aranyéban a belső fejlődésrajz.

Ez a személyiségvizsgálat Németh G. Bélának arra is módot ad, hogy megtalálja a közvetlen összefüggést Arany műve és osztályhelyzete között. *Petőfi családja vágyban polgár volt – írja –, Aranyé nemes. Egyik egy aztán létesítendőnek, a másik egy korrigálandó létezőnek a vágybeli tagja. A létesítendő lendít, szuverén mozgást enged, a létező köt. S így jut el a távolabbi összefüggésekhez, amelyek Aranyt egy modern költőtípushoz kapcsolják. Azok fedezték fel igazi értékeit – írja –, akik egyéniségük mámorából már kinőttek, s megérték, hogy fegyelmezetten és tárgyiasan meghatározzák helyüket, lehetőségüket és feladatukat a világban.* Ez a gondolatmenet még pontosabbá válik, amikor Németh G. Béla a kiegészítés korának írónemzedékét elemzi. Az a pályakép is személyiségrajz, amelyet Arany Lászlóról és Péterffy Jenőről ad. De éppen ennek eszközeivel tudja bebizonyítani, miért volt szükségszerű, hogy ez a két tragikus alak lehetett az átmeneti és ellentmondásos kor leghitelesebb kifejezője.

Németh G. Béla azonban nem tekinti egyedül üdvöztetőnek a személyiségelemzést. A műelemzésekben, ahol állóképeket értelmez, a küzdelmet, folyamatot követő személyiségvizsgálatból csak a lényegét őrzi: az egyéni életanyag és a világ találkozását figyeli, amely nélkül nincs műalkotás, nincs jelentés. József Attila egyik késői, visszatekintő versében például a múlt, jelen, jövő egyidejű kifejezéséből olvassa ki, hogy a költő nem az életútját, hanem létezésének történelmét teszi mérlegre, nem a mulandóságon töpreng, hanem az ember lehetőségén a mulandóság legyőzésére: sikerült-e értelmes egésszé tennie életét a lét végtelenében. Így az elemzésnek nincs szüksége az értelmezéshez művön kívüli, életrajzi magyarázatokra, sőt bebizonyítja, hogy ha ezekhez az adatokhoz kötjük, szűkítjük a vers áramkörét.

Még nehezebb próba elé állítja a személyiségelemzésben formát találó koncepciót a korszakvizsgálat, amelyben az irodalomtörténész kénytelen eltávolodni mind a portrétól, mind pedig a műtől. Németh G. Béla nem szereti a homályos fogalmakat, tehát meg sem kíséri a korszakok *személyiségének* vizsgálatát. Korszaktanulmányaiban a lényegét őrzi: a hatásmechanizmust igyekszik megfigyelni a történelem, a társadalom és az irodalom viszonylatában. Módszere itt is a kinagyítás, melynek segítségével láthatóvá teszi a különböző szférák összefüggéseinek bizonytalan határterületeit is. Hamar felismeri, hogy a portré személyiség-

elemzésének a korszaktanulmányban a társadalmi tudat vizsgálata felel meg, de a szellemtörténeti *korélmény* emléke óvatossá teszi. A megoldáshoz a kutatás konkrét történetisége vezeti el. A tényleges történelem nem lényegtörténet, feltételezhető tehát, hogy az úgynevezett korélmény voltaképpen egy-egy réteg dominánssá vált élménye, melyet átszűr a közvetítő – az értelmiség – tudatvilága. Ez a domináns élményanyag hívja elő (vagy módosítja) a műfajokat, stílusokat, formákat. Ez a gondolatmenet egyben Németh G. Béla rendszerező koncepciója is első kutatási területén, a 19. század második felében. Mi magyarázza a verses regény, a lírai én-regény, az irányregény uralmát a kiegyezés után? Miért veszi át az uralmat a líra és a *hangnemnovella* a nyolcvanas években? S miért jelenik meg a századfordulón az objektív szemléletű társadalomábrázoló novella, mely magába szívta az előző nemzedék öniróniára, jelképiségre való igényét is? Németh G. Béla ezekre a kérdésekre keres *összefüggő* választ, s ezért jut el a magyar polgári realizmus korszakának, valamint belső szakaszainak leírásig is.

De bármilyen sikeresek eszközei, módszere és koncepciója, az irodalomtörténész és a kritikus csak akkor lehet igazán jelentős, ha, miközben tárgya problémáját megoldja, a maga világképét is kifejezi. Németh G. Béla sohasem szól ki feladatai mögül, és önkomentárjaiban is csak pillanatokra lép előtérbe: *Azok vonzottak, akik tárgyuk mögé húzódtak, tisztelték tárgyukat, előzékenyek voltak közönségük iránt, tartózkodók önmagukkal szemben* – írja egy helyen. S hozzátehetjük: akik nem elégedtek meg a pusztán önkifejezéssel, hanem vállalták, hogy életküzdelmüket erkölcsi személyiségteremtéssé tegyék. Ezért eszményei mögött nem egy esetleges ízlés munkál, hanem tudatos életének alkotó szakasza is, amely megismertette vele a tragikussá torzult nemzeti eszmét, majd a nemzeti eszme hiperkritikáját, az új korszak lehetőségeit és társadalmi válságait, tudományában pedig a történelmi és szociológiai vulgarizálás után a strukturalizmus-divatot. Így lehet életműve felelős tájékozódás is: válasz és egyensúlykeresés.

Ezért Németh G. Béla még az általa oly meggyőzően kiemelt személyiségvizsgálatnak sem lett a rabja, mivel módszere nem ötlet volt, hanem egy alakuló gondolatmenet megnyilatkozása. Következő témakörében, a magyar pozitívizmus vizsgálatában úgy marad következetes, hogy vállalja új anyagának belső logikáját, amely ezután egy új közvetítő közeg felismeréséig is elvezeti. Ez az ideológia. E fogalom szerencsétlen előtörténetéből indul ki. Felidézi az ötvenes éveket, amely – miközben uralkodóvá tette, le is járatta az ideológiát. A várható reakció azután olyan visszavonulást eredményezett, amely nemcsak a dogmatizmustól mentesített, hanem az ideológia irodalmi-művészeti szerepének sürgető elemzését is lehetetlenné tette. Pedig az ideológia ugyanúgy az irodalom és a történelem, az egyéni alkotó és a társadalom szélső pólusainak egymásra hatását mutatja, mint más szinten a személyiség. Németh G. Béla pontos meghatározása szerint az ideológia a világról, a valóságról alkotott oly tudati-szemléleti rendszer, amelynek meghatározója a társadalmiasodás adott foka, milyensége. Oly közeg, melyben a tudattevékenységek elnyerik az adott társadalmasulási fokra jellemző mechanizmusokat, irányukat és értelmüket. Amelyben minden közlés és ítélet az illető fokra jellemző közléssé és ítéletté válik... Az ideologikus fejlődés buktatóin, kitérőin halad mind igazabb tudatfokokra a valódi emberi öntudatra való eljutás folyamata. Németh G. Béla éveken át elmélyülten kutatta a kiegyezés körüli korszakot, s kutatása egyre inkább a korszak kritikátörténetére koncentrált. Láta, hogy a kritika, az irodalomtudomány kettős kötöttségű műfaj: kötődik tárgyahoz, az irodalomhoz, és kötődik korához, társadalmához. Így azután a maga korszaka is kettős nézetű,

amely kettős nézet azonban a jó kritikai művekben nem töri meg a korkép egységét. Más szóval egy korszak irodalomtudománya vagy kritikája az irodalomnak önmagáról való gondolkodása, tehát voltaképpen csupán fogalmi szintre emeli a művészi kifejezéssel közvetített tartalmakat. Itt nemcsak lehetséges, hanem elkerülhetetlen is az ideológia vizsgálata, hiszen a fogalmi áttétel ugyanazt az utat jelzi az eszmetörténetig, mint amelyet az egyedi alkotás megtehet a világirodalomig. Maga a műalkotás is egy tudati formának a rögzítése, s ehhez képest az ideológia csupán egy elvontabb objektíváció-szint. A két szint között elvben bármikor végigkövethető az út, a kritika és az irodalomtudomány esetében pedig közvetlenül is rendelkezésünkre áll az irodalmi és művészeti folyamat gondolati kivételése. Megint ahhoz a ponthoz érkezünk tehát, ahonnan a felismerés és megközelítési mód általánosítható. Németh G. Béla azonban nem egy általános módszertan kidolgozásáért vállalkozott az ideológia szerepének vizsgálatára. Kritikatörténeti tanulmányában és monográfiájában sem historizál, hanem egy adott feladatot vállal, amint a középkori katedrálisok építőmestere is egy adott feladat jó megoldásában fejezte ki eszménye szolgálatát. Németh G. Béla vállalt feladata ekkor a 'pozitivizmus magyarországi hatásának elemzése volt a kiegyezés körüli korszakban. (*A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában*, 1981.) Izgalmas korszak ez, nemcsak nálunk, hanem a gondolat világtörténetében is. A 19. századi nagy eszmerendszerek összeomlásának jele és annak a szkeptikus életlehetőségnek a kidolgozása, amely az igazabb valószerűség jegyében elvezet egészen a 20. század új filozófiai kísérleteiig, hatásában pedig a művészeti avantgarde-ig is. Németh G. Béla azonban nem elégszik meg mindennek az újramondásával, hiszen ez nem készítené kreatív cselekedetre. Az ő fő problémája a magyar pozitivizmus ellentmondásainak elemzése, amely ellentmondások korabeli társadalmi viszonyainkkal és a már akkor is jellemző elkésztettségünkkel kapcsolatosak. Így jut el a pozitivizmus ama korszakáig, amelyben az egykor termékeny eszmék regresszív irányba fordultak át, s a darwini létharc és kiválasztódás tételének, valamint a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek az összekapcsolásával ideológiai szerepet vállalt a nacionalistává torzult magyar liberalizmus rendszerében. Aligha kell bizonyítani, hogy e ponton a szerző már a mi korunk előtörténetét írta.

De nem is kell erre az irodalomtörténeti sejtetésre hagyatkoznunk: Németh G. Béla számára a szintézis nem megérkezés, hanem megálló, ahonnan a feltárt részletekből kibontakozó összefüggések mellett újabb, homályba vesző távlatok is beláthatók. Folytatja tehát felfedező útját a kiegyezés korában, miközben egyre mélyebbre nyomul a huszadik századi magyar irodalom történetébe (*Századutóról – századelőről*, 1985). Munkájának logikáját több ok is hitelesíti. Számol vele, hogy az irodalomtörténeti értékelés nemcsak az olvasó és a művek dialógusa, hanem a koroké is, amelynek a mű lényege épp úgy része, mint az olvasói értelmezés. Tanulmányaiban változatlanul közös nevezőnek tekintí a személyiséget, de annak összetevői között most nagyobb hangsúlyt ad a műfajelméleti felismeréseknek és a művelődéstörténetnek. Gondolatmenetének alakulása tehát párhuzamos a magyar irodalomtudomány ama törekvéseivel, amelyek az irodalomtudomány titkainak feltárása után a műfaji igények és eszmények pontosabb leírására irányulnak. S amelyeknek ő az elméleti vitákban is egyik elindítója volt. Így írói személyiségelemzése és eszmetörténeti áttekintései harmonikusan egészülnek ki az epika és a líra törvényszerűségeinek, valamint az írói gyakorlatnak a szembesítésével. Nem kell tehát elemzéseire ráépítenie elméletének állványza-

tát, a századvég és a századelő történeti értelmezéséből bonthatja ki az éppen születendő műfaji kódexeket, miközben történeti rendszerezésében láthatatlanul is működni hagyja biztos elméleti tudását, gazdag filozófiai ismereteit és frissen feltárt művelődéstörténeti anyagát. Fölösleges eldönteni, hogy indítéka a hiteles történetiség keresése volt-e, vagy a jelen műfaji vitáinak visszanyomozása. Tény, hogy a múlt századvégről és a huszadik századról adott nyomozati feljegyzései az elbeszélő művészet és a vers mai forradalmát állítják a történelem elé. A magyar századvégről alkotott képe egyszerre önálló értékek foglalatja és a Nyugattal kezdődő magyar modernség előtörténete. Németh G. Béla meggyőzi olvasóját, hogy az Arany János utáni századutó már magában foglalta a megváltozott életből születő új értékeket, miközben egyszerre küzdött az öröklött konvenciókkal és a csak sejtett új célok meghatározásával. Mert felfogása szerint a magyar századforduló egyidejűleg az aranyjános teljességvágy örököse, a válságok szülőtte és az új sejtések birtokosa.

A teljességigény örökhagyója Arany János. Németh G. Béla tudatos szerkesztésére vall, hogy a *Buda halála* elemzése kötetnyitó tanulmánya. *Arany olyan művet ohajtott adni ebben – hangzik Németh G. Béla tétele –, amelyben a korszak kérdéseire akart hozzászólni, miközben szólásával teljes világszemléletet, történelemfelfogást és emberképet szándékozott sugározni. Miért érzi úgy az olvasó, hogy bár ennek a műnek minden részlete, versszaka, sora remekmű, egésze mégis hiányérzést hagy benne? Németh G. Béla válasza szerint a magyarázat nemcsak a műfaj lehetőségeiben rejlik: A tizenkilencedik század második felében, egy elnyomott, leigázott, egy megszarolt országban lehetetlen volt – belső ellentmondások nélkül – egy elnyomót, egy leigázót, egy kifosztót eposzi dicsőítéssel, eposzi rekvizitumokkal bemutatni... A törvény keresése és megismerése, a hozzá-alkalmazás vállalása és elsajátítása, az erre szolgáló mérték kialakítása és tevékenységre váltása, az egyénnek és a közösségnek a tevékenységben való személyiség-kibontakoztatása és ennek fejlesztve megőrzése: mindezek a korszak lélektanával és világismeretével, ízlés- és szemléletfajtaival, társadalmi- és tudatadottságaival, úgy gondoljuk, nehezen lehettek eposzias verses epika tárgyai... A líra [azonban], a vágy és a keserűség, az öröm és a melancholia kimondásának ösztöne... ott rezgett, ott hevített és fénylett soraiban... Íme az eposznak, a teljesség utolsó reményének sorsa a századforduló Magyarországon! Milyen sors várhatott akkor a regényre, a teljességeposz utódára? Németh G. Béla a kispróza műfaj, az elbeszélés honi alakulástörténetét állítja előtérbe. Ő is látja, hogy a magyar modernség az Ady és Babits lírájához mérhető elbeszélő művészetet nem a regényben teremtetten meg, hanem az elbeszélésben, amely a töredékes világképet is rögzíteni tudta, miközben a távlatokat sejtéseiben, hangulataiban és lírájában villanthatta fel. Mindezek vállalásával azonban az elbeszélés önnön öröklött törvényeit is átlépte: fontosabbá vált számára az írói reflektálás kifejezése, mint a hagyományos epikai hitel megteremtése. Így alakulhatott ki, hogy miközben utolsó regényében, az 1910-es Fekete városban Mikszáth a Nyugat akaratlan kontrasztját teremtetten meg, kisprózájában az epika addigi tárgyiasításának helyébe az eszmélkedés epikus tárgyiasítását állította: novelláinak hangnemével, modalitásának átszínezésével már elszakad önnön hagyományától, az anekdotikus cselekménytől. Az elbeszélő művészet magyarországi alakulástörténetében Mikszáthot közvetlenül Petelei István követi. Németh G. Béla az ő portréjában arra figyel fel, hogy átveszi ugyan a Jókai-örökségből az életképet, de ennek csattanóig végigvitt kerekességét legtöbbször épp úgy feladja, mint derűs, vagy humoros idilljét. Petelei derűje és idillje Németh G. Béla szerint melankóliára, rezignációra, balladás románcra, vagy*

éppen tragikus balladára vált. Ebben van novelláinak kohéziós ereje, s úgy is fogalmazhatnánk, hogy balladái lélektanában a külső cselekmény helyett a belsőre talált rá. A vállalt nézőpontból tekintve Peteleinél sokkal ellentmondásosabb író Gárdonyi Géza, de éppen ezért felfokozottan fejezi ki a századforduló írójának műfajtörténeti határhelyzetét. Emlékét elsősorban regényei tartják fenn, válaszai azonban a kor új kérdéseire és műfaji gondjaira első nagy sikere, *Az én falum* novellái. Ennek bizonyítására Németh G. Béla már a cím átértelmezését szükségesnek tartja. Véleménye szerint ugyanis benne a falu inkább metaforikus, mint szociologikus értelmű, *Az én világom* szinonimája. Így ezek a novellák nemcsak lírai és vallomások tartalmakat közvetítenek, hanem a polémiát, a védekezést és az elhárítást is kifejezik. Így bennük az író viszonya tárgyához a szemlélődő. Ami a jelképi szándékú magyar impresszionizmus egyik első mesterévé teszi *Az én falum* íróját.

Ahogy Gárdonyi, úgy Tömörkény István is perújrafelvételre készíti Németh G. Bélát. Az ő portréjában vitája elsősorban azokkal van, akik csak a kétkediek önmagára talált írójára emlékeznek. Mert éppen a kezdeti témagazdagság és Jókais-Mikszáthos örökség tükrében figyelhető meg pontosan, hogyan jut el Tömörkény a történetektől a történetek leírásáig. A történetekben a szociológiai és történelmi hitelesség volt számára a legfontosabb, a történetekben viszont a mindig közös lényegű emberi lét nagy folyamata, melyben egy-egy egyedi esetre bontva az egyetemes egész lényege sugárzik. A történettől a történetést a leírás választja el, amelyben egy szociális és civilizációs létforma életliturgiája jelenik meg, abban az értelmezésben, ahogy a görögség, s az ókeresztény világ értette ezt a szót, ezt a ténykedést. S megjelenhet benne a dolgok kettőssége is: a szerző kívül-belülléte, lírája tehát *semmit ér, politizáló beszédek* nélkül.

Innen nézve Herczeg Ferenc írói ökonómiája és diszkrétsége csupán részleges értéknek látszik, amely nem képes megváltani az öröklött elbeszélést. És Justh Zsigmond doktriner elmékedése is hiábavaló kilépések a történelemből, mert különválasztják a felhasznált életanyagot és az írói reflexiót.

S ugyanezt a gondolatmenetet Németh G. Béla líra-elemzéseiben is megtalálhatjuk. S végigkövethetjük, hogyan jut el a magyar költészet a személyiségben felfedezett értékcéltől József Attila tárgyiasságáig, melyben a dolgok beszélnek önmagukról éppúgy, mint végtelen közegükről, a létről.

Régóta bizonyos, hogy ez az életmű tudománytörténeti érvényű. Németh G. Bélát a magyar irodalomtörténet-írás középnemzedékének számos képviselője mestereként tiszteli. A budapesti Bölcsészkaron sok éven át az ő félszázadát követő korszakot tanítottam, s ha szemináriumaimon jól felkészült hallgatóval találkoztam, arról hamar kiderült, hogy Németh Géza-tanítvány. És szélesebb körben is – a tudományos hivatkozásokban – a legösztönzőbb írások között az ő művei bukkannak fel a leggyakrabban. *Az önmegszólító verstípus*, *Az el nem ért bizonyosság*, a magyar pozitivizmus monográfiája és az a kép, amely Babitsról vagy a kései József Attiláról Németh G. Béla elemzéseiből élénk tárul, szemléletfordító szerepet töltött be. Németh G. Béla életművét egyszerre tartja életben önnön érvénye és hatása.

Németh G. Béla 70 évéből az első 23 az emberi és szellemi magatartás megalapozója volt. Ezt mindig a munka erkölce vezérelte és érintetlenül hagyta a *világi* siker hatása. Németh G. Béla azonban nem fogadta el a ragyogó elszigeteltség pátoszát sem. Alkotó életének 47 éve alatt megismerhette Horváth János örökségét, végigszenvedte a voluntarista marxizmus korszakát, s a hatva-

nas évektől kezdve a strukturalizmussal éppúgy szembenézett, mint a neopozitivista formalizmust korrigálni óhajtó irányzatokkal, és a hermeneutika új történetiség-felfogásával. Munkáit kezdettől fogva áthatja a klasszikus filozófiák és nagy német irodalomtudományi koncepciók ismerete, s korán felbukkan bennük Heidegger fő gondolatainak hatása. Korunk magyar irodalomtörténetében mégsem kapcsolható kizárólagosan az utolsó három évtized divatos irányzatainak fejezetéhez. Szemlélete és módszertana magába fogadta a világháramlatok ösztönzéseit, miközben a divatok, a terminológiai átkeresztelések és az új dogmatizmusok bírálata is megjelent bennük. A jövő kritikátörténésze bizonyára akkor lesz hiteles, ha Horváth János gondolatmenetének folytatóját látja benne.

1. *Centralista volt-e Madách?*

1844 júniusának elején végre elhangzott az a hívó szó, amelyre a publicisztikai tevékenységhez is vonzó, fiatal drámaköltő, Madách Imre régóta várt. 1844. június 12-én kelt levelében ugyanis arról értesíti barátját, Szontagh Pált, hogy a Pesti Hírlap jövődő szerkesztője, Szalay László „igen szeretetreméltó” levélben felkérte levelezőjéül.² Az értesítés erről azért is ment Szontaghhoz, mert annak döntő szerepe volt abban, hogy Madáchnak e vágya teljesülhetett. Barátja – ki előzőleg állandó nógrádi tudósítója volt Kossuth Pesti Hírlapjának – a szerkesztő- és irányváltás miatt e feladatkört tovább nem vállalta, s maga helyett az új redakciónak Madáchot ajánlotta. A történetek előzményeiről szintén a költő számol be másik barátjához, Lónyay Menyhérthez 1844. május 8-án írott levelében: „...Komolyabb tárgyakról még soká nem adandok ki valami nevezetesebbet, kis cikkeket nem mondom, hogy nem, s legszívesebben Szalay hírlapjában, ha csekély s még egészen ismeretlen tehetségeimnek, azoknak, előre is csak jeleset ígérő hasábjait megnyitandja. Levelező szerzésére Szontaghot szólítá fel, ki Kosútnak híve marad, Szontagh megszólított engem, de én nem szeretem a hivatlan avatkozást, s azért (bocsásd meg e gyengeséget) levelezője most egyenes felszólíttatásom nem lévén, nem leszek.”³ Ezt követően Szontagh nyilvánvalóan tájékoztatta a Pesti Hírlap eljövendő szerkesztőjét Madách szemérmes-önérzetes álláspontjáról (ezért „korholja” őt említett levelében a költő), ennek nyomán íródott meg azután „ad hominem” a felkérés.

A szakirodalom sokat foglalkozott már Madách gyermekkorától kezdve meglevő, igen erős vonzalmáról a sajtó, a folyóiratirodalom iránt – kéziratok diáklapjaitól, a *Literatúrai Kevercstől* és a *Mixturától* kezdve az *Athenaeum* és a *Honművész* állandó olvasásáig, illetve tematikai-szemléleti hasznosításáig.⁴ Jóval kevesebb szó esett azonban arról, hogy 1842 folyamán Madách Imre mint szerző Kossuth Pesti Hírlapjánál cikkek beküldésével háromszor is megpróbálkozott – s mindháromszor elutasításban volt része. Ugyanakkor a lap – nem sokkal később – Szontagh nógrádi tudósításait folyamatosan közölte, sőt – mint arról ugyancsak Praznovszky Mihály jeles tanulmánya tájékoztat – Madách két írását is közzétette,

¹ Az 1994. október 1-jén Csesztvén elhangzott előadás bővített változata.

² Madách Imre – Szontagh Pálhoz. 1844. VI. 12. In *Madách Imre összes művei*. S. a. r. HALÁSZ Gábor. Bp., é. n. [1942.] II. k. 971.

³ Uő. – Lónyay Menyhérthez. 1844. V. 8. In GYÖRFFY Miklós, *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 100. – Szontagh Pál nógrádi tudósításairól: PRAZNOVSZKY Mihály, *A Pesti Hírlap nógrádi tudósítói*. In P. M. *Madách és Nógrád a reformkorban*. Salgótarján, 1984. 97–112.

⁴ A szakirodalomból: BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*. 1866. In *Madách Imre összes művei*. Bp., 1880. I. k. XI–XXXVIII.; PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.; VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. 2. kiadás. Bp., 1922.; BALOGH Károly, *Madách az ember és a költő*. Bp., é. n.; BARANYI Imre, *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)*. Bp., 1963.; Uő., *A fiatal Madách Pesten*. *Studia Litteraria* VII. 1969. 121–136.; HORVÁTH Károly, *Madách Imre*. Bp., 1984.

amikor azokat nem saját neve alatt, hanem Szontagh szerzői áljelét felhasználva küldte el a lapnak. El lehet képzelni, hogy a rendkívül érzékeny alkatú, ugyanakkor a közélet iránt a pesti egyetemi évek óta hevesen érdeklődő költő milyen frusztrációs érzéstől szabadult meg Szalay László felkérő levele nyomán! Az első visszautasítás azért is rosszul eshetett Madáchnak, mivel ő Kossuthot nagyon tisztelte, szerkesztésével messzemenően egyetértett, a *Kelet népe*-vitában is neki adott igazat.⁵

A felkérés előzményeinek ismertetése egyszerűsre mind közelebb is visz bennünket Madách és a centralisták viszonyának megértéséhez, pontosabban a költő politikai meggyőződését illetően a centralista elemek reális megítéléséhez. Nem arról van szó tehát, mintha Madách egy egységes, eleve koherens centralista eszmei platform alapján csatlakozott volna Szalayékhöz (bár látni fogjuk, hogy már a meghívás előtt az ő eszméik jelentős részével is rokonszenvezett), hanem arról, hogy a centralista orgánus nyitott teret számára ahhoz, hogy saját meggyőződésének időről időre hangot adhasson. (Tegyük hozzá: nem is minden vonatkozásban nyitott teret!) Bocsássunk előre annyit: Madách személyében olyasvalaki csatlakozik 1844 júniusában a centralista Pesti Hírlaphoz, aki egyetért a lap fő irányvonalával, képviseli a lapban a centralista eszmék számottevő részét, de akinek emellett más, a szerkesztőkétől eltérő ideái is vannak.

Mi az, amit a fiatal költő-publicista az új vezetésű lap szellemiségében bizonyosan a magáénak vallhatott? Mindenekelőtt nyilvánvalóan Eötvösöknek a megyerendszerre vonatkozó, addig páratlanul éles kritikája nyerte meg eszmei-politikai rokonszenvét. Ha valaki, akkor Madách jól ismerte, mert a maga bőrén tapasztalhatta a megyei szerkezet árnyoldalait. 1840 derekától kezdve, a pesti egyetemi tanulmányok befejeztével Nógrádban élt, 1841 második felében az alispán patvaristájaként, fél évvel később megyei aljegyzőként, 1844 legelejétől pedig táblabíróként – közvetlen közelről figyelhetette meg az elavuló közhatalmi szerkezet negatívumait. Főként a korteskedést, az azzal együtt járó erkölcsi és politikai zűllést, a tisztújítások sorozatos visszaéléseit – mindazt, amit ez idő tájt lapjában Kossuth maga is visszatérően elítélt. Pulszky Ferenc írja emlékirataiban, hogy a korteskedés Nógrádban vette kezdetét a század első negyedében, s oly mély gyökereket vert, hogy azóta is időről időre mindig újra felburjánzik.⁶ Lónyay Menyhérthez, Szontagh Pálhoz, illetve tulajdon édesanyjához írott levelei érzéletesen tanúskodnak arról, miként idegenedik el a fiatal Madách a sokak által ekkor is ünnepelt megyei intézmény hatalomgyakorlási módszereitől. Csupán a legjellegzetesebb levelekből idézünk egypár sort. 1841. szeptember 6-án még csak azt írja Lónyaynak, hogy olvasott „verekedés mocskolta tisztújításokról”; három-negyed évvel később, 1842. június 23-án már maga is szemtanúként kénytelen beszámolni barátjának az ilyesfajta jelenetekről; valamivel később pedig anyjának ő maga kényszerül megszabni a korteskedéssel kapcsolatos teendőket.⁷ Madách

⁵ PRAZNOVSZKY Mihály, i. m. 97–112. – Madách Kossuthról: Madách Imre – Lónyay Menyhérthez. 1841. IX. 6. In GYÖRFFY Miklós, i. m. 97.; Madách Imre – Szontagh Pálhoz. 1843. VIII. 6. In *Madách Imre összes művei*. II. k. 952.; Uő., *Válasz a nyílt levélre a centralizáció ügyében*. Uo. 634–648.

⁶ RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987., PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. Bp., 1958. I. k. 279.

⁷ Madách Imre – Lónyay Menyhérthez. 1841. IX. 6. In GYÖRFFY Miklós, i. m. 97.; 1841. VI. 23. Uo. 99.; Madách – anyjához. 1842. IV. 25. In *Madách Imre összes művei*. [1942.], II. k. 918–919. Madách Nógrádban való visszatéréséről: KERÉNYI Ferenc, *Vázlatok egy politikus Madách-arkhéphez*. Palócföld, 1970. 3–4. sz. 86–89.

szavaihoz szükségtelen a kommentár: „...Az ide mellékelt lajstromba foglalt nemes társakat holnap délre kérlek, citáltasd össze, adjál nékik gulyás-húst és bort, és a hegyeken két jobbágykocsin indítsd, kérlek, ide útnak. Bory Lajosnak adjál egy-két huszast a kezébe, hogy ahol megállnak, vegyen nékik bort; hogy estvére beérkezzenek. Itt lesz rúlok gond. Zavarban írok, mert körültem minden zavar.” 1844. május 8-án Lónyayhoz intézett levele szerint a költő már annak örül, ha sikerül megbotránkoztatnia a megyei „spectabilisek”-et; 1845. február 25-én pedig arról számol be Szontaghnak, hogy Bihar-megyében meggyőződött: más megyében még rosszabb a helyzet, mint odahaza („...Láttam megyét, hol a nyelvek élesek, mint a kard, az elmék tompák, mint a tőke, hol cifra szónoklatokat hallhat a szabadság- és közbátorságról, ki szerencsés meglopotlanul és betöretlen fővel a székvárosig jutni” stb.).⁸ Idioszinkráziája a megyével szemben a forradalom előestéjén, 1848 februárjában is változatlan: „...mit tudok én írni ezen parlagon tengődő, juh- és marhanyájánál alig egyebet láttató homoki legelő alakú, régen elvénült copffal hadonázó bunkókraticus megyei élet nyomorúságos állapotának mivoltjából” – kesereg ekkor Szontaghnak.

A sok személyes élmény közül, amelyek hozzájárultak Madách megye iránti averziójához, emeljünk ki még egyet: épp akkor volt patvaristája Sréter János alispánnak, amikor az nagy fontosságú válságösszegzésén, *Nógrád megye beligazgatása állapotjáról hivatalos jelentés* (Pesten, 1842) című, politikai röpirattal felérő művén dolgozott. A szakirodalom behatóan elemezte már Sréter liberális eszmei formátumát, kiemelkedő emberi és vezetői értékeit, a költőre gyakorolt hatását – mindehhez csak annyit, hogy az ifjú Madách e munkából (mely szemei előtt készült!) már-már enciklopédikusan megismerhette Nógrád megye, sőt a megye szerkezeti fogyatékoságát, az ügyintéző mechanizmus tarthatatlan, azonnali javításért kiáltó visszasságait.¹⁰

A helyhatósági rendszer anomáliáinak kritikáján túl azonban másfajta közeli eszmerokonság is fűzte a centralistákhoz az ifjú Madáchot. Baranyi Imre könyve, *A fiatal Madách gondolatvilága* (Bp., 1963) villantott fényt először azokra a szemléleti tanulságokra, amelyekkel az Athenaeum című folyóirat gazdagította a költő öntudatra ébredését, s ő utalt arra is, hogy ezek között számos gondolat már a centralisták későbbi eszmekincseit anticipálta. A magunk kutatásai alapján csupán a legfontosabbakat említjük azok közül az ideák közül, amelyekkel az Athenaeum a centralisták – s velük Madách – felkészüléséhez szellemi muníciót szállított. Így mindenekelőtt a folyóirat cikkeinek arra az alapvető szempontjára utalunk, hogy hazánkban nem részleges reformokra, hanem az állam és társadalom lényeges szerkezeti átalakítására, főképpen pedig a fennálló hatalompolitikai rendszer mélyreható megváltoztatására van szükség. Az Athenaeum volt hazánkban az első nagyhatású közéleti folyóirat, mely írásainak homlokterébe a polgári parlamentarizmusra, a képviselői rendszerre való áttérés szükségességét állította,

⁸ Madách Imre – Lónyay Menyhérthez. 1844. V. 8. In GYÖRFFY Miklós, i. m. 100.; Uő. – Szontagh Pálhoz. 1845. II. 25. In *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 973–974.

⁹ Uő. – Szontagh Pálhoz. 1848. II. 2. Uo. 982.

¹⁰ SRÉTER JÁNOS második alispány, *Nógrád megye beligazgatása állapotjáról hivatalos jelentés*. Pesten, 1842.; KAMARÁS Béla, *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*. Pécs, 1941. 10.; SZABÓ Béla, *Madách Imre politikai tevékenysége Nógrád megyében*. In *Madách-tanulmányok*. Szerk. HORVÁTH Károly. Bp., 1978. 279–303.; HORVÁTH István, *A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjának megítélése alapján*. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981. Salgótarján, 1981. 181–201.; PRAZNOVSZKY Mihály, i. m.

melynek érveléséből nyilvánvalóvá vált a rendi országgyűlés korszerűsítésének múlhatatlan szükségessége. Mindez azután a centralisták eszmevilágának éppúgy szerves részét képezte, mint Madáchénak, mint ahogyan Eötvös és társai, valamint későbbi nógrádi munkatársuk egyaránt fontos cikkeket olvashattak itt a központosítás szükségességéről, a felelős kormányról, a népképviseletről (csekély cenzusú választójog alapján), a népnevelésről, a népek közötti szellemi kapcsolatok erősítése s általában a nyugati modernizációhoz való csatlakozás hasznosságáról. Emellett a folyóiratban rendszeresen elemzésre kerültek olyan témák is, amelyeket nemcsak a centralisták (s velük Madách), hanem az ellenzék egésze is magáénak vallott: a büntető igazságszolgáltatás reformjától, az esküdt-szék bevezetésétől kezdve a közteherviselésig, az ösiség eltörlésétől az örökváltságig.¹¹

Ha csupán ezek az ideák képezték volna Madách, illetve a Pesti Hírlap szerkesztőinek eszmevilágát (bár ez a „csupán” itt nagyon sokat jelent!), akkor valóban nyugodt lélekkel besorolhatnánk a fiatal költőt a centralisták közé. Madáchnak azonban másfajta „felnevelő iskolái” is voltak. A sokféle szemléletiműveltségi hatás között, amely őt a pesti egyetemi évek alatt érte, az Athenaeuméval egyenértékűnek tartunk egy másikat: Kazinczy Gábor mozgalmának, az Ifjú Magyarországnak befolyását. E kapcsolat felemlítésével nem mondunk semmi újat – a pályakezdő Madách szellemi kötődését az említett csoportosuláshoz, Petőfi Fiatal Magyarországa elődjéhez Baranyi Imre, még inkább Kerényi Ferenc kutatásai már régen tisztázták –, azzal viszont remélhetőleg igen, hogy milyen Kazinczy Gáboréktól elsajátított ideák különböztették meg Madáchot a centralistáktól?¹² Mi volt az a másfajta gondolati anyag, társadalom- és történelemértelmezés, amelyet az Ifjú Magyarország platformja alapján Madách is elfogadott, s amelytől Eötvös és Szalay bizonyosan idegenkedtek?

A centralisták tudvalevően liberálisok voltak, a társadalmi rend békés, reformokkal történő, az érdekek gondos egyeztetésén alapuló átalakításának a hívei. Kazinczy Gáborék nézetrendszere viszont kifejezetten radikális, sőt forradalmi – olyan változást kívántak, amely megvalósítaná a feudális világ romjain születő új, demokratikus társadalmat.¹³ Azt vallották, hogy az új világnak el kell teljesen söpörnie a régit, a „csaknem megkövesült álmot”; az „egykor dicső várakat”, melyek a jelenben „értéktelen bagolytanyákká” silányultak, mielőbb le kell rombolni. Azaz: a fennálló társadalmat minden vonatkozásban át kell adni az enyészetnek. E gondolatuk azután a tizenhét esztendősz Madách Imre tollán is felhangzik, amikor 1840. június 19-én Pöstyénfürdőn kelt levelében – megpillantva a trencsényi várat – így szól Lónyay Menyhérthez: „...Letértem újra a völgybe, s örömbánat kevert tekintetet veték ezen végmaradékára a Feudál rendszernek, melynek romjain a népszabadság lelke ül.”¹⁴

A „tabula rasa”, melyet Kazinczyék megvalósítani kívántak, kiterjedt a monarchikus államberendezkedésre, a Béccsel való kapcsolatokra éppúgy, mint a termelt javak elosztására, az alapvető tulajdonviszonyokra. Nemcsak jog-

¹¹ FENYŐ István, *Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma*. In *Uő., Magyarság és emberi egyetemesség*. Bp., 1979. 219–349.

¹² BARANYI Imre, *A fiatal Madách Pesten*. *Studia Litteraria*, VII. 1969. 136.; KERÉNYI Ferenc, *i. m.* 83–86.

¹³ T. ERDÉLYI Ilona, *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*. Bp., 1965.; FENYŐ István, *A „mozgalmi-literatúra” koncepciója Kazinczy Gábor írói körében*. In *Uő., Magyarság és emberi egyetemesség*. Bp., 1979. 358–391.

¹⁴ Madách Imre – Lónyay Menyhérthez. 1840. VI. 19. In GYÖRFFY Miklós, *i. m.* 92.

egyenlőséget óhajtottak ők, hanem lehetőleg vagyoni- és birtokegyenlőséget is, ezáltal pedig a társadalomból mindennemű uralmi viszony és függőség kiiktatását, az emberek testvériségét. Madách 1844 elején befejezett társadalmi drámájában, a *Csak tréfa* című színművében hasonló gondolatokra bukkanunk.¹⁵ E jellegzetesen önarc képszerű, vallomásigényű drámának hőse, Zordy Lorán, a költő-politikus, úgyszólván Madách alteregójának tekinthető, az általa hirdetett eszmék az ő törekvéseit fogalmazzák meg, vágyként, kiküzdendő jövőként. Zordy Lorán szavaival Madách éppúgy a köztársaság hívének vallja magát, mint Kazinczy Gábor, éppúgy igazságosabb vagyoneelosztást követel, mint a Pesten megismert ifjú irodalmi vezér, céljait szintúgy titkos társaság szervezésével kívánja megvalósítani, mint tette amaz 1838–1839-ben, egészen hivatalos üldöztetése bekövetkezéséig. Tegyük hozzá ehhez azt is, hogy Madáchnak *A rab költő* című, 1840-ben született versében – mely épp Kazinczy Gábor hagyatékában maradt ránk! –, a címszereplő a király ellen lázadva, annak rabjaként éli le életét, a szenvedések ellenére sem változtatva a „kényúr” iránti megvetésén.¹⁶ E vers tanúsága szerint is Madáchból teljességgel hiányzik az a monarchikus érzület, amely a centralistákban minden időben megvolt.

Az Ifjú Magyarország tehát forradalmi szerepet tulajdonított a költőknek, „lángoszlopok”-nak tekintette őket. Így vélekedett Madách is: a már említett *Csak tréfa* tanúskodik leginkább arról, hogy a költő Kazinczyékkel együtt a politikai törekvések közvetlen segítőjének látta az irodalmat, a szociális mozgalmak tényezőjének. Az Ifjú Magyarországgal együtt Madách is azt vallotta, hogy a művészetnek egy „jobb és szebb népélet” megteremtése a célja, hogy az új íróknak „népemberekké” kell válniuk, vezetniük kell a népet. E célok, illetve a nép kulturális felemelése érdekében tervezte meghíusult folyóiratát, a *Népbarátot* Kazinczy Gábor, melyet 1840 októberében Madách szándékozott egy „népszerű” újság alapításával, illetve egy Népoktató Egyesület létrehozásával folytatni, felújítani.¹⁷

Az Ifjú Magyarország vezérének volt olyan ideája is, amely azután Madáchot egész életén át elkísérte. A kiemelkedő szellemi ember és a néptömeg kapcsolatának újfajta, romantikus értelmezése ez. Az apostol-szerep. Kazinczy Gábor szerint a nép javáért dolgozó értelmiségieknek „apostolok”-ká kell lenniük – oly rendkívüli egyéniségekké, kik az átlagemberek meg nem értésével dacolva, a tömegek közönyével, sőt rosszsindulatával szembeállva küzdenek a nép felszabadításáért. Vállalva, hogy kiállásukért azoktól is üldöztetést szenvednek, akiknek „megváltásáért” végül is életüket áldozzák.¹⁸ Az apostol-szerepet illetően Kerényi Ferenc találóan vetette össze Kazinczy Gábor egyik 1838 decemberében kelt, Erdélyi Jánoshoz intézett levelének részletét Madách Virozsil Antal professzort 1840-ben köszöntő beszédével.¹⁹ Joggal állapította meg, hogy a két szöveg sokhelyütt még frazeológiai egyezést is elárul, s hogy itt láthatjuk legkorábbi jelentkezését a költő tömegről vallott felfogásának. Összevetését néhány ténnyel szeretnénk kiegészíteni. Az egyik: az „apostol”-ideálra Madách Kazinczynak nemcsak

¹⁵ Uő., *Csak tréfa*. In *Madách Imre összes művei* [1942.], I. k. 95–218.

¹⁶ Uő., *A rab költő* (Kazinczy Gábor hagyatékából). Uo. II. k. 838–840. – HALÁSZ Gábor jegyzete: Uo. II. k. 1201–1202.

¹⁷ GYÖRFFY Miklós, i. m. 94–96.

¹⁸ FENYŐ István, i. m. 380–381.

¹⁹ KERÉNYI Ferenc, i. m. 83–86.

e levélrészletében láthatott példát, s nem is csupán annak forradalmasító szándékú Mickiewicz- és Lamennais-fordításaiban, hanem cikkeiben is. Kazinczy több művében – így Heine *Jellem* című írásának és Gutzkow *Shelley*-portréjának átültetésében szól arról, hogy a tömeg szemhatára nem hatol el a magas szellemek köréhez, jellemüket nem képes megítélni, könnyen hajlik elmarasztalásukra.²⁰

Másik kiegészítésünk: az apostol-eszmény nem időleges jelenség Madách eszmélkedésében. Maga a *Csak trefa* is voltaképp „apostol”-dráma: a nagyratörő, forradalmi egyéniség és a kisszerű, öntudatában elmaradt, csupán érdekeinek élő tömeg kollíziójának kivetítése. Hasonlóképpen Kazinczy Gábor inspirációja sejlik fel bennünk, amikor Madáchnak 1846 elején kelt egyik cikkében azt olvassuk, hogy a centralistákat ne csüggyesse el kis számuk – hisz hajdan tizenkét apostol hordta szét a megváltás ígét.²¹ Egy évvel később a *Szegény-dal* című Madách-versben ismét visszatér e téma: a költő azt kívánja, hogy a „szegénylegények” a haza érdekében álljanak össze, miként tette azt egykor a tizenkét apostol.²² S hogy az Ifjú Magyarország radikalizmusának hatása Madáchnál mennyire maradandó, mutatja az a tény, hogy az ekkor szintén e körhöz tartozó Erdélyi János versének, az 1839-ben keletkezett *Új Mózesnek* szemléleti alapállása, attitűdje belejátszik majd Madách több mint két évtizeddel később keletkezett *Mózes*-drámájának fogantatásába is.

Summázva az eddig elmondottakat: Madách fiatalkorában alapvetően forradalmi indíttatású költő, ki kívül állónak érzi magát kora egész társadalmán (beleértve a nemesi liberálisokat is), kit a társadalom teljes és azonnali megváltoztatásának vágya vezérel, s kit ettől az ezzel esetleges együtt járó erőszak, vérontás sem tántorít el. Azt a gondolatot, amelyet erről Szontaghhoz 1847 őszén írt levelében megfogalmazott, centralista politikus bizonyosan sohasem vetette volna papírra: „...bár a hazáért mások vérét lehetne ontani, mert mindinkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezet a boldogsághoz, és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, kik legtöbb vért ontottak”.²³ Ilyen álláspontot még Kazinczy Gábor megnyilatkozásai sem tükröztek soha. A megváltó eszmékbe vetett hit feltétlensége, a fennálló rend totális felváltásának igénye egy új világgal, a „véres napok” vállalása effajta rendíthetetlen elszántsággal e korban idehaza csak Petőfinak volt a sajátja. Madách hű fegyvertársa volt a centralistáknak, együtt küzdött velük a politikában addig, ameddig annak értelmét látta – eszmeileg azonban közelebb állott Petőfihez, mint hozzájuk.

2. Timon tudósításai

1844. július 7-én jelent meg a Pesti Hírlap hasábjain a költő első beszámolója a nógrádi megyei közéletéről, majd ezt az elkövetkező másfél esztendőben még nyolc hasonló követte, illetve 1844 decemberében két vitacikk, melyekben a

²⁰ FENYŐ István, i. m. 380.

²¹ MADÁCH Imre, *Válasz a nyílt levélre a centralizáció ügyében*. Jelenkor 1846. 5–6. sz. I. 18–22. In *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 634–648.

²² ALEXA Károly, *Szegény-dal. Egy Madách-vers kalandos története*. It 1970. 447–451.; KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre hagyatékának néhány filológiai problémája*. In A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1983. 41–45.

²³ Madách Imre – Szontagh Pálhoz. 1847 őszén. *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 980.

Védegyletnek kelt a védelmére gróf Dessewffy Emil támadásával szemben.²⁴ Valamennyi cikknek a végén jellegzetes aláírással olvasható: *Timon*. A korabeli olvasók jelentős része értette az utalást: a görög név mindenekelőtt Louis Marie de la Haye Cormenint, a restauráció és a Lajos Fülöp-i korszak híres radikális francia politikusát idézte, ki a polgárkirályságot támadó röpirataiban előszere-ttel használta ezt az álnevet. Alakja az idő tájt fogalommá vált: a hajthatatlan ellenzékiiség, az emberi és polgári jogok védelmének élő jelképévé.²⁵ S Cormenin egyúttal a hatalom alkotmányos központosításának, a felelős kormány intézményének is egyik legkövetkezetesebb előharcosa volt, erről írott könyvét, a *De la centralisation*-t (2^e édition, Paris, 1842) a centralisták jól ismerték, második kiadása megvolt Madách könyvtárában is. A mű nagy része kivonat volt a szerző régebben megjelent nagyszabású alkotásának, a kétkötetes *Questions de droit administratif*nek [Paris, 1822] bevezetéséből. A költőt az is vonzhatta Cormenin munkásságában, hogy a francia publicista az előjogok társadalmának megszűntetéséért, a hatalom ellenőrzéséért folytatott harcában fő eszközöknek a sajtót és a szószéket tartotta. Az utóbbinak propagálására írta híres könyvét, a *Livre des orateurs*-t (Paris, 1836), amely a francia polgári fejlődés politikusainak portréival a parlamentarizmus gyakorlatának vált kézikönyvévé. (Tizenharmadik kiadása [Paris, 1844] ugyancsak megvolt a sztegovai könyvtárban.)

Emellett azonban Timon neve, a név szimbolikája Madách számára mást is jelentett. Embergyűlöletet, mizantropiát, a fennálló rend teljes negációját. A híres athéni bölcselő alakja mintegy összegezte és megtestesítette a költő lelkében élő kettősséget: az emberek sorsa iránti részvétet, a felemelésükre irányuló szándékot, ugyanakkor azt a haragos megvetést is, amellyel az emberek többségének – főleg az őt körülvevő nemesi társaknak – silánysága, önzése, szűklátókörűsége iránt viseltetett. Timon figurája a történelmen átívelő szerepben kristályosította ki a nógrádi tudósításokban megjelenő madáchi magatartást: a változtatás iránti izzó vágyat és az iránta táplált pesszimista kiábrándultságot, a hajlíthatatlan karaktert és a percmemberkével szemben érzett erkölcsi-szellemi fölényt.

Madách nem rendelkezett számottevő publicisztikai gyakorlattal akkor, amikor első Timon-tudósítását papírra vetette. Mindössze négy cikke látott addig napvilágot: a már említett, Szontagh helyett írott két tudósítás a Pesti Hírlap 1843. június 8-i és szeptember 24-i számaiban, majd a Széchenyi kétgarasos telekdíjtervéről Kossuthtal folytatott vita a Társalkodó 1844. április 18-i és május 16-i hasábjain.²⁶ A Szontaghot helyettesítő első cikkben még csak egy-egy ironikus villanás – madáchi léleklöbbanás – tanúskodik a későbbi publicista közéleti szenvedélyéről, a másodikban azonban kedvelt témái, a bot-, illetve a halálbüntetés eltörlése, az esküdtszék kapcsán szinte már teljes vértetben mutatkozik be előttünk a majdani közíró. Szellemes parafrázisok, megszemélyesítő metaforák,

²⁴ MADÁCH Imre cikkei a Pesti Hírlapban: 367. sz. 1844. VII. 7.; 385. sz. IX. 8.; 394. sz. X. 10.; 409. sz. XII. 1.; 415. sz. XII. 22.; 428. sz. 1845. II. 6.; 497. sz. VII. 4.; 574. sz. XI. 16.; 583. sz. XII. 2.; *Iparvédegysület*. 405. sz. 1844. XI. 17.; *Nyíltóanos köszönet gr. D. E.-nek*. 416. sz. XII. 26. A cikkek újabb kiadása: *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 607–628., 628–634.

²⁵ Y. [CSENGERY Antal], *Cormenin*: In *Újabb Kori Ismeretek Tára*. Pesten, 1850. II. k. 219–222.; CZÓBEL Ernő, *Válogatott írásai*. Bp., 1963. 416–422.

²⁶ MADÁCH Imre, *Szózat törvényhatóságainkhoz a Telekdíj ügyében*. Társalkodó, 1844. 31. sz. IV. 18.; KOSSUTH válasza: *Kivetés és kezelés*. Pesti Hírlap 1844. V. 2.; MADÁCH Imre viszonzválasza: *Még egyszer a telekdíjról*. Társalkodó, 1844. 38. sz. V. 16. A vitáról: GYÖRFFY Miklós, *Elkallódott Madách–Kossuth vita*. It 1962. 152–159.

halmozó felsorolások, rétori megszólítások előlegezik itt számunkra a Timon-cikkek érvelő módszerét és stílusát. A Kossuthtal vívott párharc pedig az állásfoglalás keménységével, a kétgarasos kompromisszum kategorikus elvetésével, az örökváltság és a köztelherviselés feltétel nélküli megvalósításának igényével s a Habsburg-kormányzat iránti abszolút bizalmatlanságával idézi elénk a későbbi Timont.

Madách azért írja megyegyűlési beszámoló sorozatát, hogy konkrétságában, időszerű processzusában mutassa be a szerinte is mélyreható átalakításra szoruló megyei szerkezet tanácskozási-döntéshozatali mechanizmusát, hogy a helyi valóság színeivel igazolja Eötvösök kritikájának helyességét. A *couleur locale* megjelenítése, a pillanatnyi aktualitás sugárzása, a megyei közgyűlések atmoszférájának újratereztése, a tekintetes rendek nógrádi miliójének életre keltése az, amivel ő a centralisták agitációját megtámogatni kívánja. Nem új közéleti problémák vagy reformjavaslatok felvetéséről van tehát tudósításaiban szó – a botbüntetés eltörléséről, a fogházjavításról, az örökváltságról, a háziadóról stb. évek óta cikkezett már a sajtó –, hanem a lap általános elvi vonalának helyi tapasztalatokkal való elmélyítéséről, a megyei gyakorlat visszasságainak dokumentálásáról, egyfajta „tényirodalom”-ról. Madách riportszerűen eleven képekben hozza közel az olvasóhoz azt a hatalomgyakorlási metódust, amelyen a fővárosban dolgozó centralistákkal együtt sürgősen változtatni kíván. Az egyediben mutatva fel az általánosot, a sajátosban a törvényszerűt.

Tudósításainak fő célja tehát az elidegenítés, az olvasó minél erőteljesebb ellenszenvének felkeltése a közügyek intézésnek módjával kapcsolatosan. Madách még az Eötvösénél, Szalayénál is maróbb iróniával fordul a „spectabilisek” világa felé. Értelmezése szerint ez a vezető réteg devalválja és demoralizálja a legszentebb értékeket is. E téren pedig a tudósító számára konzervatívok és liberálisok között – tisztelet a kivételnek! – általában nincs különbség. A politikai élet mindkét oldalának képviselői egyaránt jelentéktelenségekben vesznek el, a jelentős szükségszerűségekre viszont nem ügyelnek: többnyire körben forgó, hiábavaló vitáiknak ironikus összefoglalása megéreztetni, hogy milyen nehezen mozdul előre ez a nemzetért felelős történelmi osztály, s hogy e végtelenül lassú mozdulásban a megyei szerkezet is mily nagymértékben közrejátszik.

Madách legfontosabb kritikai észrevétele azonos a centralistákéval: a karokat és rendeket szándékaikban nem a közérdek vezérli, megnyilatkozásaikból hiányzik a felelősség, s még inkább a szakszerűség. A tudósító diletanciát érzékel az ügykezelésnek, illetve a politikai kérdések intézésének szinte minden ágában. A megyei nemesség tisztségviselői dolgukat nem végzik el, a problémákat éveken át görgetik maguk előtt, s ami a legrosszabb: túlnyomó részük érzéketlen az adózó nép sorsa iránt. Madách már első tudósításában drámai szuggesztivitással ábrázolja azt, hogy hazánkban földönfutóvá vált a jobbágyság, s a megye urai nem segítenek rajta. Éppúgy forradalommal fenyegeti a rendeket emiatt, mint tette azt országgyűlési beszédeiben Kölcsey. Erről szóló megállapításai oly vészjóslóak, hogy azok közlését a Pesti Hírlap szerkesztősége nem is vállalta. A cikkből kihagyott mondatok arról szólnak, hogy Madách nyomasztó analógiát lát az 1830. évi francia forradalom előtti helyzet és az akkori hazai jelen között, mely szerinte ott a kormányt rendítette meg, nálunk pedig a nemesség létét veszélyezteti.²⁷ Megvetéssel utasítja el, hogy a nép nyomorát Nógrádban statáriummal vagy más

²⁷ A kihagyott részletek: *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 1183–1184.

rendőri intézkedéssel kívánják orvosolni, hogy a megyében a pusztulást pusztítással tetézik. A Pesti Hírlap szöveghúzásainak pikantériája különben, hogy esztendő múltán Madách népet féltő haragvása ott izzik majd *A falu jegyzője* statáriális tárgyalási jeleneteiben.

Timon mit sem ad már azokra a „szájliberálisok”-ra, akikre a lap szerkesztői még mindig valamelyest tekintettel vannak. 1844. szeptember 8-i beszámolójában sértett iróniával reagál a cikkét „tömjénillatú”-vá szelídítő eljárásra, egyszersmind más módon is kifejezésre juttatja markáns írói-politikusi öntudatát. Vállalt feladatát nem a regisztráló, krónikás írnok, hanem a gondokat feltáró politikus-publista tevékenységében jelöli meg: „...Ha csupán az ugynevezett »érdekes tárgyak«, melyek már többnyire későn jövő utasításokból állanak, akarnám közölni, levelemet igen röviden végezhetném; de én azt hiszem, a megyei élet másik oldalának: szociális viszonyainknak s beladminisztrációnknak megismertetése, aligha az elsónél kevésbé érdekes.”²⁸ Valójában Madách nem annyira informálni, mint inkább felrázni, megdöbrenteni, sőt olykor epatírozni kívánja az olvasót. Sokkolni lelkiismeretét, a tények leplezetlen feltárásával eszméltetni őt a kiáltó szociális egyenlőtlenségekre.

Bármennyire jól ismert reformkérdésekről számol is be tudósításaiban, azokban néhány kedvelt ideájához vezérmotívumokként vissza-visszatér. Központi gondolata például a népnevelés fontossága, amelyet összefüggésben lát a közérdek fogalmának demokratikus értelmezésével. Madáchnál a közérdek valamennyi magyar állampolgár érdekét egyenlően felöleli, megvalósítása mindannyiuk politikai részvételét igényli, s ha ez a műveltségi egyenlőtlenség következtében nem lehetséges, akkor e célt a népmilliók nevelése útján kell szerinte mielőbb nivellálni. A népnevelés tehát nála a jobbágymilliók politikai participációjának előkészítő lépcsőfoka. Kétségtelen: a népnevelés Eötvöséknek is kedves eszméje volt. Ők azonban általa elsősorban a városi polgárságot és a honorációrokat kívánták a közéletbe bevonni, a jobbágyság politikai részvételét hosszabb távra tervezték, mint az elégedetlenség emésztő lázában égő Madách. Az ő nemzetfelfogása még osztatlanabbul az egyenlőség és a testvériség princípiumaira épül, mint centralista társaié.

Ezzel van összefüggésben másik alapelve is: „...mindaddig, míg személy és személy közt sorompót tűr a törvény, száz anomáliának s különböző hatóságokban különböző magyarázatnak adunk alkalmat”.²⁹ Madáchnál e tézis nemcsak jogegyenlőséget jelent, hanem az feudalizmus mindenfajta kötöttségének teljes felszámolását is. S ennek a tempóját nála nem mérsékli a nemesi származás semminő emléke, az osztálya sorsán való aggodalom semmiféle remniscenciája. Timon nem ismer kompromisszumot, szíve mélyén nem fogadja el igazán az érdekek egyeztetésének és egyesítésének ellenzéki stratégiáját. Timon demokráciát akar – minden téren, maradéktalanul. Hogy mindez a rendi Magyarországon mennyiben realizálható? Az eszméiben élő ember számára ez a kérdés nem bír igazán jelentőséggel. Számára az igazság sokkal fontosabb, mint a valóság.

Timont érületileg a jelenhez nem köti semmi, a múlthoz még kevesebb. Ő a jövő Magyarországa után eped, egy eszményi „népnemzet” együttélése után sóvárog, hol a szabadság mindenekelőtt a képességek maradéktalan felszabadítását jelenti, hol a polgártársak sokaságának szolidaritása garantálja az emberi

²⁸ Uo. II. k. 609–610.

²⁹ Uo. II. k. 621.

méltóság feltétlen tiszteletét. Petőfi mellett ő éli át a reformkorban a legfájóbban a „milliók egy miatt” tudatát, s ő vágyódik legforróbban annak az időnek elkövetkezése után, amikor ő maga is, a császári és királyi kamarás fia, egy lehet a milliók szövetségében.

Tudósításai nemcsak azáltal megragadóak ma is, hogy egy idealista nagy lélek „szentséges elvei”-t sugározzák, hanem azáltal is, hogy egy nagy költő, egy vérbeli orátor és stilszta alkotja őket. Madách előadói modorának személyessége, alanyisága, lírai hevülete legalább annyira számít cikkeiben, mint tényközlése. Az elbeszélő lírikum megannyi változata bomlik ki előttünk. Sorai gyakran szinte lüktetnek a lebélyőzöttség és a változtató akarat egymásnak feszülő kettősségtől. A felháborodás, a tehetetlen harag kitöréseitől, amelyek átszikráznak a megoly hivatalos beszámolóik tényismertetésein is.

Hivataloseredés azonban csak az egyik lírai hangoltsága Timon lélekállapotának. Ugyanígy energiával lobban fel benne olykor a remény lángja is (nemegyszer már-már irracionális lobogással), eszméinek fűtőanyaga kiemeli őt pesszimizmusából, a depresszióra a haladáshit himnikus hangjai válaszolnak. Ez az érzelmi dualizmus és polaritás egy dráma atmoszféráját lopja a tudósításokba. Közülük azok a legérdekesebbek, amelyeknél egyazon cikkben figyelhetők meg a végletesen ellentétes hangulat-, kedély-, érzésmód-, elbeszélői szint- és síkváltások, ahol az eredeti epikai magatartás szempillantás alatt ellentétébe fordul át, majd idő múltán ismét visszaváltozik az eredeti hangulat. A szövegkompozíció „kilengései” híven adják vissza a lélek szélsőséges modulációit, az alkotói psziché szinte skizoid kettősségét. Mintha egy tudathasadásnak lennénk ilyenkor átélői, egyszersmind annak is, hogy Madách végsőkéig feszített személyiségében a haladás hite miként küzd le mindazt, amit a napi valóság oly kiábrándítóan diktál.

Timon másképpen is magára vonja stílusával, elbeszélő tónusaival a közönség figyelmét. Ennyire lakonikus tömörséggel, apodiktikus rövidséggel, keményen kopogó mondatokban az idő tájt kedvesen szóltak. Nem annyira tájékozott a történetekről, mint inkább ítéletet mond felettük – verdiktet egy korhadt rendszer fölött. A tényeket minél koncentráltabban igyekszik adni, ugyanakkor apró közelképek bevágásával takarítva meg a fölösleges szót. Célja az, hogy szövegében minél kevesebb szó mondjon minél elevenebbet, megrázóbbat. Mondatai ezért leggyakrabban kijelentésszerűek, predikatív jellegűek, állapot- és minőség-szavakkal telítettek – olykor biblikusan lényegretörőek. Előszeretettel él a szentenciózus mondatformálással, az erkölcsi igazságok axiomatikus kinyilvánításával. A szentenciák ugyanis káté-jellegűvé, „kötábla”-érvényűvé erősítik a felismeréseket. Az egymást követő szentenciák nyomán Madách szövegei olykor a törvénykönyvek morális sugalmait idézik fel bennünk.

Előfordul, hogy épp a lapidáris stílus ellentétét, a terjengős-hosszadalmas tényfelsorakoztatást használja fel arra, hogy ironikusan karakterizálja a rendek szónoklatainak ürességét. Ez esetben a bőbeszédű, szétfolyó ismertetés folyamatából sokáig hiányzik minden szerzői kommentár, egyéni reflexió: a lényegtelen felszólalások krónikája arra hivatott, hogy visszaadja a nemesi átlag gondolkodás lélektelenségét. Kifejező eredménye ennek Madách utolsó előtti, 1845. november 16-án megjelent tudósítása. Értékelő kommentár itt csak a rendkívül elnyújtott, a semmitmondást egyfolytában érzékeltető beszámoló végén hangzik fel, akkor viszont az író addigi stílusképpel éles ellentétben, poentírozottan tömören: „...ki megyei gyűléseket ismer, az ismétlések lélekölő seregével régen találkozott”.³⁰ Az eljárás vitathatatlanul művészi, a közönség várható reakcióját módszerébe be-

építő: az ítélet már csak azt az impressziót fogalmazza meg, amely az elidegenítő beszédösszegzés során az olvasóban már kialakult.

A hol szándékoltan szűkszavú, hol mesterségesen szószátyár verbalizmus ellensúlyozására Madách kedvvel sző be írásaiba apró jeleneteket, a megyeházán történtek pillanatfelvételeit, s az általuk nyújtott vizualitást hanghatásokkal és mozgásképzetekkel is feldúsítja. E jelenetezés nála nem kevésbé ironikus: a nagy szavak, a hangzatos deklamálás, a széles gesztusok és a kisszerű téma ellentétére épülnek. Ilyenkor pedig Timon maga is szereplőjévé válik a mini-drámának, maga is ott lélegzik, pontosabban szólva fulladozik az ábrázolt megyegyűlésen: a distanciateremtés erőteljesebbé válik a kényszerű azonosulás érzékeltetésével.

Kép és szentencia, egyedi esetek és egyetemesítés: Madách Kossuth illusztratív-szenírozó-láttató készségét társítja Eötvös aforisztikus gondolatmozgatásával, tézisszerűségével, formulázó hajlamával.

Újabb eleme Madách szónokiségének – hiszen nála mind a képszerűség, mind a szentenciózusság egy született szónok fellépésének eszköze – a szónoki kérdések gyakorisága. E kérdések éppúgy az állítások fokozására, kikezdetlenségének jelzésére szolgálnak, mint a sarkigazságokra törő mondatképzés. S e szónoki kérdésekbe azután annyi lendület és lélekfeszültség préselődik, hogy időnként versszerű periódusokká szerveződnek. Prózaritmus érződik bennük, a szavak dallamlejtése mintegy visszafogja a költőből kitörő indulatot.

Madách ugyanis ismeri magát: tudja, hogy önmaga megfegyvelésének érdekében a stílus költőiségére, a szövegretorika eszközeire elemi szüksége van. Ezért hívja gyakran segítségül a megsemélyesítő metaforákat, a parafrázisokat, továbbá az ellentétező mondatpárhuzamokat, a gondolatritmikát. A stilizáltság és a retorikusság egyszerre szolgálja a polémia meggyőző voltát és a közölt tartalmakkal szemben az olvasó harmóniaélményének felkeltését. A poétikus stílus időtlenségével, az ősi eszközök használatával ellentétezi az „itt és most” háborgó indulatát, ugyanakkor távlatot is ad az esetleges, a múlékony jelenségvilág bemutatásának.

Madách akkor írja legjobb cikkeit, ha szemtől szembe polemizálhat, miként azt teszi a Végelet körül gróf Dessewffy Emillel folytatott vitájában.³¹ Itt már nem kellett egyáltalán tekintettel lennie megyei részérdekekre, helyi ellenzéki kollégáinak érzékenységre – a gondolatok pengeélesen fogalmazódnak meg a tollán. S ez a metszően támadó, hajszálpontos logikájú érvelés, amellyel a konzervatív Budapesti Híradó vezérének a birodalmi érdekeket a hazainak elébe helyező argumentációjával két cikkben is szembefordul, ismét tanúsítja az eltérést a centralisták felfogásától. Kétségtelen: ők sem ellenezték a Végeletet, helyet adtak az azt támogató cikkeknek, de sokat nem vártak tőle. Ehelyett sokkal inkább vámszövetségre törekedtek Ausztriával. Madách viszont mit sem remélt már Béctől, lelkesen egyetértett e ponton a kossuthi intenciókkal, s a vitában azok védelmére mozgósította ismert szentenciózus gondolatformálását, ellentétező megsemélyesítéseit, patetikus szónokiségét. Különösen a Dessewffy személyeskedő megjegyzéseire válaszoló második cikk vall publicista mesterkézre: egy konzervatív személyiség vitamódszerének elemzése a hazai konzervativizmus szellemi habitusát, csúsztatásokra építő érvelési módszerét mutatja be igen meggyőzően előttünk.

³⁰ Uo. II. k. 625.

³¹ Madách és a Végelet kapcsolatáról: SZABAD György, *Madách politikai hovatartozása a reformkorban*. Műhely, 1983. 5. sz. 11–22.

3. A megye szószékén

A negyvenes években Madách a megyegyűlések szónokaként is igyekezett népszerűsíteni az ellenzéki törekvéseket. Politikusnak készült, szívesen lett volna megyéjének országgyűlési követe. Kölcsey példája lebegett előtte – a Timon-cikkek hangulata nemegyszer revelálja bennünk az *Országgyűlési naplóét* –, miként e példa hatására lépett fel a diétán Eötvös és Szalay László is. Nem véletlenül ment el két ízben is Szontagh társaságában tájékozódni az 1843–1844-es országgyűlésre, s az is erre utal, hogy alteregója, Zordy Lorán is követte választatja magát, hogy ott harcoljon nagy céljaiért.

A követi tisztség nem adatott meg számára, de az igen, hogy a megyegyűléseken felléphessen. A Timon-cikkekkel közelesen egy időben, pontosabban az 1843–1845 közötti évekből hat beszéde és két beszéd-töredéke maradt fenn, amelyek közül három oráció feltétlenül új és markáns vonásokat ad reformkori politikai arcképéhez. Olyan álláspontokat és indíttatásokat fogalmaz meg mindhárom, amelyek radikalizmusukkal messze meghaladják a hazai liberalizmus szellemiségét. 1844 tavaszán mondott *A vallás tárgyában érkezett rezolúcióra* című beszéde például oly ostorcsapásszerű szavakkal ítéli el a kormány és a klérus eljárását a protestánsok vallásgyakorlásának feltételeit illetően, hogy csodálkozunk kell a komolyabb következmények, az esetleges notapör elmaradásán.³² E beszéd voltaképp egy királyellenes kiáltványhoz hasonlít – mintha vádbeszéd lenne a francia forradalom idejéből. Már invokációjában Rákóczi emlékét dicsőíti, ami akkor felségsértés számba ment, s az a szigor, sőt felelősségrevonó fensőbbiségtudat, amellyel a továbbiakban a királyi elhatározással szembehelyezkedik, még inkább.

Az olyasfajta leiratokat ugyanis, amelyet V. Ferdinánd 1844 márciusában a protestánsok panaszaira válaszul küldött, a rendek másutt is, máskor is vitatták. Polémiajukat azonban király és kormányzat aggályos megkülönböztetésével folytatták, Madách viszont alig tesz disztinkciókat a kettő között – udvart és kormányt egyaránt számadás elé állít. Egy hajlíthatatlan republikánus, egy semmiféle emberi tekintélyt maga fölött el nem ismerő öntudat szavai hangzanak fel beszédében. Katolikusként is azért kel a protestáns polgárok védelmére, mert a leirat az államvallás jegyében megkülönböztet egy kisebbséget a nemzeten belül, mert megsérti az egyenlőséget, megbontja a testvériséget. Felfogása szerint a vallás, az istenség nem lehet uralkodói beavatkozás tárgya, nem szakíthatja el az embereket. Madách a természetjog alapján az ember és a polgár, a család és a társadalom prioritását vallja a trónussal szemben.

A szónok arra törekszik, hogy király és nemzet között választásra készítse hallgatóságát. Az ország irányítása szerinte erkölcstelenné vált, a nemzetnek nem lehet hozzá köze többé. Amit Madách megoldásul ajánl, az kihatásában maga lett volna a forradalom: azt ajánlja, hogy ha a sérelmek orvoslása nem történik meg, induljon petíciók gyűjtése faluról falura, melynek révén az ország lakossága az európai nagyhatalmakhoz fordulna segítségért. Vagyis Madách nem ismeri el többé a király személyét végső jogforrásul, kényszert kíván alkalmazni ellenében.

Súlyos megállapításokat tartalmazott az ország helyzetéről az a beszéde is, amelyet 1845. január 14-én mondott el *A megye politikai szerepéről*.³³ Ebben Madách

³² MADÁCH Imre, *A vallás tárgyában érkezett (1844. márc.) rezolúcióra*. In *Madách Imre összes művei* [1942.], II. k. 662–665.

az ország közhatalmi szerkezetének mindhárom alapvető tényezőjét alkalmatlannak minősíti feladatának betöltésére (bár látni fogjuk – ezúttal a megyének mégis ad valaminő esélyt). Kritikája itt is a kormányt illetően a legerősebb: a nemzettel ellenséges táborként aposztrofálja, mely a reformoknak kizárólag megbuktatására szövetkezett, s amely ezért teljességgel elveszítette a nemzet bizalmát. Madách egyike azoknak, akik rendi fórumon a kormányzatról leginkább elítélően nyilatkoztak 1848 előtt.

Nagy horderejű gondolatokat fogalmaz meg a törvényhozás működéséről is – teljes újjáformálását tűzi ki célul. Olyan országgyűlést kíván, melynek alsó tábláján minden rendű lakosa megfelelő képviselület nyer, ahol a nép egyenrangúan hallatja szavát, s ahol a felső tábla is az alsóház elismert képviselőiből kerül ki. Madách legfőbb politikai célja, hogy „... hazánkban, ne mint most, csak úr és szolga legyen, de honpolgár.”

Hangsúlyváltást jelent a Timon-cikkekhez képest az, amit ebből az alkalomból a megyék szerepéről leszögez. Továbbra is tudatában van a törvényhatóságok fogyatékosságainak, de immár annak is, hogy az adminisztratori sérelem kapcsán, az abszolutizmus újabb támadásakor a megyék fontossága megnőtt. Amit ezzel kapcsolatosan kimond, az egyszersmind a centralista felfogás kritikája – önkritika is: „... Bár én mindent a valódi alkotmányos törvényhozásul és csupán ettől szeretnék mindent várni, de jelen körülményeinkben a megyék oly tényezők azon processzusban, mely a törvények hozatala s életbeléptetése közt van, melyeket kifejejtenünk nem lehet.” Madách ráeszmélt arra, hogy abban a helyzetben, amikor a kormány rácaffolt a centralisták belé vetett reményeire, a megyék még mindig a kisebb rosszat jelentik.

Mintegy az előbbi két beszéd gondolatsorának betetőzéseként készítette el 1845 folyamán *Szabad kereskedelem* című beszédtröredékét.³⁴ Lehet, hogy azért nem folytatta, mert maga is meghökkent annak az ideának következményeitől, amelyet benne kifejtett? A szónok üres beszédnek tartja mindazt, amit nálunk a szabadkereskedelem jelentőségéről emlegetnek, mindaddig, míg háromfajta tulajdon létezik egymás mellett. Hogyan versenyezzen egymással a gazdasági életben a parasztföld a kisenemesi birtokkal, amikor kötelezettségei lerovása után eladásra csupán termésének egyhuszada marad, szemben az utóbbival, mely termékeinek egyharmadával rendelkezhet szabadon? S még inkább: miként küzdjön meg a latifundiumokkal, melyek egész termésükkel szabadon diszponálhatnak? „... Ha tehát kitűztük a szabad kereskedelem zászlóját, ezt kell mindenekfelett eltörölnünk” – hangzik Madách válasza. Ő mondja ki hazánkban elsőként a nagybirtokrendszer eltörlésének, a feudális tulajdonviszonyok maradéktalan felszámolásának programját. Petőfi fellépéséig bizonyosan a legdemokratikusabb programot.

1845. december 2-a után Timon nevével nem találkozunk többé a Pesti Hírlapban. Ehelyett 1846. január 11-én a megszokott rovatban a következő híradás jelent meg: „tiszelt levelezőnk lemondta”. Eltántorodott volna a centralista eszméktől, elkeseredett volna – miként ekkor Eötvös – agitációjuk hatástalansága miatt? Ennek nyilvánvalóan ellentmond az a tény, hogy Madách éppen akkor veszi fel a konzervatívok által legújabbban odadobott kesztyűt, s polemizál – a Timon-

³³ Uő., *A megye politikai szerepéről*. Uo. II. k. 665–669.

³⁴ Uő., *Szabad kereskedelem*. Uo. II. k. 675–676.

cikkekben megszokott lényeglátással és lendülettel – a Jelenkor 1845. januári két számában egy Keresztury József nevű szerző municipalista nézeteivel.³⁵

Madách más ok miatt hallgatott el. Nem azért, mert nem értett egyet többé a centralisták eszméivel, hanem azért, mert akkori magatartásukkal nem volt képes azonosítani magát. 1845. november 18-án ugyanis összeült Batthyány Lajos elnökletével az ellenzéki vezetők értekezlete, melynek követeléseai alapján a centralisták – az egység óvásának érdekében – kényszerűen belementek abba, hogy központosító agitációjukkal felhagynak. Eötvös és Trefort ráadásul szavukat adták arra is, hogy a Pesti Hirlapban többé nem írnak. Az utóbbi alól az 1846. februári ellenzéki értekezlet ugyan feloldotta őket, de Batthyány külön is felkérte Eötvöst, hagyjon fel vezércikkeivel. A fejleményekről Madách 1846 első napjaiban értesülhetett. Ha máshonnan nem, úgy a Pesti Hirlap 1846. január 1-jén megjelent vezércikkéből bizonyosan, melyben Csengery Antal a centralista agitáció szüneteltetését bejelentette.³⁶ A költő ebben nyilvánvalóan elfeladást látott, olyan kompromisszumot, amelyet ő a maga részéről elfogadni nem tudott. S hogyan szólhatott volna tovább ő, amikor Eötvös is hallgatni kényszerült? Úgy érezte, hogy az ellenzék gyakorolta benső cenzúra számára is elnémulást parancsol.

A történetek nyomán megszűnt kapcsolata a centralistákkal, de nem szűnt meg azok általa is vallott egyes eszméivel. Madách – kit egyik elemzője méltán nevez „katexochén eszmei ember”-nek³⁷ – töretlenül ment tovább a maga útján.

István Fenyő

MADÁCH AND THE CENTRALISTS

From July 1844 to the end of 1845 Imre Madách, the classical dramatist, under the pseudo-name Timon was constantly appearing in the Centralist Pesti Hirlap with reports from Nógrád county. Madách joined Eötvös's group not because he completely shared the Centralist intellectual platform but because the Centralist organ provided an open forum where he could voice his own opinion from time to time. He agreed with much of the Centralists' views such as their criticism of the county system – as he was able to observe the negative features of the decaying administrative system from direct closeness –, and he shared their efforts to bring about thorough changes in the existing political system. He also agreed with the necessity of a modern civilian parliament, a responsible government and the reforms of the criminal justice system.

The young Madách, however, was a devotee of other notions as well. The basis of his views stemmed from the need for revolutionary change. He dreamed of a change which would do away with the feudal system in all its aspects, and which would realise the equality of properties and create the fraternity of people. The study proves from various angles that, despite his intellectual attraction to the Centralists, Imre Madách in his youth was a fundamentally revolutionary poet. His desire was so strong for a complete and immediate transformation of the society that he would adhere to it even at the price of violence. Although he was a faithful fellow fighter of the Centralists, he stood much closer in his views to Petőfi.

On the basis of this recognition, the study examines the poet's nine reports from county Nógrád written under the pseudo-name Timon, and his two debate articles together with his radical county meeting speeches. From these sources the study reveals that it was Madách who for the first time in Hungary announced the programme of the abolishment of the large size estates and the immediate and complete destruction of the feudal property system. It was part of this conviction that he stopped writing his Timon articles in early 1846, since by then the Centralists were in an unwilling retreat which Madách regarded as an abandonment of their principles and as a compromise which Madách, with his unbending principles, could not accept.

³⁵ MADÁCH Imre, *Válasz a nyílt levélre a centralizáció ügyében. Jelenkor, 1846. 5–6. sz. I. 18–22.* – Madách Imre összes művei [1942.], II. k. 634–648.

³⁶ Eötvös József *kiadatlan írásai. Összeáll., s. a. r., a bev. tan.-t és a jegyz. írta FENYŐ István.* Bp., 1971. 14.

³⁷ NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad.* Bp., 1971. 151.

1. „A Föld fogsarkából kitörni” (E. Pottier–Bresztovszky E.–népköltés)

A fenti verssor (dalsor) – bizonyos korosztályi határok között – mindenkinek ismerős. Az *Internacionáléból* való, e rendkívüli fontosságú műből, amely általános iskolás koromban minden lehetséges közösségi alkalomkor elhangzott, minden ünnepélynek a *Himnusszal* pontosan egyenértékű (s legalább olyan elengedhetetlen) alkotóeleme volt, sőt, minthogy az ünnepélyek általában a *Himnusszal* kezdődtek és az *Internacionáléval* zárultak, ez a következetes elrendezés alighanem a partikulárisból a nembelibe való átmenetünket volt hivatott jelképezni, aminek nyilván a Váci Mihály *Nem elég* c. versét invariáns módon magába foglaló ünnepélyegész hatására kellett végbemennie. Az *Internacionálét* tehát – száz-ezernyi más kisdobossal és úttörővel együtt – kívülről tudtam, mi több, úgy tanultam meg, hogy sohasem olvastam. Szóbeliség útján érkezett hozzám, mint dédanyámhoz (gondolom) a fonóban énekelt népdalok. Az alapvető különbség az, hogy dédanyáim értették azokat a dalokat (valószínűleg bármelyik néprajztudósnál, antropológusnál pontosabban), minthogy olyan dolgokról szóltak, melyek mindennapi életükben érintették vagy érinthették őket (itt természetesen nem az elhomályosult értelmű, „népi szürrealizmussá” vált dalokról beszélek). Ma már tudom, hogy az *Internacionáléban* foglaltak érintették a mindennapi életemet, ennek útjai azonban nyolcéves önmagam számára teljességgel beláthatatlanok voltak. Az ünnepélyek ritualizált celebrálása valószínűleg úgy hatott rám, mint dédanyáim nemzedékére a latin nyelvű mise. Valahogy úgy próbáltam ezt az egészet az általam ismert világhoz idomítani, ahogyan a *Hoc est corpus*ből Hókusz-pókusz csinál a népetimológia (ez persze nem etimologizálás, pusztán egy ikerszó létrehozása, amelynek ugyan mind a két eleme értelmetlen, de legalább vonatkoznak valamire: egymásra). Elég későn tudtam meg, hogy a fent idézett sort én rosszul tudom. Úgy van helyesen, hogy „A Föld fog sarkából kидőlni”. Vajon miért írtam (azaz daloltam) át?

Első sorban valószínűleg azért, mert a saját változatomat értelmesebbnek találtam. Ezt úgy értem persze, hogy az eredeti, helyes változatot meg sem hallottam, tehát nem volt módom az összehasonlításra, de feltételezem, hogy itt ugyanaz a szűrő működött, mint a népetimológiánál. Aki először fenerossz pórát mondott a peronoszpóra helyett, az nem viccből tette: értelme „kijavította” érzéklésének „hibáját”. Az emberi agy képes és hajlamos rá, hogy szétválogassa a jelet és a zajt, sőt, hogy a hiányzó jel-részeket maga pótolja. Ezért érzékünk folyamatos mozgásnak a filmen az állóképek sorozatát, ezért ismerjük fel a zeneműveket a legrecsegősebb rádión is, de a ragadozók is ezért veszik észre a zsákmányállatot, bármilyen jó is a mimikrije.

A nyelvi kompetenciáján kívül eső jelet ugyanígy képes „helyesbíteni” az ember. Ezt a képességet persze jórészt elnyomja az a tudás, hogy vannak idegen nyelvek, szaknyelvek, ismeretlen műveltségzavak – egyszóval, hogy mások máshol máshogyan beszélnek. A gyermeknek és a nagyon zárt falusi közösségben élő embernek nincs ilyen tapasztalata, nem tud másféle kód létezéséről, ezért a

csatornában feltételezi a hibát, és megpróbálja legjobb tudása szerint megjavítani. A csatorna hibáztatása egyébként, úgy látszik, igen természetes reakció: Karinthy „kiszera méra” történetében nem is a kód a hibás, hanem – a feladó jóvoltából – maga az üzenet, a vevő mégis a csatornában (saját hallásában) feltételezi a hibát.

Kisdobos-kori félrehallásom tehát nem a csatorna hibájából jött létre, hiszen az ilyen hibát a számtalan ismétlés (köztük autentikus lemezfelvételek hallgatása) során módom lett volna kijavítani, s nem is a kód hibájából, hiszen a normális sornak is minden szavát értettem, azaz értettem volna, hanem az üzenettel lehetett baj: hogy úgy mondjam, nem volt nekem való. Ebben az is megerősít, hogy a kortársaim körében végzett röp-felmérés szerint félrehallással nem álltam egyedül. De mi lehet az eredeti üzenet hibája? Nézzük a teljes versszakot (a központosítást az előszó-jelleg kedvéért mellőzöm):

A múltat végképp eltörölni
Rabszolga-had indulj velünk
A Föld fog sarkából kidőlni
Semmik vagyunk s minden leszünk

Az első két sor egy felszólítást, a harmadik és a negyedik egy-egy magában álló kijelentést tartalmaz. Az én egyéni olvasatomban viszont a második és harmadik sor között nincs mondathatár. Úgy döntöttem, hogy a második sorban található „indulj” állítmánynak nem az első sor-beli „eltörölni” főnévi igenév a célhatározója, hanem a harmadik sor-beli „kitörni”. Ami azt illeti, a magyar mondatban alapján igazam volt: a célhatározónak az állítmány után illik állnia, élő beszédben legalábbis. Az előbb álló „A múltat végképp eltörölni” sor elhangzásakor nem derül ki, hogy ez célhatározót tartalmaz, amelyhez a továbbiakban állítmány várható, s így a később érkező állítmányt nem is tudjuk utólag ráérteni. Az első sor így hiányos mondatnak látszik ugyan, de ezen helyesbítő hajlamú nyelvérzékiünk könnyen segít: ez egy jelszó, ahol a főnévi igenév általános értelmű felszólítást jelent: „A múltat végképp el (kell) törölni!” Van annyira grammatikus, mint az „Előre...” vagy a „Minden hatalmat...” kezdetű jelszavak. A második sor erőteljes állítmánya azonban így célhatározó nélkül marad, pedig igencsak illene megmondani, hová hívjuk (küldjük?) a rabszolga-hadat. Természetesen kitörni a Föld fogsarkából. A rabszolga-had ugyanis oly mértékben elnyomott, mintha a Föld foga közé szorult kis ételmaradék volna. Onnan kell kitörnie, és akkor semmiből minden lesz. Szerény megoldásom tehát nem csak a második sorhoz köti jobban a harmadikat, hanem ez utóbbival még a negyediket is összekapcsolja valamilyen (kissé homályos) következtető viszony révén. Az egyéni olvasatot végül az is alátámasztja, hogy a dallamív a második sor végén egyáltalán nem jelez mondatvéget, sőt a harmadik sorban erős fokozást érzékelhetünk a másodikhoz képest. Egykori megoldásom tehát nemcsak a szöveget tette koherensebbé, hanem a zene dinamikájához is jobban illeszkedett. Ráadásul – tudtomon kívül – eszközök egész tárházát használtam hozzá:

A Föld	fog	sarkából	kitörni
↳ azonos ↗	↳ homonímia ↗	↳ poliszémia ↗	↳ homoteleuton ↗
A Föld	fog-	sarkából	kidőlni

Több probléma van ezzel a javítással. 1. Van-e a Földnek foga? 2. Van-e a fognak sarka? 3. Ki lehet-e abból törni? A Földnek természetesen könnyedén lehet foga, minthogy számtalan politikai és kereskedelmi plakáton valamint karikatúrán láthattuk már a Föld mosolygós vagy szomorú, netán tapasztokkal beragasztott kerek arcát. Ha szája van, akkor fog is van benne, ez világos. Kényesebb kérdés, hogy van-e a fognak sarka, illetőleg ki lehet-e abból törni (vagyis benne lehet-e lenni). Azt hiszem, ezen a nehézségen annak idején a foggal kapcsolatos szólások, rögzült kifejezések segítettek át, jelezve, hogy a fog poétikai szempontból nem atomi alkotóelem, hanem további részekre osztható: „fél fogamra sem elég”, de különösen: „foghegyről odavet”. Ha egy fognak lehet fele, sőt hegye, akkor miért ne lehetne sarka. S hogy abban hogyan helyezkedik el a kitörni készülő rabszolga-had? Ehhez csak a gyermekfogászati várók és szájhigiénés felvilágosító kiadványok fognyűvő manóit kellett behelyettesíteni a proletariátussal, és összeállt a kép. Mindenesetre ez így együtt sem tűnt nagyobb képzavarnak számomra (és most is jobban tetszik), mint a sarkából kidőlő Föld, amelyről mindenki tudja, hogy gömbölyű, tehát nincs is sarka. Az északi meg a déli sark a Föld része, azokból nem is lehet kidőlnie. Képileg ez egyszerűen elképzelhetetlen. (Az északi sark kapcsán külön kitérünk még tanulatlan barátunk, Mícimackó jeles eredményeire.) A cseles Archimédész-allúziót („adatok nekem egy fix pontot...”), megvallom, kisdobosként nem érzékelttem, de kíváncsi volnék, vajon a megszólított rabszolga-had mekkora százalékban érzékelte.

A félrehallás tehát ez esetben az eredetivel legalábbis egyenértékű olvasatot eredményezett. S ha valaki most közbevetné, hogy ezzel az eredetivel nem nagy kunszt egyenértékűnek lenni, azt válaszolnám, épp ezt kívántam kimutatni. Írásom egésze arról szól, hogy a gyermeki olvasat, illetve félrehallás hogyan fejtheti ki jótékony hatásait. E hatások egyike a silányság leleplezése: a negatívum tagadása. Senki ne értse félre: nem azt állítom, hogy én vagy társaim hat-nyolc éves kölyökként bármiféle aktív ellenállást tanúsítottunk a ránk zúduló ideológiai neveléssel szemben. A „nem tudják, de teszik” jellegzetes tünetei voltak ezek. Még csak nem is utáltuk különösebben az *Internacionálét*, éppoly megkerülhetetlenül *adott* volt, mint mondjuk egy földrajz-dolgozat, de sokkal kevésbé kellemetlen. Nem az akarattunk, csak a romlatlan, gyermeki racionalitásunk vetett ki magából valami értelmetlenséget. Annak az értelmetlenségét, hogy sokadszor ünnepeltették már velünk a Felszabadulást, de azt valahogy mindig elfelejtették közölni, hogy mi kivel voltunk.

Meg kell vallanom, hogy nem minden félrehallás sikerül ilyen jól, de a rosszabbul sikerültek is nagyon makacsok (nehéz tőlük megszabadulni), ugyanakkor ezek is rendelkeznek némi leleplező erővel. A „Mint a mókus fent a fán” kezdetű közkedvelt dalban szerepel ez a sor:

„Ha tábort üt valahol”.

Amikor (természetesen hallás után) megtanultam a dalt, valószínűleg még nem ismertem a „tábort üt” kifejezést. Tisztán értettem azt, hogy „tábort”, valamint az „ü” hangot is hallottam, de t-vel nem volt értelme, ezért azt már zajnak éreztem, de kénytelen voltam az „ü”-nek valami értelmet adni. „Tábortü” – ezt egyféleképpen lehet csak kiegészíteni, így született meg a „Ha tábortüz valahol” sor. (Hadd vessem közbe: valószínű, hogy ezt a sort nem is kellett kitalálnom, mert akiktől tanultam, már kitalálta. Amennyire emlékszem, ezt mindenki tábortüznek énekelte, de nem mondhatok biztosat, minthogy az értelmi zajszűrő mindig működik. Mindenesetre érdekes gondolat: itt egyetlen betűnyi folklórt érhetünk

tetten. Hasonlóképpen valószínűleg majdnem minden gyerek elköveti a „cárnára, cin-egérre” félrehallást, és a példák még sorolhatók.) Legyen tábortűz tehát, a baj csak az, hogy ennek a mondatnak nincs állítmánya. Hogyan hidal át egy ilyen hiányosságot az úttörő? Könnyedén. Beleérti az állítmányt: Ha tábortűz (van) valahol. Az úttörőnek ez nem okoz nehézséget, sőt, ezt tulajdonképpen sokkal könnyebb így megérteni, mint például azt, hogy „midőn mely bölcsőm ringatá” (pedig azon is sokat törte a fejét). S vajon mit leplez le ez a gesztus, hogy mondatunk állítmányát hajlandók vagyunk feláldozni az értelem oltárán? Miért nem keresünk oda egy tisztességes állítmányt? Azért, mert a mondatnak alanya sincs. Pontosabban hátravetett alanya van, amely csak a következő sorban bukkan elő. Ez írásban elmegy, (ének)szóban sajnos nem. Az élőszó linearitásában csak ahhoz tudunk bővítményt csatolni, ami már elhangzott. (E tekintetben a dal eleje is bűnös, bosszút is álltak rajta az úttörők, félig-meddig szándékosan: „Mint a mókus, oly vidám / Az úttörő fenn a fán.”) A szerző szándéka szerint ez a két sor a következő értelmet hordozza: „Ha sok kis pajtás tábortűt valahol, (akkor) így dalol”. Minthogy az alanyt a második sorba tette, azt nem érthetjük rá az első sorra, ezért ezzel az értelemmel ruházzuk fel a sorpárt: „Ha tábortűz (van) valahol, (akkor) sok kis pajtás így dalol”. A félrehallásban tehát legalább akkora szerepe van a szörendnek, mint a „tábortűt” kifejezés ismeretlenségének.

Jó példa ez ugyanakkor a félrehallások makacsosságára is. Nagyobb úttörő koromban rájöttem, hogy mégsem lehet szó itt tábortűzről, és valóban elkezdtem keresni a megfelelő állítmányt, de a „z” hangról képtelen voltam lemondani. Ezt éppoly adottnak vettem, mint a szöveg többi részét. Annyi lehetőség állt tehát előttem, hogy a morfémahatárokat helyezem át, vagy a magán- és mássalhangzók hosszúságát változtatom meg. Átestem tehát egy „tábortűz” (merő marhaság) és egy „tábortűz” (valamivel jobb, csak kimondhatatlan) korszakon, mire eljött a felvilágosodás és az úttörő-kor vége.

Az ember azonban az ennél sokkal valószínűtlenebb félrehallásaihoz is ragaszkodik. Egy barátom például az *Ordító arcok* c. korai Lokomotív GT-dal refrén-sorát, „Tőlük félek én”, évekig így hallotta: „Örült félegér”, és nagyon nehéz volt meggyőzni (főleg mert a röhögésemből arra következtetett, hogy ugratom). Ez utóbbi eset természetesen tényleg a csatorna hibájából következik, így nem is tartozik jelen vizsgálatunk tárgyai, a kreatív, revelatív félrehallások körébe.

Két, részletesebben tárgyalt példám azt mutatta be, hogyan képes a félrehallás, a gyermeki olvasat leleplezni a szerző által elkövetett szakmai hibákat és – utólagos interpretációnkban – a mögöttük rejlő ideológiai zavart. Írásom következő részében a gyermeki félrehallás két irodalmi ábrázolását veszem szemügyre.

2. Póznasark és Mesefark

(A. A. Milne–Karinthy F.; L. Carrol–Kosztolányi D.–Szobotka T.)

Fentebb már emlegettem egy jelentős szaktekintélyt, Micimackót, aki, mint köztudott, egy félrehallás segítségével fedezte fel az északi sarkot. Az expedíció a *North Pole* felfedezésére indul, bár még maga Róbert Gida sem tudja egészen pontosan, hogy mi az, majd amikor Mackó végre talál egy póznát (angolul *pole*), elegánsan ráakasztják az „északi” (*north*) jelzőt és boldogan hazatérnek. A magyar változatban kissé nehezebb a dolguk, kénytelenek külön felfedezni a pózna *sarkát* (hegyét) is, és azt kinevezni északinak.

Figyeljük meg, hogy e példában a téves értelmezés nem foglalja el a helyes olvasat helyét, inkább egymásra vetül a kettő. Az északi sark valójában egy pont a földfelszínen, amely célszerűen például egy leszűrt póznával is megjelölhető. A sark fogalma metonimikusan tartalmazza a póznát is, ugyanakkor angol nevük homonímiát alkot. Az eset egészen egyedi: egymással metonimikus kapcsolatban álló fogalmakhoz azonos hangalakok tartoznak. Róbert Gida zavara tehát nagyon is érthető, megoldása pedig nagyvonalú: a homonímia mentén mintegy kifordítja a metonímiát. Értelmezésében nem a pózna tartozik a sarkhoz, hanem a sark a póznához: az elvont és végleges függvénye lesz a konkrét és esetlegesnek.

Mind a processzus, mind az eredménye hitelesen jellemzi a gyermeki gondolkodást. (Ebben az írásban gyermeki gondolkodáson a szóbeliség elsajátításától az írásbeliség elsajátításáig terjedő korszak gondolkodásmódját értem, tehát nagyjából a 2-3-tól 6-7 évesig terjedő korét.) A processzus egy nagyon jellegzetes játék-folyamatot modellez: Róbert Gida nem csak eljátszsa a valóságot, hanem játékába bevonja a valóság egy igazi, „felnőtt” elemét is, ahogyan a gyerekek néha szükségét érzik, hogy valódi étellel etessék meg plüssállataikat, vagy hogy igazi, vasból való kalapáccsal kalapáljanak. Róbert Gida a számára befogadhatatlan fogalmi komplexumot megszüri, befogadható méretűvé redukálja, és ebből a kivonatból új egészet teremt. Felfedező (Mackó szerint „tejfelező”) útja metaforikus leképezése a valódi expedíciónak, de szerepel benne valami, ami mágikus-metonimikus úton össze is kapcsolja azzal. Nem az északi sark elvont fogalma ez, hanem a kézzelfogható, földbe szúrható pózna, amely – a homonímia révén – maga az igazi északi sark. (Előzetes titkos tanácskozásuk során nyuszinak meg is jegyzi: „Gyanítom, hogy be van szúrva a földbe”).

A játék végeredményében is a mágikus gyermeki gondolkodás egy elemét látom: két és fél éves leányom a „majd holnap” jellegű hitegetéseket a „holnap van” felkiáltással próbálja kivédeni. Ez a tologatható holnap pontosan megfelel a hordozható északi sarknak. Ha a hegy nem megy Mohamedhez, akkor jól ráparancsolunk. Magyar gyerek persze soha nem nevezne ki egy póznát északi sarknak: valamilyen módon egy cipősarkot kellene a könyvbbe csempészni, de azzal meg – fájdalom – nem lehet kihúzni a vízből Zsebibabát.

Ebből a példából is látszik egyfelől, hogy a kreatív félrehallás nem korlátozódik az úttörő-folklorra, de szorosan kapcsolódik a gyermek-világhoz; másfelől, hogy gyakorlatilag lefordíthatatlan. Hadd hozzak egy másik példát egy másik zseniális angol gyermekkönyvből: amikor az egér bejelenti, hogy az ő meséje (*tale*) hosszú (a magyar fordításban kacskaringós), Alice természetesen a farkára (*tail*, kiejve ugyanaz) érti, és a történet kanyarulatait a fark kanyarulatainak megfelelően követve klasszikus képverset alkot képzeletben, amit azért Lewis Carrol szerencsére rögzít a számunkra. A magyar változat tarka-farka szójátéka ehhez képest szálnalmas próbálkozásnak tűnik.

Alice esete annyiban hasonlít Róbert Gidáéhoz, hogy a téves olvasat itt sem szorítja ki a helyeset, hanem kísérlet történik a kettő egyeztetésére. Ennek módja azonban korántsem gyermeki: itt csak a hiba Alice-é, (*tail*-t értett *tale* helyett), a feladvány (elmondani az egér történetét és közben kiaknázni Alice félrehallását) és a megoldás egyaránt Carroltól származik.

Carrol itt olyan tudást használ, ami Alice-nak nem lehet birtokában, sőt azt gondolom, a képversben rejlő viccet Alice nem is igazán értené. A klasszikus képvers lényege ugyanis a kettős referencia: valaki rózsáról ír egy rózsza alakú

versben, vagy a keresztről egy kereszt alakúban. Első látásra csak arról van szó, hogy a vers egyszerre két módon utal ugyanarra: szimbolikusan (nyelvileg) és ikonikusan (képileg). Úgy is fogalmazhatnám, hogy a képvers egyszerre kifejezi és ábrázolja ugyanazt. Ez persze nem egyedül a képvers tulajdonsága: jellemző a költészettanok egy fajtájára is, s különösképpen a paródiákra.

A helyzet a képversnél azért bonyolultabb, mert a két jelentés-folyamat (szemiózis) nem ugyanazon a szinten megy végbe. A kereszt alakú vers kereszt-alakja nem *jelent* a keresztet, hanem *kereszt*. A kettős referencia tehát önreferenciát rejt: a szöveg kereszt-formája a szimbolikus jelentés jelentette is, maga a vers az a kereszt, amelyre a vers vonatkozik. A szöveg – miközben nem szűnik meg a maga jogán jó vagy rossz versnek lenni – szemantikai botrányt kavart: önmaga metaszövegévé válik, mint az ilyen típusú, kissé ijesztő nyelvészeti példamondatok: „Ebben a mondatban hat szó van.” Mindez persze jól összekavarja a tartalom és forma hagyományos fogalmait is, hiszen a megformálás többlépcsős: a kész vers kap még egy külön vizuális formát, de vajon formája-e ez a versformának, avagy azzal párhuzamosan csak a tartalom formája?

Carrol ebben a hagyományban helyezi el ezt a költeményt, amelynek tartalma az egér meséje (*tale*), de vizuális formája az egér farka (*tail*). A kettős referencia vagy önreferencia mechanizmusai megpróbálnak működésbe lépni, de kudarcot kell vallaniuk, hiszen a szimbolikus és az ikonikus utalásoknak más a referenciája (mese, illetve fark), azonosításuk tévedésen alapszik. Ebből képvers-paródia születik, azaz a vizuális forma és a tartalom közötti jelentés-oszcilláció maga is tematikává válik, a referenciák hierarchia-rendszere pedig átláthatatlanul sokemeletessé. Carrol játéka tehát – Milne-ével szemben – csúfondáros. A képvers csak látszólag teremt szintézist a helyes és a téves olvasat között, valójában kielezi az ellentétet, amennyire csak lehet: egy egyszerű félrehallásból abszurd műalkotást csinál.

E két irodalmi példa közelebb vitt célunkhoz, a félrehallás vagy gyermeki olvasat poétikai jelentőségének feltárásához. A következőkben a jelenség elméleti hátterét kísérel meg feltárni.

3. A „jó hiba” (Mészöly M.)

„Grzimek jegyzi fel, hogy egy csimpánz kilincs kinyitásához széket vett segítségül. Ajtót zárva találta, több széket vitt oda. *Jó hiba!* A helyes belátás (szék) vitte tévútra. Páratlanul emberi.” (Mészöly Miklós naplójegyzete)

Vegyük szemügyre ezt az esetet. A csimpánz nem akkor tévedett, amikor egy második széket is (főlösképpen) odavitt, hanem amikor az elsőt odavitte. Akkor is tévedett, amikor a korábbi esetekben egy szék segítségével sikeresen kinyitotta az ajtót; a további székek odacipelése csak leleplezi ezt az alapvető tévedést. Helyes a premisza (ki kell nyitni az ajtót) és helyes a következtetés is (széket kell odavinni) de az egyiktől a másikhoz elvezető út (hogy a székeknek nincs közvetlen szerepe az ajtó kinyitásában, viszont ráállva elérhető a kilincs) teljesen tisztázatlan a csimpánz fejében. A majom hályogkovács módjára talált rá a helyes megoldásra. (A közismert anekdota szerint miután a nagyhírű és biztos kezű hályogkovácsnak egy tudós professzor elmagyarázta, mit is tesz voltaképpen, a derék embernek remegni kezdett a keze és soha többé nem operált.) Az emberszabású – és valóban nagyon emberi – elme mágikus összefüggést lát az ajtó kinyitása és a szék között:

látja az oksági sor két végét, de a közbeeső láncszemeket nem, vagy rosszul. Némiképp hasonló módon használja a széket, mint Róbert Gida a póznát.

Ez is – akárcsak többi példám – az ambiguitás jellegzetes esete. A csimpánz-történettel azt kívántam illusztrálni, hogy analóg esetek (kreatív tévedések) a nyelv előtti állapotban is előfordulnak. A legjellemzőbbek azonban – mint korábbi példáimból látható volt – a gyermeki nyelvhasználat (a nyelv még nem teljesen biztonságos használata) során keletkező „jó hibák”.

Az ambiguitásokról és irodalmi használatukról William Empson írt egy nagy jelentőségű monográfiát (*Seven Types of Ambiguity*, 1930), s e megkerülhetetlen könyv miatt vagyok kénytelen ezt a magyarul igen sütán hangzó terminust használni. „Az ambiguitás jelentése – írja Empson – a köznapi szóhasználatban igen pontosan körülhatárolt, s mindig valami szellemes csalafintaságot jelent. Én sokkal szélesebb értelemben használom a szót, és témám szempontjából jelentőséget tulajdonítok minden – mégoly parányi – nyelvi nüansznak, amely lehetővé teszi, hogy ugyanaz a nyelvi elem többféle reakciót válthasson ki.” Ez már a második kiadásból való, javított körülírás. Az elsőben az állt: „amely hozzátesz valamit a próza direkt állításaihoz”. Empson figyelemztették e meghatározás parttalanságára, ezért javította ki az előbbire, amely viszont még mindig túlságosan tágnak látszik. Nem nagyon képzelhető el olyan irodalmi megnyilvánulás, amely ne elégitené ki a többféle lehetséges reakció feltételét. Lényegében minden írói-költői eszköz ambiguitással él: a metaforában a *vehicle* jelentése sohasem tűnik el a *tenor* jelentése mögött. Ugyanez természetesen igaz a hasonlat, az allegória, a szimbólum, a metonímia és hasonlóknak minden előfordulására, és más formában az ironia, a szatíra, a paródia, a litotész különféle formáira, ahol az átvitt értelem, illetve a kigúnyolt jelenség mellett látható marad az „egyeses” értelem is, az esztétikai minőség épp a kettő közötti oszcillálásból ered. Empson érzi rendszere hiányosságait, és többször utal is rájuk, valamint hangot ad feltételezésének, hogy az általa felállított hét ambiguitás-típus csupán hasznos keret a kérdés vizsgálatahoz. A hét típus a következő:

1. Valamely részlet egyszerre több módon is hat, például egy hasonlat egyszerre több közös tulajdonság alapján is érvényes.
2. Két vagy több alternatív jelentés egybeolvad.
3. Egyszerre mutatkozik meg két, egymástól látszólag független jelentés.
4. Az alternatív jelentések összekapcsolódása megmutatja a szerző bonyolult tudatállapotát.
5. Szerencsés kimenetelű zavar, amikor a szerző az írás során fedezi fel mondandóját.
6. Ellentmondásosság vagy jelentéktelenség, amikor az olvasó kénytelen interpretációkat bevezetni.
7. Teljes ellentmondásosság, mely a szerző elméjének belső megosztottságát jelzi.

A kategóriák sok esetben igen jól használhatók, csimpánz-történetünk például viszonylag biztonságosan besorolható az első kategóriába, a táborfű-esetünk pedig a másodikba. Az egész rendszer mégsem használható a számunkra, mert Empson a szerzői magatartásból, jelen írás pedig a befogadói viselkedésből indul ki. Az pedig Empson példái nélkül is nyilvánvaló, hogy e kategóriák leginkább az ambiguitás *fokozatait* jelzik, s nem írnak le valóságos tipológiát. Zavaró az osztályozási szempontok keveredése is, a szerző személye például csak a 4. és a 7. kategóriában játszik szerepet, az olvasóé a 6.-ban. Látszik, hogy Empson a felgyűjtött anyag osztályozása után jelölte ki típusait, rendszere tehát korlátozott,

mert leíró jellegű. Eddigi példáink némelyike besorolható lenne, mások nem. Mindez alap-definíciójának túlzott pragmatizmusára is visszavezethető.

Valódi tipológiát egy generatív erényekkel rendelkező definícióból lehetne levezetni, efféléből: *Ambiguitás akkor jön létre, ha valamely nyelvi elem egyszerre két vagy több részrendszernek is eleme. Az ambiguitás az adott nyelvi elem e különböző részrendszerekben betöltött szerepeinek interferenciája.* E meghatározás nem kevésbé parttalan, mint Empsoné, viszont lehetőséget ad rá, hogy használata közben szűkítsük a kört, meghatározzuk a szóba jöhető részrendszerek listáját, s a megfelelő interferencia létrejöttéhez szükséges minimális távolságukat (azaz hogy legalább mennyire kell eltérőnek lenniük). Ilyen definícióra valódi tipológia is alapozható, természetesen az interferáló részrendszerek mineműsége alapján. A teljes tipológia felállítása egy nagyobb nyelvészeti tanulmány feladata lenne, de kialakításának mechanizmusát eddigi példáinkon is érzékeltethetjük. (E tanulmány zárófejezetében megpróbálkozom egy jól definiált – bár vázlatos – tipológia felállításával.)

Az egyszerű homonímiáknál (mint a fog vagy a *pole*) a több szerepet betöltő nyelvi elem a hangalak, illetve betűkép (a *tail/tale* esetében csak a hangalak). Normális esetben könnyen eldönthető, hogy éppen melyik szerepüket játsszák, itt azonban nem: a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet mindkét szereppel összeegyeztethető. Egy fark éppúgy lehet hosszú és kacskaringós, mint egy mese (sőt, az egéré az is). Az északi sark nem egy pózna ugyan, de valóban annak látszik, hiszen elvont lényege csak egy pózna (például zászlórúd) révén tud megmutatkozni. A „fog” pedig szépen beilleszkedik egy bonyolult félrehallás-sorozatba.

A szójátékok túlnyomó többsége homonímián alapul, noha a jelenség gyakran több szóra terjed (Sáskacsapat kóvályog = sás, kacsa, patkó, vályog), vagy nem terjed ki az egész szóra (Kukor Ica, Mortad Ella és társaik). Homonímián alapulnak a betűrejtvények:



(„S” per „S” az „O” per „Á”-ban = Esperes az operában), valamint ennek speciális esetei, a palindromok is.

A homoteleuton (hasonló hangzás) kevésbé látványos, de a mindennapokban sokkal gyakoribb félrehallásokat produkál. Az igazi félrehallás voltaképpen ez, amikor az üzenet alakja is megváltozik kissé a csatorna hibája vagy a kód megváltozása miatt (lásd a népetimológiáról mondottakat). A homoteleutonnál az interferenciát képző nyelvi elem egy fonológiai absztrakció: egy szóalak, amelynek egyes fonémáiból egyes fonológiai megkülönböztető jegyek hiányoznak, s így ezekről nem dönthető el pontosan, milyen hangot képviselnek. Egy olyan fonológiai/fonetikai alakzat tehát, amely mindazt tartalmazza, ami a kidőlni-kitőlni szóalakokban közös.

$$ki \frac{d}{t} \delta \frac{l}{r} ni$$

Pontosabban a következő szekvencia: [k]; [i]; [dentális explozív]; [ö (rövid vagy hosszú)]; [likvida]; [n]; [i]. Ennyit hallottunk belőle. Ha az „ö” hosszúságától eltekintünk (ami a dal prozódíja miatt úgysem releváns), akkor ebből a szekvenciából a következő valós hangalakokat tudjuk realizálni: kidőlni – kitőlni –

kidőrní – kitőrní (az egyszerűség kedvéért most tekintsünk el attól, hogy a „j” és az „ly” is likvidának számít). A két középsőnek nincs értelme, az első és utolsó között választhatunk kedvünk és a szövegkörnyezet sugallata szerint. Hasonlóan lehetne ábrázolni a tábortűz – tábort űz – tábort tűz – tábor üt sorozatot is. A homoteleuton egyébként szintén nagyon termékeny talaja a nyelvi játékoknak. Neki köszönhető az összes ikerszó, a szezon-fazon, Gizike-gőzeke játékok, továbbá a rímekészletünk derékhadát adó magyar asszonánc.

A poliszémiák esete ettől abban tér el, hogy a két jelentés viszonylagos közelsége sokkal könnyebben módot ad a helyesbítésre. Önmagában álló poliszémia valószínűleg csak sanda szándék következtében hozhat létre ambiguitást, de a „fogsarkából” esetében a konkrét jelentés – az egész kontextus félrehallása következtében – képes háttérbe szorítani az elvontat. Hogy a sanda szándéokra is példát hozzak: egy művész-hajlamú ismerősöm egy alkalommal villanykörtékből készített körtebefőtten adott ajándékba. Előzőleg a bolti eladó kérdésére, hány wattos körteket kér, azt felelte: „Mindegy, befőttenek lesz.”

Az igazán kreatív félrehallások azonban (s igyekeztem ilyeneket bemutatni) túlmennek az egyetlen szó hibás értéséből eredő konfúzió. Egyetlen szó félrehallását ugyanis a kontextus és a benne foglalt jelentős mennyiségű redundancia az esetek túlnyomó többségében képes kijavítani, még mielőtt tudatunkig hatolna a hibás információ. A kreatív félrehallások éppen azért jönnek létre legnagyobb mennyiségben a gyerekek beszédében, mert ők – kellő tapasztalat és előzetes ismeret híján – sokkal kevésbé tudják hasznukra fordítani a redundáns elemeket, mivel azok az ő számukra egyszerűen nem redundánsak.

A mondatthatárokon is túlnyúló méretű (fogsark), vagy az egész (tév)eszmerendszert indukáló (pole) félrehallás ritka kincs, amely szórakoztató voltán túl jelentős felismerésekhez is elvezet. A mondatnyi félrehallás persze már sokkal nehezebben formulázható, mint az, amelyik csak egy szóra terjed. Az *Internacionálé* félrehallását a szavak szintjén már részletesen elemeztem, vessünk hát egy pillantást a mondattani változásokra. Ebből a képletből:

A Föld — fog kidőlni

|
sarkából

a következő lesz:

[indulj]

|
kitőrní

— | —
fogsarkából

|
A Föld

b.....

A változásból az a legszembeesőbb tapasztalat, hogy a fonetikai és szemantikai szempontból változatlanul maradó „A Föld” szenved el szintaktikai szempontból a legnagyobb változást: a hierarchia legfelső szintjéről a legalsóra kerül. Persze az is feltűnő, hogy az egyéni olvasat szerinti szintaktikának sokkal jobban megfelel a szórend. „Rabszolgahad, indulj velünk a föld fogsarkából kitőrní” – ez

alig tér el a természetes szörendtől (esetleg a határozók sorrendjében). A másik mondatban viszont – „A föld fog sarkából kidőlni” – szinte semmi sincs a helyén. Nehezen hámozható ki belőle az elmondani kívánt helyes mondat: „A föld ki fog dőlni a sarkából.” Nem szabad szem elől téveszteni továbbá az előző sor mondatában végbement változást sem, hiszen az „indulj” állítmány egy egész sornyi célhatározói mellékmondatot kapott bővítményül. A dúlás tehát meglehetősen mélyreható: kihat a fonetikai-fonológiai, morfológiai, szemantikai és szintaktikai szintre egyaránt, a közleményt teljes egészében átstrukturálja, az eredmény mégis értelmes közlemény, sőt talán az eredeténél értelmesebb.

Miután áttekintettem a félrehallás révén létrejött ambiguitások nyelvészeti leírásának néhány lehetőségét, írásom további részében a jelenség tudatos poétikai felhasználására mutatok be néhány példát.

4. „Biztos itt lakik”

(József Attila – ismeretlen magyartanár)

Az itt következő történet merő koholmány, valóságos személyekkel való bármilyen hasonlóság a véletlen műve.

Az ismeretlen magyartanár (IMT) karácsonyi ünnepélyre készítette fel az osztályát, és a *Betlehemi királyok* előadására felkért nebulót oktatta ki, miszerint a versmondásnak nem a versformát, hanem az értelmet kell előtérbe helyeznie. A nebuló tehát mit se törődjék a veszendőbe menő rímmel, metrummal, mondja csak így a verset:

kis juhocska mondta:
„Biztos itt lakik a Jézus Krisztus.”

A felszólítás implikációi meglehetősen ijesztőek. Az első: „A nagy költő itt – minek kerüljessük – hibázott. De nem baj, hiszen, mint mondják, néha maga Homérosz is elaluszik, javítsuk hát ki ezt a kis hibát szép csendben, feltűnés nélkül, hiszen a vers amúgy olyan szép.” Ez sem érdektelen, ám mögötte valami még izgalmasabb rejlik: „A vers csak afféle rímes, furcsa játék, a lényeget végül is normálisan is el lehetne mondani. Különben is mindenki tudja, hogy a verset sorszámmra fizetik, nem ívszámmra, mint a becsületes prózát.” A harmadik implikáció pedig, amely ez esetben legjobban érdekel minket: „Nincsenek kétes esetek. Ha valaki nem biztos egy nyelvi elem jelentésében, vegye elő a szótárt vagy a nyelvtankönyvet. A nyelv jelrendszer és kész.”

Gyaníthatjuk, hogy nebuló rendelkezett egy olvasattal, amit IMT helytelennek ítélt, s nebulóra kényszerítette a saját olvasatát. Függetlenül attól, hogy nebuló olvasata helytelen volt-e, mindenestre alternatív olvasat volt, azaz itt egy ambiguitás búvik meg. IMT harmadik implikációja az ambiguitás létezését tagadja, ami bizony meglehetősen diktatórikus eljárás. Ráadásul a szereplők személyéből arra is következtethetünk, hogy egy gyermeki és egy felnőtt olvasat konfliktusáról van szó, az eset tehát a legnagyobb mértékben témánkba vág.

A konfliktus tárgya nyilvánvalóan a „biztos” szó hovatartozása. Nebuló szerint a kétsoros részlet első sorához tartozik, ahol kiteljesítheti a négyes trocheus-sort és a vele szimultán felező nyolcast, továbbá hívó rímként is betöltheti a szerepét; IMT szerint a második sorhoz, mert értelmileg ott a helye. Nebuló indokai

támadhatatlanok, ám IMT szerint az ő indoka többet nyom a latba. Lehetne tehát vitatkozni a tartalom vagy a forma primátusáról (IMT-nek ebben a vitában sem adnék túl sok esélyt, minthogy e vers „tartalma” egy kétezer éves, tízezerszer feldolgozott történet), de vita helyett nézzük meg, valóban olyan egyértelmű-e az ő indoka, valóban csak ezt jelentheti-e a szöveg. Az eredetiben így áll:

kis juhocska mondta – biztos
itt lakik a Jézus Krisztus.

IMT értelmezése tehát: „A kis juhocska azt mondta, hogy biztosan itt lakik.” Az egyik alternatíva: „Minthogy kis juhocska mondta, biztos, hogy itt lakik.” A másik: „Alighanem kis juhocska mondta, hogy itt lakik.” Természetesen IMT variációja a legvalószínűbb, nebuló olvasata azonban ezt sem zárja ki! Nebuló azt akarja elmondani, ami a papírra van írva, s ami – szerinte – leghívebben közvetíti a költő szándékát, a költőnek pedig – ha hihetünk annak, ami a papíron áll – az volt a szándéka, hogy a többi értelmezés se legyen kizárható. IMT annak az elmondására kívánja rábírní nebulót, ami – szerinte – a költő szándéka volt. IMT tehát azt az olvasatot akarja hallani, amit ő már átengedett a saját interpretációs szűrőjén, s amelyből már kivonta a – szerinte – zavaró alternatív értelmezéseket. IMT a felismerés és a választás lehetőségét kívánja elvonni a hallgatóktól, amit nebuló nyitott olvasata meghagyna nekik. IMT-nek nem elég a nagyon valószínű, ő 100%-ig biztosra akar menni; úgy is fogalmazhatnék, szájbarágós módszerével lelővi a poént. És ezzel bizonyosan nem a költő szándéka szerint jár el, hiszen a költőnek is lett volna lehetősége erre a leszűkítésre (például kettőspont és időzőjel alkalmazásával), de nem élt vele.

Vessük itt közbe: kettejük közül inkább IMT olvashatta Németh G. Béla híres tanulmányát *Az önmegszólító verstípusról*, melyben József Attila kapcsán már 1967-ben felhívta a figyelmet az aszindeton vagy „szilenciumos kötés” poétikai jelentőségére.

Nebuló megkapta tehát a maga elégtételt, mi pedig nézzük meg, minek is köszönhető ez az ambiguitás. Ha a sor vége nem esik egybe az értelmi cezúrával, azt nevezzük áthajlásnak vagy enjambement-nak. Ha az áthajlást kiküszöböl-nénk, az értelmi ambiguitásnak még a gyanúját is elkerülnénk. (A „biztos” szó visszafelé utalása csekély, de létező valószínűségeből teljes képtelenséggé válna.)

Carrol képverse kapcsán említettem már, hogy a versekben egyszerre többféle szervezettség van jelen, alapesetben egy nyelvi és egy zenei-akusztikus (verstani). Egy vers nyelvi elemei (a fonémáktól a teljes szövegig) egyszerre részei a jelentésstruktúrának és a ritmikai struktúrának, ám a két struktúra szempontjából más és más egységek a szignifikánsak. Ritmikai szempontból a szótag az alapegység, a „tégla”. Minden nagyobb szerkezet (láb, ütem, kolón, sor, strofa, versegész) szótagok megfelelő elrendezése révén jön létre, s a szótagnál kisebb nyelvi egységeknek csak a szótag jellegének meghatározásában lehet szerepe. A jelentésstruktúra alapegysége viszont a morféma (ebből épül fel a szintagma, a mondat, a szöveg), s a nála kisebb egységek a jelentés szempontjából csak holt nyersanyagoknak számíthatnak.

Minthogy mindkét rendszer kiterjed a versszöveg teljes terjedelmére, a vers minden pontjának szerepe van mindkét rendszerben („ponton” itt bármilyen egységet érthetünk), s ez a két szerep interferál egymással. Ennek az ambiguitástípusnak egyik összetevője nyelvi, a másik nyelven kívüli (zenei).

Az interferenciák érdekességét növeli a két rendszer eltérő jellege. A meg-nem-felelések ugyanis nem merülnek ki abban, hogy két elem-sorozat (lineáris szekvencia) vetül egymásra, s az elemek határai máshol helyezkednek el (vö. sáskacsapat kóvályog). A verstani rendezettség valóban lineáris, alapja, lényege az elemek megfelelő egymás mellé rendelése. A nyelvi rendezettségnek azonban csak másodlagos összetevője a linearitás (az elemeknek egymást követően kell elhangozniuk, hogy mindet érzékeltetni tudjuk), de ez valójában bonyolult, többszintű, hierarchikus rendszer. A verstani rendezettség egy alapelemét (például egy ütemet) a vele egyenrangú elemek között a sorban elfoglalt helye határozza meg, a nyelvi rendezettség egy alapelemének (például egy szónak) viszont bonyolult rendszercapcsolatai vannak. Interferencia tehát akkor is fellép, ha a nyelvi rendezettség valamilyen eleme éppen egybeesik a verstani rendezettség valamilyen elemével (ütem a szóval, sor a mondattal stb.). A versformák esztétikai hatásai jórészt ennek alapján működnek.

A két rendszer két szinten feltétlenül teljes fedésben van egymással: a legmagasabb és a legalacsonyabb szinten. A versgész nyelvi és verstani határai egybeesnek, s hasonló a helyzet az egyes fonémákkal. Mint említettem, a két rendszer többi szintjén is alkotóhatók megfelelések, sőt bizonyos esetekben ez nagyon is kívánatos. Ezeknek a nem automatikus megfeleltetéseknek három szintje létezik: 1) szó vagy a szintagma fedésbe hozható a lábbal, ütemmel vagy rövidebb sorral; 2) a tagmondat vagy mondat a sorral, sorpárral, strófával; 3) mondat vagy a bekezdés (kisebb szövegegység) a strófával vagy strófák csoportjával.

Az 1) csoportba tartozó megfeleltetések adják a „magyaros” hangsúlyos verselés alapját. E versrendszer különféle hosszúságú ütemekre épül, melyeknek az első szótagja hangsúlyos. A magyar szavak szóhangsúlya ugyanakkor kötött, s mindig az első szótagon van. Ez azt jelenti, hogy minden ütem első szótagja szükségszerűen egy szó első szótagja is, de ez fordítva nem igaz: nem minden szó kezd ütemet. Másképpen: az ütemhatár mindig szóhatár, de a szóhatár nem mindig ütemhatár. A verstani szerkezet tehát ráépül egy nyelvi sajátosságra, vagyis a nyelvi szerkezet függvénye. (A verstani szerkezet persze ez esetben is egy szilárd, elvont váz, amit megfelelő *akusztikai* tulajdonságú – ez esetben megfelelő hosszúságú – szavak összeválogatásával kell kitölteni.)

A szóhatárok elhelyezkedésének más versrendszerekben is komoly jelentősége van. Az antik időmértékes szerkezeteknek fontos építőeleme a sormetszet és a cezúra, amelyek éppen a kötelező szóvég-helyeket jelölik ki. A nyugat-európai versrendszerben ritka az ilyen kötöttség, de ha valaki ilyesmit önként magára vállal, abból rendszerint új minőség: szimultán verselés születik. A *Betlehemi királyok* például trochaikus vers, de csaknem minden sorában (32-ből 29-ben) metszet van a negyedik szótag után, s így egy hangsúlyos ütemezés is jelen van. A két versforma közötti ambiguitás kifejtése viszont már túlságosan messze vezetne.

A 2) típusú megfeleltetés olyannyira általános elvárás, hogy nincs is külön neve. A nem-teljesítésének van neve: ez az enjambement, s minket épp ez érdekel. A 3) típus nem-teljesítése ettől nem válik el élesen, különbség inkább csak a felkeltett disszonancia mértékében van. Az enjambement-ok súlyosságát aszerint osztályozhatjuk, mennyire összetartozó dolgokat mennyire szakítottak el egymástól. Ha egy sorhatár egy szót vág ketté, az nyilván disszonánsabb, mint ha egy

szintagmát; s ha egy szintagmát strófahatár vág ketté, az súlyosabb, mint ha csak egy sorhatár teszi ugyanezt.

(mit mi vág el:)	ütemhatár	sorhatár	strófahatár
szót	1	2	3
szintagmát	0	1	2
mondatot	*	0	1

A számok a disszonancia mértékét jelzik. A 0-val jelölt esetek semlegesek. Az ütemhatár egybeeshet a szintagma határával, de az sem baj, ha nem teszi, például „Lángos csillag” és „...egész / vasszékkel”. Az is természetes, ha a mondatnak nincs vége a sor végén, de ha vége van, úgy is jó, például „Lángos csillag állt felettünk,” de „Három király mi vagyunk.” A *-gal jelölt eset gyakorlatilag elkerülhetetlen, inkább az a furcsa, ha egy mondat nem lépi át egy ütem határait. Az 1 pontos enjambement-ok közül a szót metsző ütemhatár részben fikció. Hangsúlyos versben ez hibát jelent, a *Betlehemi királyokban* például ilyen a „szegények ki | rálya lettél” sor, ahol a megelőző sorok alapján elvárnánk a metszetet (azaz ütemhatárt) a negyedik szótag után. Ugyanakkor felvethető, hogy ez a hely nem teljesíti az ütemhatár kritériumait, tehát itt nincs is ütemhatár, ha pedig nincs, nem is vágja ketté a szót. Ez a dilemma az elméleti verstan körébe tartozik, s voltaképpen a tyúk és a tojás elsőbbségét illető dilemmához hasonlatos, ezért most félretesszük. 1 pontos enjambement a szintagmát átvágó sorvég is, erre példa a már elemzett „biztos itt lakik” áthajlás.

A strófák közötti (1 pontos) mondat-áthajlás viszonylag gyakori például a szonettek tercettjei között. Az aránylag ritkább strófaközi szintagma-áthajlásra íme egy példa József Attilától, az *Ajtót nyitok* c. versből.

...végigcsorog a konyhán
a karmos tűzhely. A szoba
üres, senki. Tizenhat éve
ennek...

A strófaközi szó-áthajlás még ritkább és erőteljesen kötődik a modernség avantgárdba hajló formarombolásához. Szép számmal találhatók 3 pontos áthajlások például e. e. cummings verseiben. Az egyik 2 pontos enjambement-típust hagytam utoljára, mert ez (s választott példánk) fontos tanulságokkal szolgál. Olyannyira fontosakkal, hogy egy külön fejezetet is megérdemel.

5. „Mint üveg-” (József Attila)

Nézzük meg figyelmesen ezt a versszakot az *Altatóból*:

A távolságot, mint üveg-
golyót, megkapod, óriás
leszel, csak húnyd le kis szemed –
aludj el szépen kis Balázs.

A sorvég itt szót vág ketté, s bár ez összetett szó, a disszonancia sokkal erősebb, mint a „biztos itt lakik” esetében. Ha megkérnénk néhány felnőttet, hogy írják le fejből ezt a strófát, úgy, ahogyan gyerekkorukból emlékeznek rá, valószínűleg ilyesmi állna a papírokon:

A távolságot, mint üveggolyót
megkapod. Óriás leszel,
csak hunyd le kis szemed,
aludj el szépen, kis Balázs.

Lehetnek persze kisebb eltérések, de biztos vagyok benne, nagyon kevesen érzik ebben a részletben helyesen a versformát, amely egyébként azonos a többi szakaszban könnyedén felismerhető keresztrimes négyes jambussal. Fogalmazunk világosan: a szóbeliségen alapuló gyermeki olvasat számára ez próza. Egy szó kettévágása a sor végén annyira valószínűtlen még a felnőtt számára is, hogy – hacsak nem jut eszébe elskandálni a versszakot – megmarad gyermeki olvasatánál. Ráadásul a másik rímpár (óriás–Balázs) is elrejtőzik egy 1 pontos enjambement-ba, így ez sem segít a forma felismerésében.

Megjegyzendő itt, hogy az újabb kritikai kiadásban az „üveg” után nem áll kötőjel, vagyis a régebbi kritikai és a legtöbb népszerű kiadástól eltérően az „üveggolyó” két szó. Ha így írta a költő, bizonyára az enjambement élességét kívánta tompítani, ez azonban jelen gondolatmenetünket nem befolyásolja, minthogy az „üveggolyó”-t egyértelműen összetett szónak érezzük, s a *Magyar Értelmező Kéziszótárban* is így szerepel.

Összehasonlítva a „biztos itt lakik” esettel azt láthatjuk, hogy ott a gyermeki olvasatot képviselő nebuló járt el helyesen, itt viszont a gyermeki olvasat tévútra visz. Az 1 pontos enjambement esetében a gyermek a költő legvalószínűbb szándékának megfelelően a nyitott, több lehetőséget tartalmazó olvasatot választja, a 2 pontos áthajlás esetében viszont teljes biztonsággal indul el a rossz úton, olyan biztonsággal, hogy az csaknem lehetetlenné teszi a korrekciót, a helyes, felnőtt olvasatot.

De hogyan lehet az, hogy ezt a helyes, felnőtt olvasatot csak néhány elvadult irodalomtörténész ismeri, a nagyközönség túlnyomó többsége leragad a maga téveszméjénél? A hibát alighanem a versben kell keresni. De lehet hiba egy versben? Egy József Attila versben?

Természetesen. Ha máshonnan nem, IMT első implikációjából eszünkbe kell jutnia az intésnek: néha a nagy Homérosz is aluszik. Ennél a strófánál is elalszik valaki: „látod, elalszik anyuka”.

Amit állítok, arra nincs semmiféle bizonyíték, magyarázatom igazságát csak belátni vagy elutasítani lehet. Véleményem szerint a versben a következő történik. A költő nyíltan eltávolítja magát a vers beszélőjétől (ha tetszik, narrátorától), hiszen az nyíltan megnevezi magát: anyuka. Az alapvető vershelyzet mindenképpen két fedelű: az egyik szinten a költő idézi másvalaki (fiktív) monológiát, vagy monológot ír másvalaki (fiktív személy) számára; a második szinten az anya altatja gyermekét. A vers teljes szövege látens idézőjelben van tehát, s elé vagy mögé odaértünk egy eligazító mondatocskát: „Az anya mondja:”, vagy „- mondta az anya”.

Legegyszerűbb úgy elképzelnünk, hogy csak az „ANYA:” felirat áll az első sor előtt, vagyis az anya szereplő, s a versszöveg drámai monológ. A versformának

kettős jelentése van: egyrészt az anya (idézett) énekének formája, másrészt a drámai szöveg formája. Amikor az utolsó előtti versszakhoz érve az anya már nagyon fáradt, nem tudja tovább fenntartani dalának kötött formáját és átcsúszik prózába. A költő ugyanakkor egyáltalán nem fáradt, semmi oka, hogy – a maga szintjén – ne tartsa fenn a monológ külső formáját. Ez a strófa tehát virtuóz módon a versforma fenntartása mellett érzékelteti, ábrázolja, hogy a beszélő már prózát mond. Ez a virtuóz teljesítmény azonban valóban inkább csak az elvadult irodalomtörténészek számára érdekes. A gyermeki olvasat – érthető módon – az anya monológjára figyel és nem a szerző bácsi teljesítményére. Ez kétségkívül némi információvesztéssel jár, de alighanem sokkal többet nyerünk cserébe: hitelességet, hihetőséget.

A versforma ilyen kettéválása nem egyedi eset. Íme egy asszó a Hamlet ötödik felvonásából:

HAMLET	No, rajta!	
LAERTES		Rajta hát!
HAMLET		Egy.
LAERTES		Nem.
HAMLET		Bíró!

Az öt sor verstanilag egy sor, együtt adnak ki egy ötös jambust, a dráma versformájának alapegységét. Gyakorlatilag lehetetlen, hogy előadás (vívás!) közben itt érzékelhető legyen a jambus. Viszont a felnőtt olvasat számára ott van a könyvben, bárki kikeresheti.

Az *Altató* utolsó versszakában azután még egyszer helyreáll az anya dalának versformája is, mintha a beszélő felrázná, összeszedné magát. S ebben a versszakban hangzik el – talán az ismét homályosulni kezdő tudat ellenőrizetlen csapongását is jelezve – a vers legtöbbször emlegetett sora: „vadakat terelő juhász”. Meg kell vallanom, gyermekkoromban ebben a sorban én jónéhány éven át nem találtam semmi rendkívülit. Különösségét csak akkor értettem meg, amikor egy illusztrált kiadásban ennél a sornál egy ember farkast és medvét terelt egy kampós végű bottal. S akkor sem a sort éreztem diszsonánsnak, hanem a rajzot. Én ezeket a vadakat sosem farkasként és medveként realizáltam magamban, azt hiszem, nem realizáltam sehogy. Inkább a juhászra koncentráltam, de képzeletemben nem cirkuszi idomárhoz hasonlított, hanem inkább Szent Ferenchez (akiről egyébként szintén nem tudtam akkor). Ez a gyermeki olvasat nyilván egyszerű információhiányon alapult: nem tudtam, vagy legalábbis nem fogalmaztam meg magamnak, hogy vadakat terelő juhász nem létezik. Nem tűnt ez kevésbé elfogadható életpályának, mint a tűzoltói vagy katonai hivatás. Ezek mind nagyon izgalmas életet élő, rendkívüli emberek. Ilyen különleges juhászra is nyilván szükség van, hiszen különben ki terelné a vadakat?

A kiinduló információ hiánya tehát további információvesztéshez vezetett. Nemhogy kulcsom nem volt a megoldáshoz, még a kinyitandó zárat sem érzékelttem. Allegóriává kerekítve a képet: átsétáltam a csukott ajtón. Felnőtt filosz-olvasatomban a vadakat terelő juhász Óriónnal, a vadásszal azonos, aki az általa leölt állatokat terelgeti a Hádészban. Ez nem valami vonzó kilátás, ráadásul elalváshoz kifejezetten nyomasztó. Vajon most jobb nekem?

A kérdés természetesen elfogult: a gyermeki olvasat előnyeit kívánom kimutatni, ez a koncepcióm. Ha megnézzük az eddigi három József Attilától vett

példát, már kezd is kialakulni valami paradigma-féle. Először láttunk egy 1 pontos enjambement-on alapuló gyermeki olvasatot („biztos itt lakik”), amely nyitottságával kerekedett felül, aztán egy 2 pontos áthalláson alapulót („üveg-golyó”) amely merész döntésével tüntette ki magát, végül egy olyat, amelyben nem volt szerepe semmilyen enjambement-nak („vadakat terelő juhász”), s amelynek épp a gyermeki derű volt az előnye. Ez a legutóbbi azonban kakukktojás. Kiváló példa a gyermeki olvasatra, de nem példa az ambiguitásra (hacsak nem tágítjuk parttalanná a fogalmat). Valaki vagy tudja, hogy nincs vadakat terelő juhász, vagy nem. Ha nem tudja, a gyermeki olvasat az érvényes számára, ha tudja, a felnőtt olvasat. A kettő között sohasem lehet konfliktus, illetve a konfliktus csak egy irányba dőlhet el. Vadakat terelő juhász nincs.

Vajon az igazi ambiguitás mögött mindig a ritmikai és a nyelvi rendezettség konfliktusa áll? Természetesen nem. Ahogyan az akusztikai struktúra képes létrehozni a saját külön ambiguitásait, a nyelvi struktúra is képes erre.

IMT figyelmét valószínűleg elkerülte a *Betlehemi királyok* legfontosabb kétértelmű helye, így nebulónak – talán tudtán kívül – mégis sikerült némi nyitottságot csempészni az előadásba. Erről a helyről van szó:

Benéztünk hát kicsit hozzád,
Üdvösségünk, égi ország!

Az első sor értelme világos, ezt a kis Jézusnak mondja Gáspár. De mit akar mondani a második sorral? Lehet ez egy kijelentő mondat: „A mi üdvösségünk az égi ország.” Vagyis társai nevében bejelenti megtérésüket. És lehet invokáció, amely dicsőítő imát rejt magába: „Te vagy a mi üdvösségünk, te vagy az égi ország.”

A két változat között csak szintaktikai szinten van eltérés, ott viszont jókora. Az első esetben nominális azonosító szerkezetet látunk: azt állítjuk valamiről, hogy valami. (Ez természetesen újabb dilemmára ad okot: mind az üdvösség, mind az égi ország egyaránt lehet alany is, állítmány is. Értelmileg az a megoldás valószínűbb, hogy „Az égi ország a mi üdvösségünk”, de a szórend alapján nem zárható ki ez sem: „A mi üdvösségünk az egy égi ország.”) A második változatban mind az üdvösség, mind az égi ország állítmány, s a kis Jézus a mondat rejtett alanya.

Mint hogy a verset a szóbeliségből ismerjük, nem áll rendelkezésünkre az eligazodást segítő központosítás, gyermeki olvasatunkban tehát a kérdés eldöntetlen marad. Hallás után a központosítást így is képzelhetjük:

Benéztünk hát kicsit hozzád.
Üdvösségünk égi ország!

Hogy ez az olvasat-lehetőség nem az én kimódolt elme-szüleményem, arra ezúttal objektívnak mondható bizonyíték is kínálkozik: egy több kiadást megért sajtóhiba. Ezekben a kiadásokban (Helikon Klasszikusok 1963, Szépirodalmi 1971 és Remekírók 1977) az első sor végén pont áll, de a második sor közepén a vessző is megmarad. Ez az igazi nyitott szöveg; ha a költő így írta volna, azt mondhatnánk, szándékosan akarta eldöntetlenül hagyni a kérdést, ezért mind a két változatra egyforma súllyal utalt. Az elsőre a mondatvégi ponttal (valószínűtle-

nítve az invokáció-értelmezést) a másodikra a sorközepe vesszővel (valószínűtlenítve az azonosító értelmezést).

Nem kell persze sajnálnunk, hogy nem így történt. A gyermeki olvasat lényege (legalábbis esztétikailag értékes szövegeknél) nem az, hogy egyenértékű vagy jobb alternatívát állít szembe a felnőtt olvasattal, hanem hogy nyitva hagyja a lehetőséget egy másik, kevésbé valószínű olvasat, egy lehetséges félrehallás számára.

Nebulónak természetesen megvan az oka, hogy ne zárja ki a sor értelmezési lehetőségei közül az azonosító kijelentést, sőt esetleg inkább efelé húzza a szíve. Alighanem túlságosan elvontnak és kissé valószínűtlennek érzi, hogy egy csemmőt országnak szólítsanak. IMT-t ez nem zavarja, ő bonyolultabb fogalmi absztrakciókra képes, nagyobb kulturális háttérrel ismerősnek érzi ezt a megszólítást („tied az ország” és „te vagy az út”), és ez megerősíti abban, hogy teljes bizonyossággal az invokáció-változat mellett döntsön. De ezektől az árnyalatoktól függetlenül: nebuló olvasata a szóbeliségen alapul, s így nyitott, rugalmas; míg IMT olvasata az írásbeliségen alapul, s így zárt, merev.

A gyermeki olvasat létrejöttének a kétértelmű, félrehallható helyek objektív jelenlétén kívül még egy fontos feltétele van: hogy legyen a műről gyermeki olvasatunk, azaz hogy a szöveg megragadjon bennünket írásbeliség előtti állapotunkban. Kétértelműséget lehet szándékosan a szövegbe rejtetni, de azt vajon hogyan lehet elérni, hogy egy abszolút (vagyis a befogadó személyétől független) esztétikai minőséggel rendelkező szöveg érdekes legyen a gyermeki elme számára? Nem tudom. Azt tudom, hogy az óvodás és kisiskolás koromban hallás után megtanult Weöres Sándor és József Attila versek ma is itt vannak a fejemben, és máig őriznek valamit abból az első olvasatból. Donászy Magda verseiből egyetlen sorra sem emlékszem.

A tehetség, a zsenialitás kérdésére nem kívánok itt részletesebben kitérni. Zsenialitás az, ha valaki József Attila. A szándékosság (szintén eldönthetetlen) kérdése jobban érdekel. A félrehallás vagy a gyermeki interpretáció jelensége a befogadás során jön létre, de ehhez kétségkívül valamilyen objektív alapra van szükség. Ez az objektív alap az alkotó folyamat során négy féle módon kerülhet a szövegbe: 1) a szerző szándékos, tudatos mérlegelő munkája és ítélete révén; 2) a szerző kedvére való, utólagosan jóváhagyott véletlen révén, vagyis szándéktalanul, de tudatosan; 3) a szerző tudatalattija működésének eredményeképp, vagyis szándékosan, de tudattalanul; végül 4) szándéktól és tudattól függetlenül, a vak véletlen működése következtében.

József Attilánál számos példát találhatunk arra, hogy a nyitott olvasat lehetősége jelen van a versben. Hogy hogyan került oda, azt esetenként mindenki eldöntheti vérmérsékletének és világnézetének megfelelően. Szeretnék megdönthetetlen bizonyítékot találni a szándékosságra és tudatosságra, hiszen ez a jelen tanulmány igazát és súlyát öregbítené. Ilyen bizonyíték azonban sajnos nem létezik; még a költő idevágó nyilatkozata sem volna feltétlenül az. Írásom következő fejezetében az eddigiekre alapozva megkísérlem egy teljes vers elemzését a gyermeki olvasat és a félrehallás szempontjai alapján, s ha kiderül, milyen döntő súlyú versszervezési elv lehet az ambiguitás-elv, talán sikerül kiváltanom annyi érzelmi reakciót, hogy „ez nem lehet véletlen!”

6. „Minden költő gyermek” (Kosztolányi D.)

MAMA

Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig, meg-megállva.
Nyikorgó kosárral öleiben,
ment a padlásra, ment serényen.

Én még őszinte ember voltam
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra.
Engem vigyen föl a padlásra.

Csak ment és teregetett némán,
nem szidott, nem is nézett énrám
s a ruhák fényesen suhogva
keringtek szálltak a magosba.

Nem nyafognék, de most már késő,
most látom, milyen óriás ő –
szürke haja lebben az égen,
kékítőt old az ég vizében.

Mindenekelőtt állapítsuk meg: a vers abba a műtípusba tartozik, amely megragadja a gyermeki képzeletet. Témája, egyszerű versformája, redukált szókincse, a nyelvtani szerkezetek áttekinthetősége mind alkalmas arra, hogy kapcsolatot létesítsen a gyermeki világgal. Ugyanakkor távolról sem gyerekvers: igencsak alkalmas a felnőtt figyelmének megragadására is. Súlyos, tragikus tartalmakat hordoz, József Attila verseinek egyik legállandóbb témáját, a fájdalmas anya-élményt, az anya elvesztésének soha ki nem hevert traumáját. Ez a komor szín jórészt a felnőtt olvasat sajátja, a gyermeki olvasat ezt egyszerűen elkerüli. Nyilvánvalóan más verset olvas ki tehát belőle a felnőtt és a gyermek, s a két olvasatot összeköti a mindkét befogadótípus számára érzékelhető abszolút esztétikai minőség, a tökéletesség érzete.

Az előlegzett ítéletek után nézzük a részleteket. A versben egyetlen enjambe-ment található, meglepő módon a legelső sor végén: „mamára / gondolok.” Azért meglepő ez, mert általános gyakorlat szerint a vers eleje az a hely, ahol a versformának legtisztábban kell megjelennie. Itt kell bemutatni, exponálni a formát, hogy aztán a továbbiakban az elvárások teljesülésének és nem-teljesülésének játéka esztétikai élményt jelenthessen. Fel kell ébreszteni az elvárást, amit később a szöveg vagy teljesít, vagy nem. Ugyanaz a mechanizmus ez, mint amikor a fűgák elején a maga pőreségében, kíséret nélkül, egy szólamban hangzik fel a téma. (Ez a gyakorlat tökéletesen egybevág René Wellek megállapításával, mely szerint a műalkotás normák struktúrája.) Vajon miért rontja el a költő a saját játékát a kezdet kezdetén?

Egyfelől azért, mert megteheti. Maga az alapforma majdnem banális, nem lehet nem felismerni: ez az egyik feltétele a gyermeki olvasat létrejöttének. Másfelől azért, mert úgy érzi, ha megteheti, meg is kell tennie: el kell kerülni a trivialitást.

Ez pedig paradox módon úgy történik, hogy a vers triviális (gyermeki) olvasata hozzá létre az eredeténél jóval bonyolultabb (tehát kevésbé triviális) versformát.

A sorvég szintagmát vág ketté, méghozzá elég szoros szintagmatikus kapcsolatot: egy tranzitív igét választ el a vonzatától. Ez a vágás elegendő ahhoz, hogy a szóbeli befogadás számára elhomályosítsa az eredeti versalakzatot. A nyelvi rendezettség nem engedi meg, hogy szóban is érzékeltezzük a verstanit, azaz e helyen a ritmikai szünet értelemzavaró lenne. Enélkül igen nehéz megjeleníteni a sorvéget, következőképp eltűnik a rím is. A gyermeki olvasat így látja az első strófa formáját:

Már egy hete csak a mamára gondolok,
mindig, meg-megállva,
nyikorgó kosárral ölében
ment a padlásra,
ment serényen.

Mint látható, ezt az elrendezést sok minden alátámasztja. Először is a „megállva-padlásra” látens belső rím igazi sorvégi rímmé emelkedhet. Ezáltal létrejön egy bonyolult keresztrímes szerkezet egy rímtelen kezdőszóval: xabab. Az első sor érzékelhetően hosszabb ugyan, ritmikailag viszont tökéletes. Ez különösen meglepő.

A vers ötödféles jambus-sorokból épül fel. A sorok zökkenőmentes összekapcsolása elvileg nem lehetséges, mert az egész lábak közé szükségszerűen csonka láb illeszkedik, egy páratlan szótag, amelynél ugrató anapesztus kerül a jambusok közé, vagy megfordul a lejtés és trochaikusba csap át. Két sor metrikája így fest:

$\underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup}$
 $\underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup}$

Ha a kettőt összeolvassuk, az alábbi két értelmezési lehetőségünk van:

1. $\underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup}$ (anapesztus-ugratás)
2. $\underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} - | \underline{\cup} \underline{\cup} | - \underline{\cup} | - \underline{\cup} | - \underline{\cup} | - \underline{\cup}$ (átcsapás trocheusba)

Mindkettő disszonáns volna, a gyermeki olvasat első sora azonban nem az. Ez úgy lehetséges, hogy a „rendes” második sor kezdete („gondolok”) fordított ritmikájú, azaz másfél trochaikus lábból áll, amely az első sor végén álló semleges csonka lábbal két teljes jambussá olvad össze. A gyermeki olvasat tehát a következő ötsoros strófaképletet hozza létre:

$J6 \times - T3 a - J4 \frac{1}{2} b - J2 \frac{1}{2} a - T2 b$

Vagyis az első két sor között máshová helyeződik a határ, a harmadik sor változatlan marad, s a negyedik kettétörök. Kissé szokatlan forma, de egyáltalán nem elképzelhetetlen.

Az ilyen verstani félrehallás egyébként nem példa nélküli: egyszer egy fiatal költő állítólag Berzsenyi *Magyarokhoz* c. ódájából vonta el az alkaioszi strófa képletét, és a harmadik sort, „nem látod a bosszús egeknek”, ötödféles jambus helyett anapesztikusnak érzékelt: -- | $\underline{\cup} \underline{\cup} - | \underline{\cup} \underline{\cup} - | \underline{\cup}$, vagyis véletlen

egybeesés és valóban hibás olvasat alapján vonta el a szabályt, s verset is írt erre a formára. (Lator László közlése alapján.)

A verstani ambiguitás itt is összefügg az értelmi ambiguitással. Ezúttal az áthajló szó (gondolok) hovatartozása egyáltalán nem kétséges: az első sorban elkezdődő mondatnak ez az állítmánya. A problémát a „mindig, meg-megállva” módhatározói komplexum jelenti: visszafelé, vagy előre utal; a „gondolok”, vagy a „ment” állítmányhoz tartozik?

Az írásbeliség alapján létrejött felnőtt olvasat számára ez természetesen egyértelmű. A gyermeki olvasat azonban a strófaszerkezet átrendezésével önálló sorrá tette ezt a két módhatározót, amelyek így előre és visszafelé egyenlő valószínűséggel utalhatnak. A szórendnek itt viszonylag kisebb a szerepe, mert a strófa második részének rejtett alanyát (Mama) már a vers első sora exponálja, azaz látensen már a második mondat is elkezdődött. A „mindig” viszonylag elvont határozó, a „meg-megállva” viszont nagyon is konkrét, képszerű: sokkal valószínűbben kapcsolódhat a mozgást jelentő „ment” állítmányhoz, mint a „gondolok”-hoz.

Itt ismét hozhatok egy kis bizonyítékot a jelenség objektivitására: a vers első megjelenésekor a Népszavában (1934. okt. 28.) így festett az első strófa:

Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig. Meg-megállva,
nyikorgó kosárral ölében,
ment a padlásra, ment serényen.

A kritikai kiadás jegyzete szerint ez sajtóhiba is lehet ugyan, de ez esetben sem kevésbé jellemző. A költő (vagy a szedő?) egyenlően elosztotta a határozókat a két állítmány között. Valószínűleg azért változtathatott később ezen a megoldáson (mármint ha tőle származott), mert úgy érezte, a sorközei mondathtar a vers mondhatóságának kárára megy, vagyis – gondolhatjuk tovább – csökkent a gyermeki olvasat létrejöttének lehetőségét.

Ez a két lebegő helyzetű (a gyermeki olvasatban esetleg „közös”) határozó nem csak a két állítmány, hanem a két alany: a vers két szereplője, továbbá a hozzájuk tartozó két időszik között is sajátos kapcsolatot teremt. Nem tudjuk, hogy a mamához (Ő) vagy az ÉNhez, s nem tudjuk, hogy a jelenhez, vagy a múlthoz tartoznak-e. A jelzőpár egymásra hajtogatja a vers e négy pólusát, amelyek alapján nekiláthatnánk a szöveg szegmentálásának.

A második sor más tekintetben is megnehezíti a dolgunkat. Világos, hogy az első sorban valamiféle bevezetés, expozíció kezdődik, s hogy a harmadik sor már a vers törzsét képező narráció része. De hol lép át egyik a másikba? A három szöveg három lehetőséget jelent. 1) a „gondolok” szó után (gyermeki olvasat); 2) a „mindig” szó után (Népszava-publikáció); 3) a „meg-megállva” szó után (standard kiadás).

És ez a pont még mást is tartogat. Nemcsak az átcsapás helye kérdéses ugyanis, hanem a módja is. Ha a lebegő helyzetű jelzőpárt figyelmen kívül hagyjuk, akkor is kétértelmű a hely. Éppen olyan „szilenciumos kötés” van itt, amilyent Németh G. Béla a *Tudod, hogy nincs bocsánat* c. versben többet is kimutatott. Érthetjük így: „Már egy hete csak a mamára gondolok, [aki] nyikorgó kosárral...”; vagy így: „Már egy hete csak a mamára gondolok, [mégpedig azt gondolom róla, hogy] nyikorgó kosárral...” A különbség első pillantásra árnyalatnyinak tűnik, holott

meglehetősen lényegbe vágó. Az első esetben a 3. sortól 12-ig terjedő rész a múlt objektív, külső történéseit meséli el, s e történések éppoly reálisak, mint a „mamára gondolk” kijelentés (az expozíció és a narráció mellérendelt viszonyban van). A második esetben a beszélő tudattartalmának kivételését látjuk, vagyis a tíz sornyi narráció realitását nem tudjuk megítélni (a narráció az expozíciónak alárendelt). Ebben a kérdésben félő, hogy a legfeljebb olvasó sem jut egyértelmű döntésre.

Hogy ez az ambiguitás nem véletlen, azt egyetlen ténnyel tudom alátámasztani: megismétlődik. A második versszak közepén található egy hasonló – bár lokálisabb hatású – síkváltás. Itt három értelmezés is lehetséges: 1) ordítottam, toporzékoltam: „Hagyja a dagadt ruhát másra!” (egyenes idézet, magázás); 2) ordítottam, toporzékoltam, [hogy] hagyja... (függő beszéd, valójában így is szólhatott: „hagyd...”); 3) [azért] ordítottam, toporzékoltam, [hogy] hagyja... (célhatározói alárendelés).

Hogy mindez mit jelent, milyen szándékot takar, s milyen esztétikai eredményt hoz létre, arról nehéz pontosan számot adni. A vers alapvető szervezőelve, vezérelve természetesen nem az ambiguitás, de ilyen mennyiségű és mélységű többértelműség már nagymértékben befolyásolhatja az alapmodellt. Mi is ez az alapmodell? Nagyon durva közelítésben azt mondhatjuk, a négy versszak domináns szereplőit és idősíkjait tekintve a következő mágikus kört írja le: ÉN (most) – ÉN (régén) – Ő (régén) – Ő (most). A költő saját jelenbeli létezéséből és múltbeli együtt-létezésükből mágikus logikával megkonstruálja a mama jelenbeli létezését. Ezt egyszerűbben úgy hívják, halottidézés.

Az ambiguitások sokasága azzal függ össze, hogy ez önvarázslás: a varázsló egyben a médium is. A varázslat sikere érdekében a varázslónak a külvilág felé közömbös magabiztosságot, kívülállást kell mutatnia, a médiumnak viszont empátiára van szüksége, azaz mélyen érdekeltnek kell lennie. Ha e kettő ugyanaz a személy, akkor egyfelől (varázslóként) szégyenkeznie kell túlzott involváltsága miatt, másfelől (médiumként) aggódnia kell esetleg elégtelen involváltsága miatt. Ezek az ambiguitások segítenek áthidalni ezt a dilemmát: homályban tartják involváltságának mértékét. Nem lehetünk biztosak benne, hogy az, aki a mamára gondol, milyen mértékben azonosítja magát azzal, aki ordított, toporzékolt.

Az involváltság mértéke József Attila egyik legállandóbb, legkomolyabb poétikai és emberi problémája. Gondoljunk erre a híres mottóra: „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni”. Aztán gondoljunk a *Szabad ötletek* e mondatára: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”. Végül pedig idézzük fel azt a többek által megírt, tehát hitelesnek tekinthető történetet, amely Kosztolányi *Barkochba* c. novellájának is alapját képezte: a költő barkochba-feladvány formájában tudatja barátaival, hogy élettársa öngyilkosságot követett el. Itt is az involváltság mértékével folyik a játék.

Ebből a szempontból nagy jelentősége van az „Én még őszinte ember voltam” sornak is. E mondatnak két, egymásnak ellentmondó implikációja van: „Én voltam az, aki ordított stb.”, és „Én már nem vagyok őszinte ember (holott akkor az voltam)”. Nyilvánvaló a gyermeki ÉNhez való kötődés ambivalenciája, különösen mivel a jelenlegi ÉN a gyermek ÉN morális mérlegén találtatik könnyűnek. Ezt a helyzetet nevezhetjük „Találkozás egy fiatalemberrel”-toposznak is. Hozzájárul ehhez, hogy a sor a szűzi olvasat számára meglehetősen félrevezető, az „ember” szónak olyan jelentését használja, amely egy árnyalattal eltér a hétköz-

napi alkalmazástól. Ha azt halljuk „egy őszinte ember”, bizonyosan nem kisiúrra gondolunk. Az „ember” szó elsődlegesen a homo faj jellegzetes képviselőjére, alapesetére utal, s patriarchális kultúránkban ez a kifejtett hím: a felnőtt férfi. Nőt vagy gyermeket többnyire nőként, gyermekként nevezünk meg (vö. „Nem embör vót az, hanem asszony”). Meglepetésként hat tehát, hogy a szóban forgó ember: kisgyerek. Utólag helyesbíteniünk kell az „ember” szó jelentését: „a homo faj bármely egyede”.

A gyermeki ÉN valamennyi megnyilvánulása a mamára irányul, a mama viszont hangsúlyozottan közömbös. A hozzá kapcsolódó állítmányok semlegek: ment (háromszor), teregetett; illetve az ÉNre irányuló cselekvések tagadásai: nem szidott, nem nézett. Ez a közömbösség szintén ambivalens érték. A gyermeki ÉN számára nyilvánvalóan kellemetlen, a felnőtt ÉN viszont éppen ebbe a tulajdonságba kapaszkodik, ezt használja fel a varázslathoz. A végtelenül közömbös mama nyilván a halál iránt is közömbös, olyan, mint egy természeti erő, mint egy isten. (A vers egy címváltozata: *Mennybemenetel*.) Nem hat rá semmi, tehát halhatatlan. A 11–12. sorban azután személyében el is tűnik, feloldódik attribútumai, a száradó ruhák között. Ez a „ruhák” alany az egyetlen a versben, amely grammatikai értelemben elhagyja az „ÉN-Ő” mágikus kört. E feloldódási folyamat végpontja lesz majd az utolsó két sorban bemutatott átlényegülés, feltámadás, megistenülés.

Van itt még egy pont, ahol a gyermeki olvasat eltér a felnőttől. A gyermeknek ugyanis egyáltalán nincs benne semmi rendkívüli, ha a kitergetett ruhák *keringnek*. A felnőtt viszont meglepődik ezen. Hogy a ruhák fényesen, suhogva szállnak, az rendben van: fújja őket a szél (bár... egy padláson?). Viszont ha keringve szállnak, az azt jelenti, hogy elszabadultak a szárítókötélről, és elindultak az ég felé, mintha egy fölfelé ható örvény húzná őket. A kép megdöbbenő és fenséges, de mégsem meglepő, s ez a gyermeki olvasat következménye. Gyermeki olvasatunkban nem éreztünk itt semmiféle norma-áthágást, így ez a fel nem dolgozott kép mintegy beépült a normarendszerünkbe, és ott működött éveken át, míg fény nem derült valódi (?) jellegére. Éppúgy, mint a vadakat terelő juhász esetében; nevezhetnénk ezt gerilla-retorikának is. Itt kell utalnunk Kosztolányi véleményére, aki nagyon nagyra tartotta a gyermeki esztétikai ítéletet, s ha nem is abszolút, mindenesetre teljes értékű mércének tekintette a gyerekek romlatlan ízlését (vö. *Gyermek és költő*, *A rím varázslata* stb.)

Az „Én még őszinte ember voltam” sornak tükörképe a „Nem nyafognék, de most már késő” sor. Míg ott a gyermek ÉN értékrendje vetítődik a jelenlegi ÉNre, itt a jelenlegi ÉN viselkedésnormái vetítődnek vissza (feltételesen) a gyermeki ÉNre. Az ambivalens azonosulás mindkét helyen jól érzékelhető, s a varázslat két fázisát képviseli. Az első az alámerülés a múlt transzcendenciájába, a második a múltból való visszatérés és kísérlet a jelen transzcendentálására. Mint az elsőnél, a másodiknál is fontos implikációkkal találkozunk. Most már késő: a múlt nem módosítható kedvünk szerint. A varázslat sikerült, de eredménye nem kielégítő. A mamából óriás lett, és visszamenőleg is kihullott belőle minden emberi, minden esendő, szerethető.

A vers legnagyobb hatású ambiguitását az utolsó két sor teremti meg. Ha a felnőtt olvasatot tekintjük, ez az értelme: „[a mama] szürke haja lebben az égen [és a mama] kékitőt old az ég vizében.” A két sor logikailag voltaképpen összeegyeztethetetlen, mert retorikailag egymásnak ellentmondó helyzetbe hozák az ég fogalmát. Az első sor hiperbola és metafora kombinációja: a szürke haj

felnagyítva az égre vetül, s az ég szürkéje a haj szürkéjével azonosul. Maga az ég azonban nem retorizált, az, ami: a kékes-szürkés levegőburok a fejünk felett. A második sorban az „ég vize” önmagában is többértelmű. A koherenciára törekvő felnőtt olvasat a hiperbola folytatását igyekszik benne látni, az „ég vize” ezek szerint az a rész, ahol kék az ég. Vagyis a mosónő mama egész alakja felvetődik az égre, mely felül szürke, ez a haj; alul pedig kék, ez a kékítő víz. Csinos allegória kerekedik tehát, kár, hogy mire kimódoljuk, már nem is tudjuk igazán élvezni.

Fontos megemlíteni, hogy ezt a verset 1942-ben maga Benedetto Croce is méltatta, de Lina Linari fordítása alapján a munka diadalának ünneplését látta benne. Ehhez hozzájárulhat, hogy a fordításban az utolsó sorpárból ennyi marad: „Az égen látom, amint az ég kékjét oldja a vízben.” (vö. *Kortársak József Attiláról*, 1782–3 és 1927–8.)

Az „ég vize”-nek sokkal valószínűbb és kézenfekvőbb értelmezése az ég=víz metafora (ad notam: „szerelem tüze ég...”). Az ég tehát maga a kékítő víz. De az ég az imént még retorizálatlan ég volt, hogyan derülhetett ki róla, hogy egy metafora *tenorja* (vagyis nem *vehicle*, nem az derül ki róla, hogy valami más helyett áll, hanem hogy immár valami más áll helyette: a kékítő víz)? S ráadásul hogyan lebbenhet a szürke haj a kékítő vizen? Ez végképp elképzelhetetlen. A két sor külön-külön tökéletes, gazdag költői kép, de együtt – hiába – képzavart alkotnak. Látszólag két lehetőségünk van tehát: vagy a szöveg folyamatosságát megtörve egymástól teljesen elkülönülő gondolatkörként kezeljük az utolsó két sort, vagy megelégszünk a felül szürke-alul kék ég csinos és lapos allegóriájával. Itt bizonyosodik be, hogy a verset a gyermeki olvasat teszi nagygyá. A gyermeki olvasat nem elválasztja, hanem még jobban összekapcsolja a két sort, így: „[a mama] szürke haja lebben az égen [és a mama haja] kékítőt old az ég vizében.” A felnőtt és a gyermeki olvasat között annyi a formai különbség, hogy míg az első a 14. sorból veszi át a 16. sor grammatikai alanyát („ő”), az utóbbi a 15. sorhoz fordul. Az eljárás kissé bizarrnak tűnhet, minthogy tematikai alanya kétségkívül a 15. sornak is a mama. A különbség így ábrázolható:

Felnőtt olvasat:

14. (ő)

↙ ↘
15. 16.

Gyermeki olvasat:

14. (ő)

↓
15. (haja)

↓
16.

Mellérendelt pozícióból tehát alárendelt helyzetbe kerül az utolsó sor. Ez feloldja a képzavart, hiszen az „ég vize” metafora beágyazódik a 15. sor hiperbolájába. Eddig is az égről beszéltünk, s most íme, mondunk rá egy metaforát, pontosabban a haj és az ég viszonyát jellemezzük egy metaforával. De a haj és az ég viszonya maga is metaforikus volt. Vajon ez a transzcendencia további transzcendentálását jelentené?

Korántsem. Egy metaforának csak két oldala van: reális és transzcendens. Ha valakinek szerelem tüze ég a szívében, a transzcendens tűz révén magát a szerelmét reálisabbnak gondoljuk, mintha csak azt mondanánk, szerelmes. Az égen lebbenő haj egy metafora transzcendens oldala, amikor vele szemben a reális oldalon a szürke árnyalatok hasonlósága áll. Ha viszont a kékítő víz kerül

szembe vele, átbillen a reális oldalra. Kissé sarkosan úgy is fogalmazhatnám, a kékítő víz metaforájához képest az égen lebbenő haj közvetlenül érzékelhető valóság, realitás.

Ha viszont a mama szürke haja old kékítőt az ég vizében, akkor még el kellene számolni egy értelmi ellentmondással. Hogyan tud a szürke kékíteni? Ellentmondás ez? Természetesen nem. Bármennyire elrejtőzött, ez a vers legfontosabb metaforája és morális mondandója: az az érték, az a varázslat, ha valami képes önmagánál jobbat létrehozni. Ezt teszi a versbéli mágia: mamát varázsol a semmiből. Ezt teszi a költő a mamával: jelentéktelen alakjából megteremti élete nagy mítoszát. Ezt tette egész életében: szenvedésből, nyomorultságból kovácsolta ki az egyetemes költészet egyik csúcsteljesítményét. És ezt tette végső soron Pócze Borbála is. Megszülte József Attilát.

7. Összefoglalás

Úgy vélem, bizonyítottnak vehető, hogy a vizsgált jelenségek fontos szerepet kaphat a költészetben. Láthattuk, hogyan működik és mire való. Annyi feladatunk maradt, hogy elvégezzünk néhány terminológiai tisztázást és koherens rendszerbe állítsuk a vizsgált jelenségeket.

Példáinkra három terminust alkalmaztunk: gyermeki olvasat, félrehallás, ambiguitás. Mindez két, világosan elkülöníthető jelenségre utalt: a normatívtól eltérő, non-standard olvasatra, és a potenciálisan ezt is magában foglaló nyitott olvasatra.

Az ambiguitás fogalmát a maga helyén a nyelvi elem szimultán szerepeinek interferenciájaként definiáltam. Az ambiguitás tehát abban különbözik a másik két fogalomtól, hogy ez a szöveg vagy szöveghely immanens tulajdonsága. Ez a tulajdonság azonban kizárólag a megfelelő olvasat révén képes érvényre jutni.

A félrehallás az ambiguitás egyik megnyilvánulása a befogadásban. A terminus összetett szó, s két tagja két fontos implikációt tartalmaz. „Félre” – ez a non-standard olvasatra utal, és minden esetben feltételezi az egyetlen normatív, standard olvasat létezését. „Hallás” – ez a szóbeli befogadásra vonatkozik, amely az írásbelihez képest mindig tartalmaz eldöntetlenségeket (így kapcsolódik a gyermeki befogadáshoz). Pusztán félrehallásból csak non-standard olvasat születik, a nyitott olvasat azonban tartalmazza a félrehallást, mint lehetőséget.

Ha az ambiguitás a mű immanens tulajdonsága, a félrehallás pedig a befogadás folyamatában jön létre, a harmadik terminus az elkészült interpretációra, a műről bennünk kialakult képre utal. Gyermeki olvasat létrejöttéhez nincs feltétlenül szükség effektív félrehallásra, sokszor elegendő a félrehallás felismert lehetősége is. Itt is feltételezzük azonban az egyetlen normatív olvasat létezését. Példáink túlnyomó többségénél az írott forma világosan megadja ezt az olvasatot, vagyis megszünteti a szóbeliségen alapuló nyitottságot, illetve kizárja a non-standard olvasatot.

Vannak természetesen olyan esetek, ahol több, egyenrangú standard olvasat is létezik. Ilyen például Empson első ambiguitás-típusa: ha valaki egy fiatal lányt és egy virágszálat hasonlít össze, egyforma joggal teheti ezt karcsúságuk, szépségük, keccses mozgásuk, kíváncsiságuk, mulandóságuk és még számos közös tulajdonságuk alapján. Ezen lehetőségek között azonban befogadóként egyáltalán nem szükséges választanunk, minthogy nem zárják ki egymást, valamennyi egyszerre

is érvényes lehet. Ha két vagy több egyformán valószínű olvasat logikailag kizárja egymást, akkor a felnőtt olvasat általában dönt közöttük, a gyermeki olvasat azonban, ha ez lehetséges, elkerüli a döntést: az értelmezés gazdag esztétikai erőteret gerjesztve oszcillál a két lehetőség között.

Hogy a gyermeki olvasat „csak” non-standard vagy több lehetőségű, nyitott olvasat, az mindig az adott ambiguitástól függ. Egyes esetekben, mint láthattuk, a félrehallás kizorítja, lehetetlenné teszi a standard értelmezést, más esetekben csak egyenrangú (vagy annak tűnő) alternatívát nyújt. A matematikai logika fogalmaival élve a standard és non-standard olvasat között bizonyos esetekben „kizáró vagy” (XOR), más esetekben „és/vagy” (OR) viszony áll fenn. Elvileg lehetséges két egyenlő valószínűségű, egyformán szembeötlő olvasat; ezek logikai „és” (AND) viszonyban állnak. Hogy melyik változat jöhet létre, azt nem a befogadási aktus, hanem maga a szöveg határozza meg: az, hogy az interferenciában mely részrendszerek, mely nyelvi szintek érintettek.

Önálló nyelv-modell kialakítása helyett célszerűbbnek látszik itt egy kész modell alkalmazása. A liége-i μ -csoport a következő alapokra helyezi *Altalános retorikáját*: A nyelv szavakból és mondatokból épül fel. Mind a szavaknak, mind a mondatoknak van formája és jelentése. A szavak formáját a morfológia, a mondatokét a szintaxis; a szavak jelentését a szemantika, a mondatokét a logika határozza meg. E négy kategória különféle normasértései adják ki a retorikai alakzatok rendszerét. Megjegyzendő, hogy míg a szóformák, mondatformák és szójelentések száma véges, a mondatjelentéseké végtelen. A nyelvészet hatóköre a negyedik kategóriára nem terjed ki, mert itt a közlésnek a valósághoz való viszonyában történik normasértés, és a nyelvészet a valóságot nem vizsgálja. Kísérreljük meg ezt a felosztást az ambiguitásokra alkalmazni.

1. *Morfológiai ambiguitás*. Azonos a tulajdonképpeni, hétköznapi értelemben vett félrehallással, félreértéssel. Két szóalak osztozik közös fonológiai összetevőin, ez a közös rész egy fonológiai absztrakcióval fejezhető ki. Szorosan kötődik a szóbeliséghez, alapja a homoteleuton, a hasonló hangzás, de van egy sokkal ritkább, írásbeli megfelelője is, a félreolvasás. Mindkettőben közös a jel és zaj hibás elkülönítése, a nem megfelelő sémák mozgósítása. Erre is hozhatunk József Attilához kapcsolódó példát: a *Karóval jöttél* első kéziratában egyes kutatók szerint kóró állt, ezt „elírták”, vagyis tulajdonképpen félreolvasták a szedés során, a költő pedig nem javította ki a korrektúrában. Szép és tanulságos történet.

A korrektúrák egyébként gazdag tárházai az ilyen rosszra javításoknak, egy jellegzetes példa: Gothai helyett Goethei almanach. Ez az eset egyébként – minthogy alapja a befogadó információhiánya – némiképp a logikai ambiguitással is rokon. Gotha – ennek semmi értelme, gondolja, és kijavítja rosszra. (Róna Judit közlése alapján.) Szóbeli példát többet is elemeztem, legalaposabban a *kidőlni–kítőlni* félreértést.

A morfológiai ambiguitás jellemzően a csatorna hibájából vagy a kód megváltozásából következően jön létre, tehát fatikus vagy metanyelvi információhiány következtében. Az is feltétele, hogy a kontextus ne mondjon ellent a félrecsúszó értelmezésnek. Ezt a feltételt közös kontextusnak nevezem.

Ez a változat nem ad teret a kételynek, a nyitott olvasatnak. A szót a normatív elvárástól (azaz a feladót szándékától) eltérő módon értelmezzük, s ez kizárja a helyes értelmezést. Amennyiben kétely keletkezik bennünk értelmezésünk helyességét illetően, az azt jelenti, felismertük a csatorna hibáját, vagyis a közlés

eredménytelenségét (vö. kiszera méra). Az ambiguitás csak akkor lép működésbe, ha biztosak vagyunk téves értelmezésünk helyességében. (XOR)

A morfológiai ambiguitás gyakorlatilag sohasem áll magában, mindig magával hozza (legalább) a szemantikait. Merőben valószínűtlen ugyanis, hogy az eltorzult szóalak jelentése azonos maradjon az eredetivel.

Nem véletlen, hogy ide vonatkozó példáim irodalmon kívüliek. Irodalmi ábrázolását nyilván jónéhányat lehetne találni, komoly alkalmazását annál kevesebbet. Leginkább talán paródiákban lehet vele találkozni (Babits Bihály stb.) Magas irodalmi alkalmazására egyetlen (bár nem kristálytisztán komoly) példát mégis hozhatunk: Joyce nyelvhasználatát a *Finnegan's Wake*-ben.

2. *Szemantikai ambiguitás.* Helyesen fogjuk fel a szóalakat, de téves értelmet tulajdonítunk neki. Két jelentés osztozik egy szóalakon: klasszikus alapesete a homonímia (vö. Róbert Gida, Alice, fogsark). Itt nincs hiba a csatornában, viszont a kontextus kétértelmű (közös). A homonímiákat a kontextusnak kellene tisztázni, ha nem teszi, referenciális információhiányról beszélhetünk. Ez gyakran verbális helyzetkomikum forrása. Példának itt egy régi vicc: Két rendőr a korláthoz támaszkodva áll a Dunakorzón. Az egyik felsóhajt: „Istenem, a Budai Vár!” Mire a másik: „Hadd várjon.”

A példa nem teljesen egyértelmű. Ha a két rendőrnek van egy Budai nevű közös ismerőse (például a főnökük), akkor létrejött a közös kontextus, és a második rendőr könnyen belesétálhat a homonímia csapdájába. (Sőt, ad absurdum elképzelhető, hogy az első rendőr tényleg a főnökükről beszélt, a közlésfolyamat teljesen sikeres, azaz mi, a vicc hallgatói pottyantunk a fent említett csapdába, és magunkon derülünk. Így persze csak a szerepek elosztása változik, a történet lényegileg ugyanaz.) Lényegesen más eset, ha a második rendőr felismerte a homonímiát és szándékos kreatív félrehallással reflektált rá. Ez esetben nem ő a vicc tárgya, hanem ő mondja a viccet. Ezt reflektált szemantikai ambiguitásnak nevezhetjük. (A harmadik lehetséges értelmezésre – a tulajdonképpeni viccre – a logikai ambiguitások között térünk ki.)

A homonímiák írásbeli és szóbeli előfordulásai között nincs lényegi különbség, tehát nem kötődnek kivételzetten a szóbeliséghez (kivéve a *tail-tail* jellegű esetet, a homofóniát, s ennek fordítottját, az ugyanúgy irt, másképp ejtett homográfiát). A homonímiát egyébként is érdemes tágran értelmezni. Íme egy példa: Müllerné mondatára, „Hát megölték a Ferdinándot”, Švejknek két távolabbi prágai ismerős is eszébe jut, csak a trónörökös nem. Ez természetesen logikai ambiguitásként is elemezhető, hiszen Švejknek a valósághoz való viszonyában van a hiba: nem tudja, hogy Ferdinándon mostanság a főherceget kell érteni. Erre a lehetőségre a maga helyén visszatérünk. Az eset annak alapján sorolható ebbe a kategóriába, ha úgy értelmezzük: Švejk egyszerűen hibás jelentést társított a „Ferdinánd” szóalakhoz. De ismerve a derék katonát, még egy tényezővel számolni kell: Švejk esetleg szándékosan hallotta félre a Ferdinánd nevet, tudatosan elutasítva a közmegegyezést, miszerint ez a trónörökös megjelölésére használatos. Amennyiben ez az eset áll fenn, akkor Švejk felismerte és használta a homonímiát: játszott vele. Ez is reflektált ambiguitás.

A névazonosság (főként a keresztnév) persze nem igazi homonímia, de még erre sincs feltétlenül szükség. Remek szemantikai ambiguitást tudnak előidézni például a névmások, amelyeken mást ért a beszélő, s mást a hallgató. Hasonló a helyzet az elliptikus közlésekkel, a sokatmondó utalásokkal: mindezek számos vígjátéki cselekménynek képezik az alapját. Ugyanakkor ha például az ellipszis

révén egy mondatnak két alanya is lehetséges, az az eset már átcsapathoz szintaktikai ambiguitásba (vö. kékitőt old...) Az egyszerűség kedvéért most ezekre is kiterjesztem a homonímia fogalmát.

A szemantikai ambiguitás olykor morfológiát is létrehozhat, ha a homonímia nem egyetlen szóban fordul elő, hanem több szó konkatenációjában, a morféma-határok elmozdításával, vö. sáskacsapat kóvályog. A szintaktikaira is gyakran kihat, különösen ha a homonímiában találkozó jelentések szófaja is eltér, s így mondatbeli szerepük is. De önmagában is gyakran áll.

A szemantikai ambiguitás sűrűn hoz létre nyitott olvasatot. Ilyen volt Róbert Gida és Alice példája: a gyermeki olvasatban jelen van a standard és a non-standard értelmezés is, egymásra hatásuk pedig különösen revelatív. A fogsark-példában viszont, társát kiszorítva, csak a non-standard értelmezés van jelen. Nyilvánvalóan befolyásolja ezt egyfelől a homonímiában találkozó fogalmak közelsége (a Róbert Gida-példában ezt biztosítja a metonimikus érintkezés), másfelől a közös kontextus kiterjedése és minősége (az Alice-példában ezt testesíti meg a képvers). A fogsark-példában a fogalmaknak semmi köze egymáshoz, közös kontextus pedig egyáltalán nincs, minthogy egyidejűleg szintaktikai ambiguitás is fennáll, s a változó szintaxissal minden szó kontextusa megváltozik. Jellemző tehát az OR, de XOR is előfordul.

3. *Szintaktikai ambiguitás.* Ebben a változatban a mondat szerkezete (formája) a félreérthető. Két mondat szerkezet osztozik ugyanazon a morféma-sorozaton, vagy két szintagmatikus kapcsolat-típus osztozik ugyanazon a morféma-páron. Működése a szóbeliséghez kapcsolódik, az írásbeli forma – elsősorban a központosítás révén – többnyire eltünteteti a kétértelműséget. (Közbevetőleg: vajon nem ez volt-e az egyik oka, hogy Apollinaire és nyomában csaknem az egész avantgarde költészet diszkvalifikálta a központosítást?) Ha a hiányzó információ a központosítással közvetíthető, akkor itt magában a kódban rejlik a kétértelműség, s az információhiány metanyelvi. Természetesen másról van szó, mint a morfológiai ambiguitás esetében. Ott csak külső információ hiányzott: „Figyelem, kódváltás”, itt viszont a közlésfolyamatban belül kellene a kód saját hiányosságait orvosolni.)

A legtöbb irodalmi példánk (csaknem valamennyi József Attila-példánk) erre a típusra vonatkozott. Az ambiguitás-típusok közül kétségtávol ennek a leggyakoribb és hatásokban leggazdagabb az irodalmi felhasználása.

A szintaktikai ambiguitás mindig alkalmas nyitott olvasat létrehozására, a non-standard értelmezés szinte sohasem zárja ki a másikat (kivéve talán a fogsark-jellegű komplex eseteket, ahol a szemantikai változások is mélyek), az olvasatok viszonya tehát nem is OR, inkább AND. Legtöbbször önmagában áll (szemantikai variációk nélkül), s így a lehetséges mondat-jelentések összeegyeztethetők egymással. Még abban a szélsőséges esetben is, ha ezek a jelentések egymás szöges ellentétei. Híres példa a következő, központosítás nélküli szöveg (több változatban létezik): „A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindenki úgy akarja én nem ellenzem.” A központosítás dönti el, hogy a szöveg rebellis buzdítás vagy lojális intés. Olvasatunk mégis képes mindkét értelmezést magába foglalni, a kettő között oszcillálni.

Az enjambement egész problémaköre ehhez a típushoz kapcsolódik. Maga az enjambement nem fér bele most épülő tipológiánkba, minthogy nyelven kívüli képződmény: analóg csupán a nyelvi ambiguitással, ahogy Mészöly csimpánzának viselkedése analóg a kreatív félrehallással. Mégis igen gyakran egybe is esik vele. Ez annak az elvárásunknak (viszonylag állandó normáknak) köszönhető,

hogy a verssornak tagmondat-, de legalábbsi szintagmahatárral kell zárulnia. Ha nem így történik, önkéntelenül is megmozgatjuk teljes szintaktikai apparátusunkat a „helyesbítés” érdekében, s az esetek jelentős részében van is mibe kapaszkodnunk (vö. „biztos”, „gondolok” stb.), létrehozunk egy alternatív olvasatot, de ezzel nem semmisítjük meg a normatív, a sorvéggel mit sem törődő értelmezést. Nyitott olvasat születik.

4. *Logikai ambiguitás.* Ez a legnehezebben tettenérhető változat. Voltaképpen fából vaskarika: a félrehallás oka nem a szövegben, hanem a címzett referenciális információhiányában keresendő, tehát az ambiguitás nem a szöveg immanens tulajdonsága. Úgy fogalmazhatnánk, az ilyen típusú félrehallás látens ambiguitást konstituál. De inkább ne fogalmazzunk úgy.

A referenciális információhiány itt más jelent, mint a szemantikai ambiguitás esetében. Ott a szöveg tartalmazott túl kevés egyértelműsítő információt (vagyis redundanciát), itt pedig a befogadó nem kellően felkészült (vagyis nem tudja hasznosítani a redundanciákat).

A két esetet gyakran igen nehéz elválasztani egymástól. Ha visszatérünk a rendőrvicc-példára, itt kell szólnunk a legkézenfekvőbb értelmezésről: a második rendőr egyszerűen nem tudja, hogy a vele szemben álló épület a Budai Vár, vagy hogy egyáltalán létezik ilyen nevű épület. Fel sem merül benne, hogy „Budai” nem egy ember (nem is kell, hogy közös ismerős legyen). Ha felmerülne, akkor átcsúszna a szemantikai ambiguitásba.

Logikai ambiguitás Švejk esete is, amennyiben Švejk nem tudja, hogy a „Ferdinánd” szó normatív jelentése: a trónörökös, netán azt sem tudja, hogy a trónörököst így hívják. Ha tudja, akkor szemantikai ambiguitás áldozata vagy előidézője.

A logikai ambiguitás ezek szerint XOR típusú: a standard és non-standard olvasat közötti különbség csak az adott információ megléte vagy hiánya. Valakinek vagy birtokában van a szükséges tudás, vagy nincs. Lényeges elem, hogy a címzett nem ismeri fel az információhiányt, ezért itt nem képzelhető el reflektált altípus.

Egyik legjellemzőbb előfordulása valamilyen retorikai alakzat fel nem ismerése, vagyis az az eset, amikor a befogadó nem veszi észre a normától való eltérést. Egy laboratóriumi példa: Kint zuhog az eső. X megjegyzi: „Szép időnk van.” Y nem érzékeli az iróniát, normatív, referenciális kijelentésként próbálja értelmezni X mondatát és azt gondolja: a) X-nek valami sajátos oka van szépnak látni az esőt, például mezőgazdasági érdekeltség; b) X megőrült.

A gyermeki olvasatban gyakoriak az ilyen „elnézések”. Hadd emlékeztessék két példára, a vadakat terelő juhászra és a keringve szálló ruhákra, amelyeket a maguk helyén elemeztem.

Végül hadd mutassam be egy komplex példán a szemantikai és logikai ambiguitás különbségét (ez egyben a „közös kontextusra” is jó példa): Joyce *Ulysses*-ének ötödik epizódjában Bloom M'Coyjal találkozik. M'Coy elhunyt közös barátjukról beszél, miközben Bloom egy konflisra szálló csinos nőt figyel a vállá fölött. Eszébe jut néhány korábbi voyeur-élménye is. A döntő pillanatban egy villamos robog be a képbe. „Igen, igen – mondta Bloom bamba sóhajjal. – Megint elment egy. – A legjobbak közül – mondta M'Coy.” (Gáspár Endre fordítását használtam.) Bloom megjegyzése egyszerre vonatkozik az elszalasztott erotikus látványra és a halott barátára. M'Coy természetesen csak az utóbbira gondol, választát azonban Bloommal együtt joggal ráérthetjük az előbbire is. Bloom itt

kaján módon alkalmazott egy reflektált szemantikai ambiguitást, M'Coy azonban – információ hiányában – ezt nem veszi észre. Normál referenciális szövegnek érzékeli az ironikus kétértelműséget, tehát logikai félrehallásnak esik áldozatul. Ennek megfelelően fogalmazza meg válaszáat, amely a csak Bloom és az olvasó által ismert közös kontextusban ismét szemantikai ambiguitásnak minősül.

*

Láthattuk, hogy az irodalmi alkalmazás szempontjából a szemantikai és a szintaktikai ambiguitásra, az ezek által indukált félreolvasásokra kell elsősorban figyelemmel lennünk. A morfológiai – természetéből adódóan – nem nagyon fordulhat elő a mű és befogadó közötti viszonyban, s ha mégis előfordul, ahhoz semmi köze a szerző szándékának. A logikai gyakran előfordul ugyan, de merőben ellenőrizhetetlen módon: a szerző nem választhatja meg az olvasóit. De a legnagyobb baj mindkettővel az, hogy XOR jellegűek, vagyis ha létrejön a non-standard olvasat, az mindig kizárja a standard olvasatot. Ez viszont egyetlen szerzőnek sem lehet szándéka. A szerzőknek nyilvánvalóan van saját olvasatuk a művükről, és nyilvánvalóan azt szeretnék, hogy a standard (grammatikai és retorikai értelemben; az esztétikai-értelmezési standardról most nem beszélek) ehhez álljon közel. A legvadabb dadaista kollázs sem akarja, hogy félreértsék; azt akarja, hogy annak értsék, ami: zagyaságnak.

A gyermeki olvasatban bekövetkező félreértésnek, mint láttuk, ennek ellenére ezekben a szférákban is lehet jótékony hatása. A rögzült és kizárólagos non-standard olvasat leleplező gúnyjá érlelődhet, mint a mozgalmi dalok esetében, máskor pedig a felismeretlenül maradó normasértés beépülhet a gyermeki nyelvi univerzumba, kiszélesítve, gazdagítva azt.

A legértékesebb esztétikai hatást azonban a szemantikai és szintaktikai ambiguitások OR típusú megnyilvánulásai keltik. Többször említettük ennek kapcsán az oszcilláció fogalmát. Mi is ez voltaépp, és miért jelent esztétikai örömforrást?

Egy zenei analógia lehet a segítségünkre. Amikor egy többszólamú művet, például egy Bach-fúgát hallgatunk, elvileg két befogadási mód között választhatunk. Vagy az egymást követő harmóniákat figyeljük (szinkroniák szekvenciája), vagy egy kiválasztott dallam (szólam) folyamatát (diakronia). Egy egyedi zenehallgatás során nemigen érzékeljük, hogy valamennyi dallam egyetlen alaptéma variációja, kombinációja és permutációja. (Az alaptémát olyan műveleteknek veti alá a szerző, amelyek néha retorikai alakzatokkal is analógiát mutatnak, például palindrom, anagramma, vagy „A királynőt megölni” típusú megfordítás.) Érzékszervi befogadásunk valóban ide-oda ugrál a két lehetőség között, de a mélyebben megismert mű esetében agyunk képet tud alkotni az egészről, megszületik benne a lekottázhatatlan ideális dallam, ideális harmónia.

A *Mama* utolsó két sorának alighanem ugyanebben áll a hatása. A két jelentésnek betűről betűre ugyanaz a formája, így ezt a formát a nyitott olvasatban nem mint két külön közlést, hanem mint egyetlen meta-közlést fogjuk fel. Így ér el bennünket a kimondatlan, kimondhatatlan jelentés, így válik a mosónőből időben és térben határtalan Világanya, az anyaság csupasz, forma nélküli jelentése. Vagyis a nagy költészetben az ambiguitás sem tesz mást, mint amit a nagy költészet általában: a nyelvből alkotja meg azt az eszközt, amely legyőzve a nyelv korlátait nyelven kívüli jelentéseket közvetít. Kimondja a kimondhatatlant.

. The essay studies a rather peculiar feature of certain literary works of art: the interference between an early, oral, often misheard "childish reading" and the normative, literal, educated "adult reading". It finds that in several cases the early mishearing gives an additional value to one's reception, thus the "childish reading" can have some advantages over the normative reading.

Analyzing two examples of childhood receptions of political songs it finds that the uninfluenced original childish way of thinking that has no prejudices unintentionally reveals the weaknesses and contradictions of the ideology reflected in the songs, or at least of the forcing of that ideology on children.

Then the essay presents two literary representations of this kind of interference: the mouse's tail/tale from *Alice in Wonderland* and the North Pole from *Winnie the Pooh*. Both cases are rich in connotations and reflect clearly the creative thinking of children.

After introducing the notion of ambiguity (relying only partly on W. Empson's essential work) the author gives a new definition of it: "Ambiguity occurs when a certain unit of language belongs to more than one partial systems at the same time. Ambiguity is the interference of the different roles the unit performs in those systems."

The essay shows several examples of the presumably intentional usage of this feature in the works of József Attila. It also builds a whole analysis of a poem (*Mama*) on this phenomenon.

In the conclusive part we can see that in some cases the "childish reading" means nothing but a mishearing, thus a closed non-standard reception, but in other cases it can be open, including the possibility of both the standard and the non-standard (or several non-standard) readings. Then the essay presents a new systematic typology of ambiguities. It builds on the General Rhetoric of Groupe μ and distinguishes a morphological, a semantical, a syntactical and a logical kind of ambiguity. It concludes that the intentional usage of "childish reading" is one of the many poetic devices to express the inexpressible.

A klasszikus novellaforma módosulása Ambrus Zoltánnál: tárca, reflexív hang, keretes és én-elbeszélések

Ha Ambrus Zoltán legkorábbi novelláit vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy a *tárca* műfaja óriási szerepet játszott elbeszélőművészetének kialakulásában. Ennek legelső bizonyítéka, hogy Fallenbüchlné Ambrus Gizella állításával ellentétben¹ a *Messziről jött levelek*, az író első szépirodalmi műve, nem novellapályázatra íródott, hanem tárcapályázatra. Az Ország-Világ 1886-os, okt. 2-i és nov. 13-ai számában három műfajra hirdettek meg versenyt: költeményre, továbbá a korabeli magyar társadalmi életből vett, 1000–1200 sornyi elbeszélésre – ez utóbbi pályadíjának tizenöt aranyat tűztek ki. Harmadik műfajként pedig a tárca szerepelt, mely lehetett elmefuttatás tetszőleges társadalmi kérdésről vagy életkép a fővárosi, kisvárosi, falusi életből, 300 sorban, 8 császári és királyi arany pályadíjért.² Ez utóbbit nyerte el Ambrus műve Bársony István *Proletárok* c. vázlatával közösen.³

Ennek a félreértésnek az az oka, hogy amit mi novellának tekintünk, azt a múlt században még *rajznak*, vagy később, mikor az 1890-es években átkerült a vonal alatti tárcarovatba, *tárcanovellának* hívtak. (E kettőt Lovrich Gizella és Galamb Sándor két különálló, mégis szervesen összefüggő műfajként kezelik, jóllehet mindkettőt szinte ugyanazokkal a vonásokkal jellemzik.)⁴

A műfaj szinte minden monográfusa megegyezik abban, hogy a tárcanovella fő jellegzetessége a rövidség, a történetnélküliség (a történet másodlagos vagy a háttérbe húzódik), valamint a töredezettség, vázlatosság.⁵ P. Szathmáry Károly például a történet kifejtettsége alapján különíti el a beszélt vagy elbeszélést a rajztól. Az előbbinek kerek meséje van, mely eloszlatja a drámai homályt, míg az utóbbi főként típusokat és jeleneteket ábrázol kerek mese nélkül.⁶ Spectator szavaival (Ambrus álneve): a rajz „...egy lelkiállapot széles festését...” nyújtja; nem igényel művészi kompozíciót, de azért elvárható, hogy ha a „...vázlat alakja miatt hűjával van a szerkezet művészetének, kárpótoljon költőiséggel.”⁷

Lovrich Gizella szerint is a szubjektívizmus és az átéltség meghatározó ebben a formában,⁸ Steiner Lenke pedig Ágai Adolfnak, a műfaj egyik meghonosítójának rajzaiban figyelte meg, hogy az alkotó állandó jelenléte még előbbé varázsolja

¹ FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS Gizella, *Ambrus Zoltán*. It 1961. 141–154.

² Ország-Világ 1886. okt. 2. 643.

³ RAB Jenő álneven jelent meg. Ország-Világ 1886. dec. 25. 857–860.

⁴ GALAMB Sándor, *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*. Budapesti Szemle, 1925. okt. 47–72.; LOVRICH Gizella, *A tárca a magyar irodalomban*. Bp., 1937.

⁵ GALAMB Sándor, i. m. 53.; LOVRICH Gizella, i. m. 28.; P. SZATHMÁRY Károly, *Rajz úr az esküdtársak előtt*. Magyar Szalon, 1884. I. 122–127.; STEINER Lenke, *Ágai Adolf*. Bp., 1933.; DÉNES Clarissza, *A rajz kialakulása irodalmunkban*. Bp., 1933.

⁶ P. SZATHMÁRY Károly, i. m. 125.

⁷ SPECTATOR [AMBRUS Zoltán], *Népeleti rajzok*. Fővárosi Lapok, 1881. 148. sz. 863.

⁸ LOVRICH Gizella, i. m. 5.

ezeket az írásokat.⁹ Közben persze arról se feledkezzünk el, hogy a tárcáiró gyakran imitálja a csevegés, az előbeszéd közvetlenségét.

A rajz legjelentősebb példáiként Galamb Sándor és mások is Dickens londoni vázlatait, Turgenyev vadásztörténeteit, Daudetnak *Levelek a malomból* c. kötetét vagy Bret Hart munkásságát könyvelik el.¹⁰ A magyarok közül Ágain kívül Balázs Sándor, Tolnai Lajos vagy Beöthy egy-egy művét sorolják ide,¹¹ valamint Mikszáth kis balladáit prózában (P. Szathmáry Károly nevezte el így *A tót atyafiak* vagy *A jó palócok* egyes darabjait).¹² A kilencvenes évek nemzedékében szinte mindenki közreadott ilyen szaggatott, sűrített történeteket, leginkább Petelei István, ám ezeket a mai szakirodalom már nem különíti el a novelláktól, hanem annak módosulataként, lírai vagy balladai novellaként osztályozza őket. A kortársak az *Egy régi udvarház...*, Kemény Zsigmond és Berczy Károly részletező realizmusához, vagy a romantikus, szélesen hömpölygő, kalandos elbeszélésekhez képest érezték másoknak ezeket a tárcákat.

Ezért is bontakozott ki körülöttük oly éles vita a '80-as, '90-es években, főleg miután Gyulai Pál megtámadta a tárcáírókat.¹³ E polémia követése nem feladatunk, csupán megjegyezzük, hogy Ambrus is állást foglalt. Szerinte, bár az újságírói robotnak vannak káros következményei, azért tíz-tizenöt éve roppant sok mély, finom és tartalmas opus jelent meg a napilapok tárcáiban; melyek formára mások, rövidebbek, de talán értékesebb munkák, mint a napisajtó régebbi produkciói.¹⁴ (A ő szóhasználatában is egybemosódik a tárca és a tárcanovella.) Mint többször is kifejti, a 19. század ízlése a rövidséget kedveli, következésképpen terjed a tömörebb novella, ámbár hosszabb munka, regény is bővebben akad, mint azelőtt.¹⁵

Ambrus Zoltánnak olyan méltatója is van, Ficzy Dénes, aki az általa kialakított novella-formát a *tárcából eredezteti*.¹⁶ Teljes joggal, hiszen azon kívül, hogy első négy elbeszélése ide tartozik, egész novellisztikáján maradandó nyomot hagyott a krónika- és rajzíró gyakorlat. *A Messziről jött levelek*, *Az utolsó mohikánok*, a *Góliáth* és a *Csák Máté a gázgyárban*¹⁷ egyaránt egy-egy külön (Az utolsó mohikánokban két bohém) sokoldalú jellemzése. Ezeken kívül a *Midás királyig* Ambrusnak nincs szépirodalmi próbálkozása. Lőrinczy Huba *A porcelánt* tévesen datálja 1890-re, hiszen a novella Fallenbüchl Zoltán keltezése szerint későbből, 1899-ből származik.¹⁸

⁹ STEINER Lenke, i. m. 8–19.

¹⁰ GALAMB Sándor, i. m.; P. SZATHMÁRY Károly, i. m. 125.

¹¹ GALAMB Sándor, i. m.; LOVRICH Gizella, i. m.

¹² P. SZATHMÁRY Károly, i. m. 126.

¹³ GYULAI Pál, *Hírlapjainkról*. In Uő., *Emlékbeszédek*. 2. köt. Bp., Franklin, 1902. 323–334.; Uő., *A tárcaelbeszélésekről*. uo. 347–356.

¹⁴ a. z. [AMBRUS Zoltán], *A tárca-özön*. Egy új regény. Pesti Napló, 1898. febr. 18., 49. sz. 1–3.

¹⁵ SPECTATOR, i. m. 863.; a. z., *A tárca-özön*. I. m.; lásd még: AMBRUS Zoltán, *Irodalom és újságírás*. In Uő., *Vezető elmék*. Bp., Révai, 1932. 333–356.

¹⁶ FICZY Dénes, *A Z. válogatott elbeszélései*. Erdélyi Helikon, 1944. jún. 6. sz. 369–370.; THURZÓ Gábor, *A magyar novella*, uo. 1937. máj. 5. sz. 367–370.

¹⁷ Első megjelenésük: RAB Jenő, *A messziről jött levelek*, i. m. 857–860.; MÁJUS [AMBRUS Zoltán], *Az utolsó mohikánok*. Ország-Világ, 1888. jan. 28., 5. sz. 65–67.; AMBRUS Zoltán, *Góliáth*. Pesti Napló, 1888. dec. 25., 355. sz. karácsonyi mell.; először Uő., *Bocskai a gázgyárban* címmel. A Hét, 1890. márc. 23., 12. sz. 186–189.

¹⁸ LŐRINCZY Huba, *A novellista A. Z. indulása*. ItK 1986. 361–372.; AMBRUS Zoltán, *A türelmes Grizeldisz*. Válogatta és sajtó alá rendezte dr. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., Szépirodalmi K., 1978., 175–189.

Mind a négy elbeszélés rendkívül hosszú időt fog át, évtizedeket, ugyanakkor a bennük elmesélt történet nagyon szegényes. Hőseik egyhangú életében szinte semmi sem hoz változást, s néha éppen ez az egyhangúság a novella tárgya. A *Messziről jött levelekben* a katonáné egy kegyes család révén az időn kívülre kerül, hiszen a fia már régen meghalt, ő mégis ugyanazokat a gyermeki szeretettől áradó leveleket kapja az elhunyt egyik régi barátjától. A *Góliáth* humora abból fakad, hogy két félszeg ember, aki húsz évig ugyanabban a kávéházban üldögélt, milyen nehezen ismerkedik meg egymással. Ahol pedig a két bohém mozgalmas életet él, voltaképpen mindig ugyanaz ismétlődik velük, kölcsönkérések, verekedések, éhezések, a történetmondás így gyakorító szemléletű (Az utolsó mohikánok). Az író tehát a gyakorlatban is megvalósította azt, amit fiatalon mint általános tendenciát már megfigyelt. Szerinte a modern regény elemzésen és megfigyelésen alapszik, ezért „... írójának éles szemű obszerváló és boncoló tehetségnek kell lennie.”¹⁹

A rajz műfaja ekképpen találkozik tehát a naturalizmus követelményeivel. Ennek ékesen szóló bizonyítéka a Csák Máté a gázgyárban, amely az elbeszélés technikája alapján két részre bontható. Az első csupa részlet és leírás, a narrátor körülményesen jellemzi Csobánczy Titust, hivatalnoktársát. Összezártágukról szól, majd szemügyre veszi ruházatát, jellemvonásait, szokásait, életének rendes évi körforgását. Miután körüljárt egy témát, mindig visszakanyarodik barátja titokzatos nyári szabadságához. A második részben beszéli el saját felvidéki utazását, Titussal való véletlen találkozását, annak duhaj mulatozását pedig párbeszédben jeleníti meg. A lelepleződés vékony cselekménye szinte csak függelékként illeszkedik az előzőekhez, így a mű esszészertűvé válik. „A regény-esszé, miközben a történet és a történet élményét áthelyezi a szakaszos, részleges szemügyrevétel eseményeinek élményszerűségébe, a különleges, drámai történet megjelenítését szinte csak illusztrációképpen alkalmazza.”²⁰

Mivel nincs cselekmény, nincs fordulat sem, sőt, Ambrus első novellájának témája épp e fordulat elmaradása a katonáné életében (*Messziről jött levelek*). Vagy ha van fordulat, az olyan banális és kisszerű, mint Bruch úr esetében, akinek ellopják sokszor átírt drámáját (*Góliáth*). Ő azonban ezt a groteszk eseményt sem képes elviselni, s felakasztja magát. A rögeszméket, a megkövesedett szokásokat nem lehet újakra cserélni, az élet nem tűri a fordulatokat ebben a művilágban, az egyetlen változás az, hogy véget vetünk neki.

Az elbeszélés csattanója legtöbbször valamely titok vagy egy hétköznapi ember mindennapjai mögött rejlő furcsaság leleplezése. A pedáns meteorológus színművet ír (*Góliáth*), a szürke kishivatalnok a nyári vakáció alatt kiskirályt játszik hajdani családi birtokán (Csák Máté a gázgyárban). Vagy még „poén” sincs, pusztán egy banális tanulság, mint Az utolsó mohikánok végére biggyesztett közhely.

Lukács György megfogalmazása szerint „A modern novella [...] tartalmilag túlmegegy a novella lehetőségein. Finomabbak, mélyebbek, többet átfogók és súlyosabbak lesznek témái, mint amit a novella-forma elbírna.” „A tartalmi finomodás és elmélyülés most már egyrészt elveszi a novella döntő helyzetének friss és erős érzékiségét, másrészt olyan sokféle kapcsolatban és olyan sokféleképpen láttatja az embereket, hogy nincs egyes történet, ami őket egészen kifejezhet-

¹⁹ Sp-r [AMBRUS Zoltán], *Csepreghy hagyatéka* 1–3. Fővárosi Lapok, 1881. 285–286., 288. sz. 1704–1705., 1710–1711.

²⁰ SZILI József, *Látópont, kommentár és értekezés az elbeszélésben*. In *Studia Poetica* 1. Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései. Szeged, 1980. 14–37., 23.

né, ami rájuk nézve szimbolikus lehetne.”²¹ Erre rímelnék Ambrus sorai is, melyekben kifejti: „az ember nem az, amit csinál, hanem az, amit akar. Amit csinál, az az: esetleg, amit akar, az korának törekvése vagy az örök emberi. Ehhez képest a regénytárgy nem az élet tarkaságai, hanem az, ami mindenkivel megtörténik.”²² A *Szent Péter esernyőjéhez* írt bírálatában ezért követeli meg a recenzens a magyaroktól is, hogy a kalandok, anekdoták helyett inkább a mai problémákat feszegetsék, ahogy azt az oroszok, németek, franciák már régóta teszik. A hétköznapi eseménytelenségét pedig Ambrus a modern életkeretek szűkösségére, a racionalizált, a technika mámorában égő civilizációra vezeti vissza, mint az Párizsból írt tudósításaiból kiderül.²³

A történet elsorvadásából következik, hogy „... az inventív elem szerepe teljesen jelentéktelenné válik, s a regényíró átveszi a régi *moralisták* szerepét.”²⁴ Az erkölcsi problémák boncolgatására pedig azért van szükség, mert az „... emberek elvesztették a jónak és rossznak, szépnek és rútnek minden ismeretét.” – szögezi le Ambrus Flaubert-t, mint kritikust bíráló tanulmányában már 1884-ben.²⁵

Minden összezavarodott, nincs tájékozódási pont, vezérlő eszme, ezért a művész feladata, hogy irányt mutasson. Ebből vezethető le, hogy a fordulat Ambrus későbbi elbeszéléseiben is gyakran elmarad, illetve az nem a cselekményben következik be, hanem a szereplők tudatában, amikor is egy általánosan elfogadott előítélet vagy tévhit a mű végére összeomlik. Az igaziban a felnőtté válással egyidőben a nagylány rádöbben: nem az a fontos, hogy ki a nemző apja, hanem az, hogy ki szereti igazán. A *Fű a romok közt* felelőtlenül gazdálkodó igazgatója felismeri: nem kell mindenáron a kisváros elvárásai szerint cselekednie, nem kell főbe lőnie magát. Az élet mindennél fontosabb, s a szeretet segítségével kitaszítottan, megalázottan is újrakezdeheti életét. Az elbeszélő a sok földi hiúságon felülemelkedve, ironikus zárószóiban külön is rámutat egy univerzálisabb értékrend létezésére, melynek legfőbb törvénye az élet. Ennek az *átértékelődésnek* mélyebb hátterét Vitányi Iván a következőképpen világítja meg: „a polgári társadalom kibontakozása előtti naiv és természetes trichotómiát [föld – pokol – ég] bonyolultabb világkép váltotta fel. A bonyolultság egyik jellemző formája a művön belüli funkcióváltás, az értékek a mű végére más milyennek mutatkoznak, mint amilyennek az elején látszottak.”²⁶

A szociológus szerint ennek tipikus formája, hogy az igazi értékek lentről származnak, a korábban alantásnak vélt világban új értékek teremnek, fejedződnek fel.²⁷ A legutóbbi novellapéldára alkalmazva: az igazgató szorongatott helyzetéből kilábal, újra talpra áll, mégpedig a korábban megvetett feleség segítségével. (Megjegyzendő, hogy Ambrus tárcái szintén ezen a módon építkeznek. Előbb kifejti a cáfolandó tételt, hogy aztán egy ügyes huszárvágással bebizonyítsa annak érvénytelenségét.)

E szemléletmódosulás sokféleképp megjelenhet. A *Húszéves háborúban* Northumberland a csillagokra feltekintve ismeri el a sok vérontás és küzdelem

²¹ LUKÁCS György, *Theodor Storm*. In *Uő., Ifjúkori művek (1902–1918)*. Bp., Magvető, 1977. 344., 345.

²² AMBRUS Zoltán, *Regénytárgyak*. A Hét, 1900/2. köt. aug. 5., 31/553. sz. 487–489., 489.

²³ TIBORCZ [AMBRUS Zoltán], *Szent Péter esernyője és még valami*. In *A Hét (1890–1899)*. Válogatás. Bp., Magvető, 1978. 260–262.; FLANEUR [AMBRUS Zoltán], *Párizsi levél*. Nemzet, 1885. aug. 9., 217. sz.

²⁴ AMBRUS Zoltán, *Zola-regényekről*. In *Uő., Vezető elmék, i. m.* 122–157., 130.

²⁵ *Uő.*, *Flaubert mint kritikus*. In *Uő., Vezető elmék, i. m.* 112–121., 119.

²⁶ VITÁNYI Iván, *Novellaelemzések*. In *A novellaelemzés új módszerei*. Bp., Akadémiai K., 1971. 87–91., 91.

²⁷ VITÁNYI Iván, *i. m.* 91.

értelmetlenségét. Az elbeszélő így metaforikusan érzékelteti e nézőpont magassabbrendűségét, a felülemelkedést. *Rozgonyi Cicellére* ránevet a nap, hogy az életerős, könnyelmű és merész ifúságnak adjon igazat a kuporgató okoskodással szemben. *A bazár ég* c. műben egy részeg dantei látomása fedi fel a nagyvilági társaság igazi valóját, törekvéseinek hiúságát, a ki nem elégített vágyakat, az eltiport érzéseket.

Ez a vázlatos felsorolás azt is jelzi, hogy Ambrus milyen eszközökkel igyekszik kikerülni a tanulság, a tanító attitűd csapdáját, ami a moralizálást roppant egyhangúvá teheti. Bár helyesebb lenne tanulság helyett inkább *reflexióról* beszélni, ugyanis a szereplők önértelmezései gyakran eltérnek az elbeszélő véleményétől. *A Két külön világban* például Palizzi hosszasan fejtegeti a létharc elméletét, de a süket rokon szavaiból kiderül, őt nem a farkastörvények mozgatják, hanem a szeretet. A kegyetlenség tehát nem abszolút érvényű, létezik egy másik világ is azon kívül, mint amit Palizzi ismer. E reflexiók így csak „programszerűen kísérik, magyarázzák, polifonizálják a szöveget”²⁸, de nem szűkítik le a jelentést.

Esetenként a nézőpontváltás nem a hősök, hanem az olvasó tudatában játszódik le, illetve itt kellene lejártszódnia. *A szegény Király Feriben* például a címbeli jelző a mű végére ironikussá válik. Mindenki szegény, csak ő nem, aki végigmulatla az életét, meghalt fiatalon, míg osztálytársai öregségükre alkoholisták lettek, emlékezetkiesésben vagy álmokóiban szenvednek. *Az elégtételben* sem kapja meg az ártatlanul meghurcolt az igazi elégtételt. Igazsága kiderül ugyan, de évtizedek múlva, mikor már lélekben megnyomorodott, mikor sorsa már senkit sem érdekel, s örökre rajtamarad a valótlan vád: sikkasztott egykoron. Ily módon a csattanó itt is abból adódik, hogy *elmarad az igazi fordulat*: „az időhöz való viszonyában ölt testet Huber úr életének minden tragikus és komikus vonása: [...] csak az idő múlik, de Huber úr életének kisemberi sorsa mindig változatlan, egyformán reménytelen marad.”²⁹

Ezek a novellák (az első négyet is beleértve) roppant hosszú időtávot fognak át. Hiszen Ambrus szerint egy eseményt csak összes előzményét figyelembe véve, a probléma genezisétől vizsgálva lehet megérteni. Ezért gyakori, hogy a narrátor a *végpontról tekint vissza*, például egy negyven éves érettségi találkozóóról, vagy a halálos ágy mellett valaki felidézi a beteg életét. (*Alkonyat, Egy szép nap*) Ez a visszapillantás néha nagyon sutára sikerül, így amikor egy házaspár mondja el egymásnak azt, amit már mindkettőnek régen tudnia kellene. (*A tücsök és a hangya*) Ezek a félszepségek és kísérletezések tehát a hosszú időtartam, a csökevényes történet és a túlmaradó reflexiók, elmélkedések feszültségéből fakadnak, valamint abból az erőfeszítésből, mely az eredendően eseménytelen történet dramatizálására irányul, hogy a szöveg mégis változatosabbá váljék.

A *történet és a gondolatosság* szervesen illeszkedésére többen is felfigyeltek az Ambrussal foglalkozók közül. Osvát Ernő szerint „Nem annyira a dolgok története, mint inkább a dolgok értelmének a története fontos és érdekes a mesekertben”, ezért a novella olyan körképpé lényegül át, „melynek felületén csak illusztráció az egyes eset.”³⁰ Rónay György ezzel egybehangzóan szól a *Solus erisről*, melyet ő az első magyar tézisregényként tart számon. Nézete szerint a

²⁸ SZINI Gyula, Ambrus Zoltán. In Uő., *Studiumok*. Bp., 1910. 55–59., 57.

²⁹ DIÓSZEGI András, Ambrus Zoltán. In *A magyar irodalom története* 4. köt. 1849–1905. Bp., Akadémiai K., 3. kiad., 1980. 857–871., 867.

³⁰ OSVÁT Ernő, *Pókháló kisasszony*. In O. E. a kortársak között. Bp., Gondolat, 1985. 51–55., 51. és 54.

probléma nem a mű anyagában van, hanem kívülről tolakszik be, így annak lényegétől idegen. A regény didaktikussá válik, alakjai egy tétel hordozói, ezért a hitelesség illúzióját külső eszközökkel, levelekkel, naplókkal kell megteremteni.³¹

Az intellektualitás és az esszé felé való közeledésével azonban Ambrus mégiscsak felismert egy nagyon fontos folyamatot. Mint ahogy azt Bodnár György is megállapította, a közvetlen gondolatiság azért vált számára fontosabbá, mint a fikció, mert a gondolatiságban az elbeszélés új létformáját látta megvalósulni.³² Hogy ez mennyire mély és teoretikusan megalapozott meggyőződése lehetett Ambrusnak, azt mutatja a fentiekén kívül egy Reviczkyt dicsőítő fiatalkori cikke is. Az aranykor naiv és öntudatlan poétáival szemben kortársainak legfontosabb jellegzetességeként említi „öntudatos, reflektáló, rideg természetüket...”, mellyel még egy tájat sem tudnak élvezni, „mert a természeti jelenségekben saját szenvedéseik, nyugtalanságaik, gyönyöreik symbolumát látják”.³³

Kenyeres Zoltán hasonló elvek alapján állítja szembe a romantikus és a posztromantikus költészetet. „A romantika volt az utolsó korszak, mely még egységbe tudta foglalni az individuumot és a kollektivitást [...] a felfokozott és túlzásba hajtott én uralma alatt.” Ekkor „még rendkívül érzékeltesen és közvetlenül jelent meg a külső és belső világ, a lélek és társadalom”.³⁴ Később azonban, a típusalkotó közösségek felbomlásával, az ember társadalmi elszigetelődésével, az azonosság válságában a lírai személyesség, a lelki-érzelmi-eszmei reprezentáció megnehezült. Az érzelm kifejezés problematikussá válik, a költők legtöbbször már nem érzelmeiket, hanem érzelmeikről szóló gondolataikat fejezik ki reflexió, a lét közvetlenségének helyébe lépő önmagára vonatkozás útján. (A reflexió fogalmát itt a hegeli értelemben használjuk.)³⁵

A próza történetében is érzékelhető egy ilyen szakadás, ami válaszút elé állítja az elbeszélőt. „A modern európai epika funkciója és legáltalánosabb tematikája azonos a személyiség metafizika vesztett történetiségével. [Témája a modern élet] (Flaubert): az idő pusztta múlása, elszenvedése és elvesztése.”³⁶ Az egyik oldalon találjuk „a történetmondás kötelességét, a pusztta elbeszélést.” a másikon pedig a történetmondás igazságkereséssé lényegül át, az elbeszélés tárgya pedig „a világról való helyes beszéd útjának” kutatása lesz.³⁷

Természetesen e második lehetőség csak a huszadik században bukkan fel, hosszú kísérletezés eredménye, ami a *fin de siècle* íróitól még igen távol esik. Azt azonban ők is érezték, hogy a gondolatiság, a befelé fordulás, a reflexió olyan probléma, amely a megismerés, s ezzel a kifejezés akadályává válhat.³⁸ „Reflexió útján belehatolni egy ember lelkületébe kész lehetetlenség. Az ember a saját bensejéből meríti tulajdonképpen azt, amit a másiktól kiolvasni vél” – szögezi le Kóbor Tamás Ambrusról elmélkedve.³⁹ Eisemann György pedig a *Midás királyt* és

³¹ RÓNAY György, Ambrus Zoltán: *Solus eris*. In Uő., *A regény és az élet*. Bp., Káldor Gyula K., 1947. 223–229.

³² BODNÁR György, *A rezonőrhang és a reflexív elbeszélés: Ambrus Zoltán*. In Uő., *A „mese” lélekvándorlása*. A modern magyar elbeszélés születése. Bp., Szépirodalmi K., 1988. 108–124.

³³ MÁJUS [AMBRUS Zoltán], Reviczky Gyula. Ország-Világ, 1888. márc. 24., 13. sz. 194.

³⁴ KENYERES Zoltán, *Tündérsíp*. Weöres Sándorról. Bp., Szépirodalmi K., 1983. 128.

³⁵ KENYERES Zoltán, i. m. 125.

³⁶ BALASSA Péter, *A segédigék világképéhez*. In Uő., *A látvány és a szavak*. Bp., Magvető, 1987. 210–219., 211.

³⁷ BALASSA Péter, i. m. 211–212.

³⁸ KENYERES Zoltán, i. m. 126.

³⁹ KÓBOR Tamás, *Csongor. Idem. Masque. (Ambrus Zoltán)*. In *A Hét (1890–1899)*. Válogatás. I. m. 87–90., 89.

benne Bíró Jenő kudarcat elemelve mondta ki: „a létigazság pusztán intellektuális úton nem feltárható. A semmi-élményen túljutni egyedül gondolkodással lehetetlen.”⁴⁰ Nem is szólva arról, hogy így az epika túl egysíkú, száraz lenne, pedig Ambrus célja mindig is a gyönyörködtetés volt.

Ennek megfelelően Ambrus még a hagyományos úton, a klasszikus realizmus keretein belül kereste a *történet-reflexió egyensúlyát*. Természetesen több olyan kompozíciója akad, ahol a kettő szervesen egybeolvad, ahol a morál-filozófiai tételt nem kell az elbeszélőnek még külön megfogalmaznia. (Ilyen például a *Gyémántgyűrű*.)

A probléma megoldásának következő módja, amely poétikailag is figyelemre méltó, az *idézet*, a *paródia*. Az író kifordít egy ismert történetet vagy műformát, s az átalakított és az eredeti közti azonosságba-különbségbe rejtje gondolatait. Ennek különösen érdekes válfaja a *meseforma újjáélesztése*, ironikus újratereztése. Ugyanis Ambrus elképzelései szerint, a mesének minden eleme a mesei tendenciát szolgálja, a történet maga is stilizált és szimbolikus, így nincs szükség külön elbeszélői kommentárra. Legalábbis ez derül ki Spectator egyik bírálatából, ahol a *Néhai bárányt* népmeseinek érzi, s kifogásolja, hogy a befejezés a tendenciát gyengíti, mivel azzal éppen ellentétes.⁴¹

Ha azonban nem sikerül egyik vagy másik bravúr, másként kell feloldani a gondolatiság egyhangúságát. Ennek legegyszerűbb módja a *közvetlenség fokozása* az én-elbeszélés és annak különféle változatai, valamint a modalitás felerősítése által. Mindez már a klasszikus realizmuson túlra mutat, hiszen Poszler György szerint a modern elbeszélés ott kezdődik, ahol az előadó láthatatlanul belép a kompozícióba. Leegyszerűsítve, amikor az előadói pozíció áthelyeződik a hős tudatába, a kintlétet felváltja a bentlét.⁴² Ennek egyik megvalósulását a fentebbiekben már részletesen tárgyaltuk. A reflektáló író ugyanis – a rezonőrrel ellentétben – mindig az elbeszélésben belül helyezkedik el, még akkor is, ha külső nézőpontot választ. (Bodnár György megállapítása.)⁴³

A *narrátor bentlétének* másik, kézenfekvő esete az *én-elbeszélés*. A korai novellák közül sok ilyen technikával íródott, például a *Messziről jött levelek*, A *gerolsteini nagyhercegnő*, a *Gyűlölet*. Ezekben mindig a gyermekkor idéződik fel lírai, nosztalgikus, érzelmes vagy ironikus hangvétellel, ami már Kosztolányi és Proust felé jelzi az utat. Az *emlékezés* fontosságára bizonyára Renan hívta fel a pályakezdő Ambrus figyelmét, aki a francia filozófusnak a *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* c. művét lírai költeményeknek nevezi, s megállapítja: „A parányi tények, melyeket ezek az emlékek magukban foglalnak, a legmegragadóbb, legmegindítóbb érzések közvetlen hatását keltik...”⁴⁴ (A pozitivizmus ténytisztelete ötvöződött itt a rokokó vonzalmával a parányi dolgok iránt. A Goncourt-ok egész könyvet szenteltek a 18. század művészetének, az tehát valóban a „levegőben” volt.)⁴⁵

Ambrus olyan fontosnak tartotta a közvetlenséget, hogy szinte minden elbeszéléstechnikai megoldást ebből a szempontból értékelt. Egyik írásában például az

⁴⁰ EISEMANN György, *Midás és a századforduló*. Újhold-évkönyv 1988/1. 298–315., 303.

⁴¹ SPECTATOR [AMBRUS Zoltán], *A jó palócok*. Fővárosi Lapok, 1882. 8. sz. 53.

⁴² POSZLER György, *Az elbeszélés metamorfózisa*. In Uő., *Kétségektől lehetőségekig*. Bp., Gondolat, 1983. 326–359.

⁴³ BODNÁR György, *i. m.* 119.

⁴⁴ AMBRUS Zoltán, *Az újkori Demokritosz*. In Uő., *Vezető elmék*, *i. m.* 158–182., 161.

⁴⁵ Magyarul: Edmond és Jules de GONCOURT, *A XVIII. század művészete*. Ford. PÓDOR László. Bp., Corvina, 1975.

első személyben való elbeszélést tartja a legközvetlenebbnek és a legszabadabbnak minden előadás közül.⁴⁶ Ugyanakkor figyelmezteti Gyulai Pált, hogy félreérti az egyes szám első személy jelentőségét, mikor az abban elmondottakat az író nézeteivel azonosítja.⁴⁷ Hiszen ilyenkor nem a szerző beszél, hanem szerepet ölt, felvesz valamilyen álarcot. Dickens-tanulmányában pedig az angol humorát és érzelmességét nevezi a közvetlenség forrásának, ami révén a mű együttérzésre készítet.⁴⁸ Ambrus tehát arra is súlyt fektetett, hogy ha már a történet veszít érdekességéből, akkor legalább az érzelmek segítségével váltson ki intenzívebb hatást. Lőrinczy Huba mutatott rá, hogy az első kötetek a tónus, a modalitás gazdagságával, polifónikusságával tűnnek ki.⁴⁹ Egyszerre líraiak és ironikusak, vallomásosak és távolságtartók, racionalisak és szentimentálisak. (De ne felejtjük el, hogy a korai tárcák is hasonló hangvételben íródtak!)

E sokszólamúságra, a hanghordozás változtatására az egyik legszebb példa az *Olajfák és narancserdők*, mely szintén én-elbeszélés, de nem visszaemlékezés, hanem inkább levélformában íródott csevegés egy elképzelt vagy – Fallenbüchlné Ambrus Gizella szerint – valóságos rokonlányának címezve.⁵⁰ Itt a narrátori kíváncsi bentlétbe, az évődő ironia megindult lírába, a „tanítás konfessziós létfilozófiába vált illetve hevül át”. Melodikus próza ez, melynek „oktató, csipkelődő, csúfondáros hangjába egyre több melankólia, nosztalgia, rezignáció s finom, tűnődő szkepszis vegyül”.⁵¹

Természetesen találunk olyat is, ahol ez a kényes egyensúly felborul, s csupán az ironikus modalitású, tézisillusztráló történet árválkodik önmagában.⁵² A vallomásos hang az idő múlásával egyre inkább kiszorul, a *Hajótöröttek* (1898.)⁵³ c. gyűjteménytől kezdve főként a gunyoros, távolságtartó, kicsinyítő szemlélet uralja az írásokat, az öreg művész pedig csak a keserű szatíra, az ítélkezés hangján tud megszólalni. Ide tartozik az *Író és titkára* 1927–28-ból, valamint *A Berzsényi dinasztia*.⁵⁴

Az én-elbeszélés egyetlen nézőpontja tehát fokozott szuggesztív erővel bír, növeli a valóság, a közvetlenség illúzióját. Lehetővé teszi, hogy a benső monológok, a reflexiók zökkenőmentesen simuljanak bele a történetbe (Imre László⁵⁵), hogy a reflexió saját funkciójában szerepeljen (önmagára vonatkozás, visszahajlás). Hiszen, ha reflexió útján képtelenség a másik lelkébe hatolni, akkor még az egyes szám első személy a legautentikusabb nézőpont, mivel pusztán a történet hőse tudja elmondani, hogy egy látszólag jelentéktelen epizód milyen hatással volt további sorsára. Zách Klára hajdani udvarlóját ez a könnyed flört távolította el a könyvektől, *A könyvtárosné* mesélőjét pedig ellenkezőleg, egy gáláns kis kaland indította el a tudósi pályán.

⁴⁶ IDEM [AMBRUS Zoltán], *Sipulusz és Brunetiére*. A Hét, 1891. máj. 10., 19. sz. 306–308., 307.

⁴⁷ Uő.

⁴⁸ AMBRUS Zoltán, *Dickens*. In Uő., *Vezető elmék*, I. m. 1–10.

⁴⁹ LŐRINCZY Huba, i. m. 364–365.

⁵⁰ FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS Gizella, i. m. 146.

⁵¹ LŐRINCZY Huba, *Delelőközelben*. Ambrus Zoltán novellái 1895–1903. Új írás, 1989/6. 106–120., 114.

⁵² LŐRINCZY Huba, *A novellista Ambrus Zoltán indulása*, i. m. 365.

⁵³ AMBRUS Zoltán, *Hajótöröttek*. Bp., 1898.

⁵⁴ Uő., *A Berzsényi dinasztia*. Bp., Révai, 1928.

⁵⁵ IMRE László, *Térszerkezet és időtényezők Ambrus Zoltán Solus eris c. regényében*. Literatura, 1980. 3–4. sz., 438–450.

Az én-elbeszélésben az átélés és a történetmondás időpontja hangsúlyozottan különválnak. A narrátor valaha résztvevője volt a cselekménynek, így mintegy benső perspektívából látja azt,⁵⁶ ugyanakkor külső szemlélő is egy kicsit, aki az élménytől időben eltávolodva értelmezni is képes az eseményeket. A mese szövegét a legteljesebben átélt időpillanat irányítja: a *Messziről jött levelek*ben a gyermekkori játékok felidézése (aminek kevés köze van a tulajdonképpeni cselekményhez), az *Első szerelemben* pedig a hatás kedvéért a narrátor korábban ismerteti egy levél tartalmát, hogy később ezzel ne szakítsa meg az izgalmas éjszakai jelenet rekonstrukcióját. Nyugodtan elsiklik Ilona érzelmei felett, csak egy-két szóval említi, hogy milyen irányba lendítette a lány sorsát ez a meghíúsult éjszakai szökés. „Mert az elbeszélőben csak az az oldala él a történetnek, ami egységben tartja őket, az az élmény, ami hatott rá belőlük, ami köré centrumként az egész csoportosul.”⁵⁷ Jelen esetben az, hogy a gyermek erotikus fantáziáját mennyire felizgatta a női test látványa, s a felnőtt is ezt kommentálja a legrészletesebben. A szelektáló emlékezet így megszünteti az események darabosságát (Lukács⁵⁸) a szereplők tudatában felépülő szubjektív szintézis révén.

A történet elsoványodásával tehát mindenképpen előtérbe kerül a *narráció mikéntje*. Ha a *Messziről jött levelekből* vesszük a példát: az emlékezésnél az idősíkok változtatása és összehasonlítása; a régmúlt, a cselekmény, az elbeszélés stb. ideje közti ugrálás; a modalitás, az érzelmes-nosztalgikus hang felerősödése, vagyis az intonáció, mely a narrátornak a helyzettel kapcsolatban megnyilvánuló érzéseiből tevődik össze; a stílushumor; az elbeszélő kiszólásai az olvasóhoz, melyek a szöveg fikatív voltát és dialogikus jellegét hangsúlyozzák – ezek azok a főbb elemek, amelyek a vékonyka történetet feldúsítják és a mesélés módjára fölhívják a figyelmet. A kiszólások révén pedig az olvasó úgy érezheti, mintha az író közvetlenül vele társalogna, beszélgetne, úgy, ahogy azt a tárcában már megszokhatta.

Ezt a sajátos intimitást okolja meg a *levél- és naplóforma*, melyet Ambrus szintén előszeretettel alkalmaz. (Rónay György a narráció élénkítésének külsődleges eszközeként határozza meg őket.)⁵⁹ Mindkettő élvezi az én-elbeszélés előnyeit, a hitelesség, élményszerűség benyomását kelti, s az önértelmezések is természetesen simulnak bele. Mindkettő olyan írott forma, amely eredendően őriz valamit a beszélgetés frissességéből, s egyúttal kiváló alkalmat nyújt a stílusimitációra, a narrátor rejtőzködésére. A levélforma anélkül birtokolja az én-te viszony bensőségességét, hogy az olvasóval szemben tolazkodó lenne. Az elbeszélő és a befogadó közé beékelődik a fikatív levélíró-címzett, s ez utóbbinak szólnak a kedveskedések. (Ilyenek: *Új nemzedék, Lillias, Asszonyok vallomásai*.)

Az egyes szám első személyű elbeszélés másik sajátos változata a *keretes elbeszélés*, amelyből szintén egész csokorra való gyűjthetünk az ambrusi novellisztikából. Főleg az 1900 utáni realizistikusabb, objektívabb korszakából, mikor is ebbe a műfaji változatba mentette át a közvetlenséget, a melegséget. E forma egyik alapvető jellegzetessége a megjelenített beszédhelyzet. Mint a levélben, ide is betolakszik egy közvetítő közeg, a megalkotott második történetmondó és

⁵⁶ NÁVAI Anikó, „A novella cselekménye mint helyzetsor, mely a szereplők, helyzetek, (narrátor) viszonyai által jön létre.” In *A novellaelmézés új módszerei*. I. m. 137–143.

⁵⁷ LUKÁCS György, i. m. 348.

⁵⁸ Lfo.

⁵⁹ RÓNAV György, i. m. 226.

hallgatósága, amely így, láthatósága miatt, némileg elidegenített, tárgyiasított, elvesztette varázsát.⁶⁰ Ide sorolható a már említettek közül a *Góliáth*, a *könyvtárosné*, a *karperecz*, az *Első szerelem*, továbbá a *Kikapós aggastyánok*, s még számos darab.

Legtöbbjük egy kávéházi asztaltársaságot ábrázol, sokszor még tagjaik is ugyanazok (például Lippay a *Kikapós aggastyánok*ban és az *Első szerelemben*). A *kávéház*, ugyanúgy, mint a színház vagy a vonat, a kor tipikus találkozási pontja, ahol a legkülönbözőbb emberek gyűlhetnek össze (Imre László).⁶¹ Ambrusnak és sok nemzedéktársának szinte létformájává vált a kávéház, mint arról több helyen is vall (*Góliáth*). Ezen felül, az ottani vitatkozások kiváló keretet nyújtanak ahhoz, hogy az író szembenálló véleményeket ütköztessen – ahogy ezt tárcáiban is szívesen cselekedte. A *Kikapós aggastyánok*ban például egy tipikusan tárcába illő morális kérdésről elmélkednek, arról, hogy van-e joguk az öreguraknak egy kései szerelmi kalandra. Először valaki betegnek nyilvánítja őket (tézis), majd Lippay egy történetet elmesélve cáfolja ezt a nézetet (antitézis). Bodnár György értékelése szerint már-már dramatizált filozófiai vitának hat ez a bevezető.⁶²

Máskor viszont a felduzzadt keret kiegészíti a történet jelentését, valamilyen többletet ad hozzá. A *könyvtárosné* gyakori társasági szituációval indul, mikor egy idegent bevezetnek egy összeszokott baráti körbe. A bennfentesek eleinte furcsállják a berlini férfi lompos öltözkését, rendetlen hajviseletét. Majd, amikor Borsy, a bemutató, elmagyarázza pártfogoltja helyzetét, magas társadalmi állását, befogadják. A német tudós félszeg beilleszkedése a bohémek közé sejteti, hogy hajdanában ő is ilyen életmódot folytatott, amelybe most visszavágyik, s egyúttal érzékelteti: miyenné vált egy régi szerelmi kaland következtében.

Az *előbeszéd* öröme mindig központi helyet foglalt el Ambrus írásművészetében. Korai, 1886–87-es tárcáiban szinte évődött, csipkelődött olvasóival.⁶³ Ficzy Dénes a tárcából eredezteti az Ambrus Zoltán-i novellaformát,⁶⁴ mivel ez szépirodalmi munkáiba is áthallatszik, ide is átszivárgott. Gyergyai Albert méltányolta a leginkább „a szép társalgás, a derűs gondolatközlés”, „az ellentétes beszélgetés”⁶⁵ képességét szerzőnkénél, ami a *Berzsenyi-lányokból*⁶⁶ kiváltképp kitetszik. Idővel, a kommunikáció lehetetlenségét érezve, ez a közvetlenség a keretes elbeszélések tárgyiasabb, szemérmesebb formájába transzponálódott. Erről az ellehetetlenülésről tanúskodik a narrátor egy-két megjegyzése is. „Meghallgatták, mert nem beszélt sokáig.”⁶⁷

A *párbeszéd* utáni nosztalgia azonban szinte általánosnak mondható a korban. Gondoljunk a *Meudani esték*re, Maupassant keretes novelláira, a társasági műfajok, a levél, a napló, a rokokó bensőség iránti vonzalomra! Péterfy Jenő *Platon Lakomájában* is észrevette ezt a visszavágyódást. A platoni dialógus mint forma azt a pillanatot ragadja meg, amikor a beszélgetés művészetté válik, de íze még

⁶⁰ POSZLER György, i. m. 343–345.

⁶¹ IMRE László, i. m. 447.

⁶² BODNÁR György, i. m. 119.

⁶³ Lásd az Ország-Világ 1886–87-es évfolyamait, köztük: MÁJUS [AMBRUS Zoltán], *A verejték*, 1887. ápr. 9. 15. sz., 234–235.; Uő., *A tömjén*, uo., 1887. máj. 21. 21. sz., 333–334.

⁶⁴ FICZAY Dénes, i. m. 370.

⁶⁵ GYERGYAI Albert, *Előszó*. In AMBRUS Zoltán, *Giroflé és Girofla*. Bp., Szépirodalmi K., 1959. 5–55., 47., 46.

⁶⁶ AMBRUS Zoltán, *A Berzsenyi-lányok 12 vőlegénye*. Tollrajzok a mai Budapestről. Bp., Révai, 1907.

⁶⁷ AMBRUS Zoltán, *Gyűlölet*. In Uő., *A gyanú*. Bp., Szépirodalmi K., 1981. 244–248., 244.

ott él az emlékezetben (Németh G. Béla⁶⁸). Lukács György Theodor Storm keretes elbeszéléseiről szólva állapítja meg, hogy az organikus tónusegységet „a történetek elmondásának az epika legmélyebb, legprimitívebb formájára, a forma minden létfeltételének meghatározójára, a közvetlen elbeszélésre mint formára való visszavezetés adja meg.”⁶⁹

Ezt a közvetlenséget az élőbeszédnél túl az időkezelés is felerősíti. F. Rosenzweig szerint az elbeszélés ideje a közvetlen múlt, az a múlt, amely a hallgatót a jelenben érinti, amelyről a mű mintha egy jelenvolt tanú tudósítaná őt. A továbbiakban azt is hozzáfűzi, hogy a keretes elbeszélés mint „a természetes elbeszélő szituáció technikai előállítása, megfelel az epikus elbeszélés említett előszere-tetének a közvetlen múlt iránt.”⁷⁰

Ezen túlmenően a keretes elbeszélés mindenképpen jelent bizonyos poétikai újítást (bár szinte a legősibb módszer), főként, ha tekintetbe vesszük, hogy megtöbbszörözi az elbeszélőt, mikor hozzáad egy fikatív, második történetmondót is. E második elbeszélő belül van a kereten, de nincs bent a történetben, miközben a cselekményt szinte láthatóan formálja, ahhoz való viszonya testközelivé válik, előadói objektivitása átélő szubjektivitássá alakul. „Az egyetlen előadó tényleges előadóvá és fikatív előadóvá-előadókká duplázása-sokszorozása egy olyan kétsze-res-többszörös előadói pozíció-t-pozícióváltást eredményez, olyan egyszerre kint-létet és bentlétet, vagyis tényleges kintlét által irányított fikatív bentlétet hoz létre, amely mindenképpen egy, a klasszikus realizmus utáni, nyitottabb epikus forma, műalkotástípus felé mutat” (Poszler György).⁷¹

Ambrus tehát az elbeszélés lehetőségein töprengve, az epika legősibb formái-hoz visszanyúlva mindenképpen felvetett néhány, majd a 20. században igazán kiélesedő problémát.

Horváth Edit

⁶⁸ NÉMETH G. Béla, *A medítáló magányossága*. Péterfy görög tanulmányai tükrében. In *Uő., Küllő és kerék*. Bp., Magvető, 1981. 173–189.

⁶⁹ LUKÁCS György, i. m. 347.

⁷⁰ F. ROSENZWEIG, *A bibliai elbeszélések formái titka*. In *Nem hang és nem füst*. Bp., Holnap K., 1990. 156.

⁷¹ POSZLER György, i. m. 346.

„Nem léteznek olyan megfontolások, bármennyire is általánosak legyenek, sem pedig olvasmányaink, bármilyen messzire is terjesszük ki őket, amelyek eltörölhetnék a hely *sajátosságát*, ahonnan szövegek és a területét, amelyen kutatásaimat folytatom.”¹

1929 szeptembere és novembere között látnak napvilágot A Toll c. irodalmi lapban József Attila Villon-fordításai.² E fordítások a legelsőek közül valók, amelyek a párizsi diákot magyarországi irodalmi diadalútján elindították. József Attila előtt az első igazi fordításokat Tóth Árpádnak köszönhetjük,³ még akkor is, ha az irodalomtörténeti leltárban Villon első fordítójaként Szász Károly neve szerepel.⁴ Időrendileg tehát József Attila ama irodalmi és politikai-kulturális folyamat kezdeténél foglal helyet, amely a középkori költőből divatos író és színházi sikerhőst produkál a 40-es évek Budapestjén.

Valóban, abban az évben, amikor József Attila versfordításai megjelennek, Villon Magyarországon nem több, mint egy híres ismeretlen. Az a hullám, amelyet a századforduló Párizsában Villon életművének és személyiségének újrafelfedezése, és főként a vele való megismerkedés sokkja idézett elő,⁵ Magyarországra eléggé későn, a harmincas évek elején jutott el, eleinte alig észrevehető hatást gyakorolva.

Sokkal nagyobb jelentőségű a weimari eredetű lökeshullám, ahol Villon hirtelen a kulturális nyilvánosság érdeklődésének középpontjába kerül. A történet ismerős. A *Dreigroschenoper*nek a Theater am Schiffbauerdamm-ban 1928. augusztus 31-én lezajlott premierje után egy irodalminak álcázott vita robbant ki. Kétségtől mentesen a *Háromgarasos opera* (ismertebb nevén: *Koldusopera*) elsőpró sikerén feldühödve – az előadást több mint egy évig nem veszik le a műsorról – Alfred Kerr azzal vádolja Brechtet, hogy songjainak szövegébe becsempésztett több Villon-verssort,⁶ s ezzel elkövette azt a vétket, hogy elmulasztotta megjelölni a fordító, K. L. Ammer nevét. Utóbbinak német nyelvű Villon-fordításai 1907-ben jelentek meg. Kirobban hát a vita, s elég nagy hullámokat csap ahhoz, hogy újra

¹ Michel de CERTEAU, *L'opération historique*. In *Faire de l'histoire*. Sous la direction de Jacques LE GOFF et Pierre NORA. Paris, Gallimard, t. 1. 1974. 19.

² Szept. 1.: *Nyugasztaló, melyet Villon szerzett önmagáért és cimboráiért, várván, hogy velük fölalkasszák*, szept. 22.: *Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada*, okt. 6.: *Ballada, melyet Villon szerzett édesanyja kérésére Szűzanyánkhoz való könyörgésképpen*, nov. 24.: *Ballada a hajdani idők dámáiról*.

³ *Ballada melyet a költő készített, anyja kérésére, hogy imádhathatná a Szent Szűzet és az Epitáfium, melyet a költő készített a maga és cimborái számára, mikor együtt való felakasztásukat várták*, 1919-ben jelentek meg a Nyugatban, majd Tóth Árpád illesztette őket *Örök virágok* című fordításkötetébe (1923).

⁴ 1878-ban Szász Károly, Paul Nisard *A francia irodalom története* c. munkájának fordítására vállalkozva nem kerülhette el, hogy lefordítsa a könyvben idézett 108 villoni verssort. De csak részletekről van szó, teljességében egyetlen balladafordítást sem olvashatunk, csupán a *Nagy Testamentum* szélső sztrófáit. A fordítás határesetével állunk tehát szemben.

⁵ Vitu és Lognon (a XIX. század legvégén) először tárják fel rendszeresen a különböző archívumokban a korszak dokumentumait annak érdekében, hogy a költő pályájára, környezetére, az általa említett személyekre, vagy a korra általában jellemző információkhoz jussanak. Nekik köszönhető, hogy a szövegek egész egységeinek értelmére fény derült, egy sor személyt és helyet azonosítani lehetett. Aztán Marcel Schwob állíthatos kutatómunkája és a coquillard-ok perére és nyelvezetére vonatkozó mélyreható tanulmányai eredményeként alapvető jelentőségű felfedezéseket tettek a költő életéről és környezetéről. Miután ezek az alapok megvoltak, Paris, Champion, Néri, Thuasne, Siciliano és társaik megalkották műveiket, amelyek mindegyike a maga módján klasszikus és szilárd formát adott a költőre és művére vonatkozó ismeretek együttesének.

⁶ A songok 625 sorból állnak, s ebből mindössze 25 sor származik Villontól.

csak A Toll, 1928 áprilisában, felhívja rá a figyelmet, Márai Sándor egyik cikkében, amely a *Brecht, a tolvaj* beszédes címet viseli.

Miről is van szó nagy vonalakban? Brecht válaszolt Kernnek, kinyilvánítva tökéletes közömbösségét az irodalmi tulajdon tárgyában. Olyan nyilatkozat volt ez, amelynek marxista tartalmát könnyű volt felismerni. A jobboldal folytatta a Kerr által indított támadást. Brecht pedig a baloldalt támogatását élvezte, amely szintén nem mulasztotta el a vitába való beavatkozást. Villon lassacskán egy ideológiai leszámolás tárgya lett, szembeállítva, durván leegyszerűsítve, a konzervatívokat és más reakciókat a szociáldemokraták és marxisták táborával. Bármint történt is, ez a polémia elindítja az asszimiláció folyamatát, amelynek tíz év múlva Budapesten is tanúi leszünk.

1928 és 1931 között a weimari Németország a maga képére formálja Villont. A válsághelyzetnek megfelelően aktualizálja, politikai színezetet kölcsönöz neki, szüntelenül a jelenbeli vonatkozásokhoz, főként az új eszmei tájékozódásokhoz illeszti. Mindezt azért, mert a weimari korszak „hasonlóképpen zűrzavaros volt, telve ideg feszültséggel, mint az a kor, amelyben Villon élt. Maga Villon is, értelmiségi proletár, lázadó mivoltával, amit neki tulajdoníthattak, jelentőségre tett szert, elérhető közelségbe került.”⁷ Ettől fogva a „németesített” Villon kezdte megtestesíteni „azt a pontot, ahol a társadalmi felhívás és az irodalmi válasz összetételeknek, a helyet, ahol heterogén természetűek lévén, mégis egybeolvadtnak mutatkozhatnak.”⁸ E találkozási pontok közül említsük meg Paul Zech expresszionista költő esetét, aki 1931-ben Berlinben megjelent „villoniádá”-jában egészen addig megy el, hogy a középkori költőből egy, a burzsoázia ellen fellázadt forradalmárt farag: „ein großer Desperado unter den Dichtern, ein Sohn des Volkes”.⁹ A francia Villon-moddal szemben,¹⁰ egy weimari modell született, s hamarosan átlépte az országhatárokat.

⁷ Lois CONS, *État présent des études sur Villon*. Paris, Les Belles Lettres, 1936. 93.

⁸ Paul BENICHOU, *Réflexions sur la critique*. In *La statue de la littérature – Mélanges offerts à Paul Bénichou*. Genève, Droz, 1982. 6.

⁹ *Die lasterhaften Balladen und Lieder der François Villon*. Nachdichtung: Paul ZECH, München, DTV, 1991. 117.

¹⁰ De mondanunk sem kell, hogy magának a francia modellnek is számos változata van. Vö. Louis CONS, i. m. és Jean DUFOURNET, *Villon et sa fortune littéraire*. Saint-Médard-En-Jalles près Bordeaux, Éditions, 1970. Itt mondjuk el, hogy a weimarin kívül létezett egy másik stilizált Villon-kép; „ez Amerikában született és a francia költőben a nyers humor és a durva tragikum pokoli előfutárát látta, azét a humorét és tragikumét, amely a Wild West és a gengszterek kicsapongó életét körülvette” (I. LACZKÓ Géza, *A Villon-ügy*, Pest, 1940. márc. 31. 7.) Ez az amerikai kép az *If I Were a King*-nek egy Mc Carthy (családi néven Justin Huntly) által Londonban a XIX. század vége felé írt színdarabnak köszönheti születését. A *Ha én király lennék* francia fordításban 1926-ban jelenik meg, ugyanabban az évben, amikor Francis Carco regénye, és hamarosan átkel az Atlanti-óceánon, hogy operett és film formájában szülessen újjá, *The Beloved Rogue* címmel. Mc Carthy történetének új alakváltozata, a *The Vagabond King*, a második amerikai film, amelynek főhőse Villon, 1931-ben készült el. A *The Vagabond King*et 1938-ban mutatják be Budapesten, közvetlenül azelőtt, hogy a Faludy-botrány kitört: „Csavargókirály címen, egy film futotta be ezelőtt mintegy két évvel a budapesti mozikat, az amerikai fantáziának történelemellenes, érzelgős alkotása, de mégis arra jó, hogy minden torzítás és hamisság ellenére egy nevet ismertessen meg a közönséggel, a XV. század francia költőjének, Francois Villon-nak nevét. A filmmel csaknem egyidőben egy könyv is kezdett bujkálni a pesti értelmiség körében, beszéltek róla, kézzől kézre adták, lányok olvasták a pad alatt az iskolákban, fiúk vihogtak egy-egy passzusán, hivatalokat és klinikákat jártak be mint leküzdhetetlen epidémia [...] S mikor már a Zeneakadémián sajátos összetételű közönség tapsolhatott ennek a Löwy Árpádba oltott magyar-francia szellemkapcsolatnak, a kritika is felemelte szavát, hogy visszautasítsa azt a merényletet, amely Villon ürügye alatt az irodalmi jóízlés és becsület ellen történt.” SEMJÉN Gyula, *Francois Villon*. Magyar Kultúra, 1940. nov. 20. 152.

A jelenség ékesszóló bizonyítéka Faludy György kötete, amely 1937-ben jelent meg,¹¹ s amelynek számottevő hányada, az úgynevezett Villon adaptációk, valójában semmit sem köszönhet az eredeti szövegeknek, mert nem Villon adaptációkat találunk bennük, hanem Paul Zech és Brecht Villon adaptációjának fordításait. Márpedig éppenséggel nagyrészt a weimari minta nyomán lemásolt Faludy „adaptáció” az, amely Villon 1937 és 1942 közötti viharos népszerűségének forrása lett, annyira és olyan jól, hogy – bármiként is vélekedünk – ezt a bestsellert¹² úgy kell tekintenünk, mint Villon személye és műve magyarországi közismertségének alapjául szolgáló szöveget.¹³

A későbbi fejlemények felé tett rövid kitérőnk után (amelyre azért kerítettünk sort, hogy láthatóvá váljék, milyen mértékben lett ebben az időszakban Villon népszerű figura, teljesen alakítható és mozgékony alak, akinek semmi köze egy egykori francia költőhöz, akit az irodalmi pantheonok jeges tisztelete múmiává szikkasztott). Térjünk most vissza 1929 szeptemberéhez, és nyissuk ki A Toll c. folyóiratot a 25. oldalon. Itt trónol magában József Attila fordításában a *Ballada Villonról meg a vastag Margotról*. Címét csillag díszíti, amely egy rövid, tömör lapalji jegyzetre utal: „Brecht Drei Groschenoperjében: Zuhälterballade”. Azt gondolhatnánk, hogy József Attila már Faludy előtt alkalmazta a brechti modellt. Pedig nincs szó másról, mint a Kerr-Brecht botrány fentebb érintett egyszerű visszhangjáról, azaz a jegyzet félrevezető, legalábbis szerkesztői önkény terméke, amelyet a vitaszellem és az irodalmi szenzációkeltés kettős szándéka, A Toll szerkesztésének e két alapvető motívuma sugallt. Villon fordítása során József Attila nem alkalmazkodott a német modellhez. Sem Brecht, sem pedig Alfred Kerr reakciós fecsegései nem ösztönözték őt Villon fordítására, egyikük sem gyakorolt hatást a francia költő műveiről szerzett olvasmányélményére és a költészetről alkotott látomására. Hogy is történt valójában?

1922-ben Juhász Gyula, Villon nagy csodálója¹⁴ védőszárnnyai alá veszi József Attilát; a 17 éves fiatal költő valószínűleg ez idő tájt hall először Villonról. Életrajzírói állítják, hogy a költő a szegedi egyetemen is tanulmányozza a francia költőt, amikor 1924-ben magyar-francia-filozófia szakra iratkozik be. Ebben az évben istenkáromlás vádjával bíróság elé állítják *Lázadó Krisztus* c. verse miatt. A következő évben nyelvészprofesszora eltanácsolja az egyetemről, ezúttal *Tiszta szívvel* c. verse miatt. Egy éves bécsi tartózkodás, majd rövid budapesti pihenő után József Attila Párizsba megy, és beiratkozik a Sorbonne-ra. Két esemény forgatja fel a lelkét; Villon és a forradalom.¹⁵ Ami az előbbit illeti, Cserépfalvi Imre

¹¹ *François Villon Balladái*, FALUDY György átköltésében. Bp., Officina, 1937. 90.

¹² Sikerének mutatói a következők: 2 újrakiadás 1937-ben, 2 1938-ban, 1 1939-ben, 4 1940-ben. A 40. kiadás a közelmúltban jelent meg a Magyar Világ kiadónál.

¹³ Bármilyen legyen is az oka (egyébként túlságosan is heterogének ezek ahhoz, hogy itt kitérjünk rájuk – I. ezzel kapcsolatban szakdolgozatomat: *A magyar Villon*. Fogadtatástörténeti vázlat 1919–1936/1937–1940, Tverdota György vezetésével. Hozzáférhető a Sorbonne Nouvelle Paris III egyetem Általános és Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszékén), Faludy fontosságának makacs elhallgatása ezen a téren, vagy legalábbis az a törekvése, hogy e fontosságot elhanyagolható arányokra redukálják, kivétel nélkül jellemzi a magyarországi Villon-irodalmat.

¹⁴ „Mikor Blieriot először kelt át gépmadarával a csatornán, én Váradon egy francia pilótával ebédeltem a Kispipában. A pilóta roppant földhözragadt gondolatokon kérődzött, én a régi nagy Villon verseit olvastattam leves és főzelék között. Úgy éreztem, hogy néhány ezer kilométerrel magasabban járok, mint ő.” JUHÁSZ Gyula, *Repülők*. Délmagyarország, 1927. jún. 9. In Uő., *Összes művei*. III. Bp., Akadémiai, 1963. 307.

¹⁵ L. erről NÉMETH Andor, *József Attiláról*. Bp., Gondolat, 1989. 62–64.

így emlékezik vissza: „Villonért rajongott, mindig az irattáskájában volt... különösen a középkori Párizs érdekelte, s a könyvtárban ilyen témájú illusztrált könyveket nézegetett, tanulmányozott.”¹⁶

József Attila egyik leveléből, amely 1927. április 5-én kelt, megtudhatjuk, hogy a magyar költő történelmi ismereteit hamarosan filológiai olvasottsággal egészíti ki: „Nem akarsz francia könyveket? A bolti árnál olcsóbban tudnék beszerezni. Egyelőre, ha más nem érdekel elküldhetem a következőt: *Le jargon de François Villon*. Igen kedves és szórakoztató olvasmány. Pl. megtudhatod belőle, hogy az V. balladában az ‘embououreux’ szó *roupieux*, *carieux*, *marieux* s a VII.-ben *joyeux*, *dieux*, *mieux* etc. rímel, tehát minden valószínűség szerint Villon az *embououreux*-t *embourieux*-nek ejtette ki, természetesen kortársainak egy részével együtt. Különben magának Villonnak a könyvét is elküldhetem, a legnagyobb költők egyike.”¹⁷

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fiatal József Attila közvetlen képet alakít ki, amelynek nincs köze a francia parnasszisták és szimbolisták stilizált Villonjához (mint Juhász Gyulának, akit Verlaine Villon-értelmezése¹⁸ ihletett) vagy ahhoz, amely a weimari német baloldali irodalom köreiben formálódott (Zech vagy Brecht Villonja).¹⁹

Ennyit a Villon-élményről, de mi a helyzet a forradalommal? Párizsi tartózkodása alatt a magyar költő belép az Anarchista–Kommunista Pártba, és felveszi a kapcsolatot a Kommunista Párt magyar munkástagozatával, anélkül, hogy felhagyna harcos aktivitásával, amit az is mutat, hogy részt vesz a május elseji felvonuláson. Nyár végén hazatér Magyarországra. 1929-ben tagja lesz a Bartha Miklós Társaságnak²⁰ éppen akkor, amikor az a szervezet politikailag és ideológiailag radikalizálódik, válaszul arra a súlyos válságra, amely az ország egész gazdaságát sújtja.²¹ József Attila harcos politikai elkötelezettsége 1930-ban még élesebb körvonalakat ölt. Csatlakozik a kommunista párthoz (ne feledjük, illegális, üldözött pártból van szó), s több más társával együtt elhagyja a Bartha Miklós Társaságot (amely többségi ideológiai nyomásra éles jobboldali fordulatot tesz), és tevékenységét munkásmozgalmi körökben folytatja. 1931-ben vagyunk.

Ebben az évben jelenik meg József Attila új kötete, a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* címmel. Eredeti művei után, kötetzáró gyanánt a költő előveszi három régebbi Villon-fordítását, amelyek két éve A Toll-ban láttak napvilágot, s amelyekhez hozzáfűzi Villon híres négysorosának eladdig publikálatlan fordítását: „Francia vagyok, mérgelődhetem. / Ponthoise-i Párizs volt szülőhelyem. / Most hát egy kenderkötéltől fejem / megtudja majd, mit nyom fenekem.”

¹⁶ József Attila *Párizsban*. Szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1982. 123.

¹⁷ József Attila levele József Jolánhoz; *József Attila Válogatott levelezése*, Bp., Akadémiai, 1976. 146.

¹⁸ 1906–1907 telén Juhász megírja híres *Ódon balladáját*, amelynek hőseül Villont választja.

¹⁹ Ismeretes, hogy József Attila kívülről tudta Villon balladáit, elejétől végig (természetesen franciául), módjában állt társaságban is szavalni ezeket, ami természetesen nagy meglepődésre szolgált.

²⁰ Ez az 1925-ben alapított, igen különböző irányultságú fiatalokból szerveződött társaság (a bolsevizmussal és a faszizmussal rokonszenvező tagjai egyaránt vannak) a Bethlen-konzolidáció megakadályozását tűzi ki célul. Követelései és szellemi tájékozódása révén bizonyos értelemben az 1933-ban induló népi mozgalom előzménye. József Attilának a Bartha Miklós Társaságban való közreműködése megfelel a költő népies korszakának, amelynek eredményeit *Nincsen apám, se anyám* c. kötetében (1929 febr.) ismerhetjük meg.

²¹ Olymértékben, hogy a nép elégedetlenségének növekedése miatt, megfélemlítve a tömegmozgalmaktól (l. az 1930 szeptemberében elfojtott tüntetést) a kormány a statáriális állapot bevezetését tartja szükségesnek.

Megjegyezzük, mindenekelőtt, hogy a gyűjtemény nem tartalmaz más fordítást, és hogy Villon a költő kizárólagos választottja marad, anélkül, hogy fordításkötetet kívánna összeállítani.²²

A Villonhoz ekként való fordulás nyilvánvalóan nem véletlen. Valójában, hogy a lényegre térjünk (talán túlságosan is gyors ütemben), József Attila elméleti munkásságának olvasása arról győz meg, hogy a költő érintkezési pontot keres forradalom és fegyelem között, olyan kapcsolatot, amely lehetővé teszi a megfontolt harcot a polgári és kapitalista társadalom ellen, megszilárdítva a népi tudást és a nemzeti öntudatot. Ez érintkezési pont megtestesülését Villonban (művében és pályáján) látja, mint erről a főcím árulkodik, amelyet a *Dönts a tőkét végén* közzétett négy Villon-fordítás fölé írt: „Villon Françoisnak... a tanult francia betyárnak három balladája és négy sorocskája”.

„Betyár”, azaz egyszerre történelmi valóság és irodalmi alak, egyszerre jelenti a csavargót, az útonállót, szökevényt, és egy történelmi helyzetre utal, egy szigorúan magyar fikcióra, amely nem felel meg semmiféle francia realitásnak sem.²³ Ha eltekintünk Benedek Marcelltól (*A francia irodalom* c. 1925-ben megjelent munkájában Benedek François Villont Balassi Bálinthoz hasonlítja), József Attila az első, aki a „párizsi diák”-nak magyar nemzetiséget kölcsönöz,²⁴ nemzeti referenciális övezetekbe vezetve be őt, vagy pontosabban: átköltés-típusú olvasói programot javasolva: az olvasót nyíltan felszólítják arra, hogy a szöveget úgy értelmezze, hogy a máshol és valaha történeteket az itt és mostba foglalja. A „betyár” szó Villont a régi Habsburg birodalom elnyomó hatásai elleni lázadások és felkelések hagyományába illeszti. Tegyük hozzá azt is, hogy a „betyár” szükségképpen az alacsonyabb néprétegekből származó embert jelent (áttételesen – és egyébként az urbanizáció nagyon is reális folyamatával meg-egyezően – a szegény nép a „proletár” fogalmával asszociálódik). A „betyár”, egyesítve a „tanult”-tal, József Attilának azt a politikai reményét fejezi ki, hogy a népet tanítani kell, hogy ezáltal kezébe adjuk a lázadás eszközeit, olyan „műveltség” kell ellátnunk, amely autonóm gondolkodást és igazi egyéni szabadságot biztosít számára. Villon nevének hat betűje tehát egyesíteni látszik József Attila programjának különböző oldalait.²⁵

1930-tól kezdve, mint említettünk, a költő megszilárdítja politikai pozícióit és radikalizálja költői tájékozódását. Mindennek az 1931-es kötet nyilvánvalóan kifejezést ad, amint ezt a korabeli sajtó nem mulasztja el hangsúlyozni: „József Attilának eddig is voltak figyelemre méltó versei, de nem volt nyílt állásfoglalása.

²² Mint például Tóth Árpád esetében, aki – mint láttuk – *Örök virágok* c. fordításgyűjteményét (1923) két figyelemre méltó Villon-adaptációval nyitja, amelyek előzőleg a Nyugatban jelentek meg. Ha a balladák Tóth általi kiválasztása különböző interpretációkat tesz lehetővé (a legérdekesebb közülük azt állítja, hogy egy történelmi-politikai kontextusra történik általuk válaszadás), ezt főleg a kulturális rehabilitáció gondja vezérli, mint ahogy az említett kötet előszavából vett részlet mutatja: „Az olvasó az itt következő lapokon több olyan igen nagy költővel is találkozhat, akiknek remekeivel az egyébként nagyon gazdag magyar fordításirodalom eddigelé meglehetősen szűkösen bánt.”

²³ A „betyár” tárgyában érdemes tanulmányozni: DÖMÖTÖR Sándor, *A betyáromantika*. Klny. Népelet-Ethnographia 1930. 36., amelynek létezik egy szűkszavú összefoglalása a szerző tollából a Nouvelle Revue de Hongrie c. francia nyelvű folyóiratban (1937. jún. 511–521.)

²⁴ Olyannyira, hogy József Attila magyarosítja a költő nevét, Villon Ferencnek nevezve őt. Ez a névmagyarosítási gyakorlat e korban nem egyedi eset, elegendő példaként Jules Verne, alias Verne Gyula nevét említeni.

²⁵ Meggyőződhetünk a „betyár” téma fontosságáról József Attila életművében és egy ehhez nagyon közelálló, mi több, hasonlatos témáról, a „szegénylegény” motívumról, ha elolvassuk 1937. ápr. 11-re írott *Születésnapomra* c. versét: „Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll koptató / szegény / legény.”

Nem tudtuk hová sorolni és ő sem tudta: hová tartozik. Most már tudja és tudjuk mi is.²⁶

„József Attila igazi harcos költő. Új könyve, a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz*, nyíltan, bátran áll ki a gátra, hogy a maga mestersége, az irodalom fegyverével harcoljon a szocializmus megvalósítása érdekében. Az a koncepciója a művészetről, hogy a művészetnek és a művésznek is az osztályharcot kell szolgálnia.”²⁷

„József Attila, aki ... tehetsége révén igazi poéta is lehetne, a „proletárköltő” címét ambicionálja ... Verseskönyve mindenestre beszédes bizonyossága annak, hogy a bizonyos oldalról reakciónak kikiáltott magyar kir. ügyészség milyen liberálisan értelmezi könyvcenzúrázási jogát.”²⁸

Ennek ismeretében, és tudva, hogy a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* megjelenése idején a magyar politika egyre inkább jobbra tolódott (1931 augusztusában megbukik Bethlen István és gróf Károlyi Gyula lesz a miniszterelnök, aki szeptember 19-én statáriumot rendel el) érthető, ha József Attila kihívja maga ellen az igazságszolgáltatás haragját. A belső nyugalom fölött örökösödő szervek, amelyek lesben állnak minden lázadó szándék ellen, nem tehetnek mást, mint hogy szó szerint veszik az átvitt értelmű olvasási programot, amelyet József Attila nyíltan javasol. Hogy a költő nagyon is tudatában van ennek, mi sem mutatja jobban, mint hogy kötetzáróul éppen a villoni négysorost választja. Olyan választás ez, amelyet fentebb idézett 1927. április 5-én kelt levelében így indokol: „Melyeket azért írok, hogyha netán én is statáriális bíróság elé kerülnek, megnyugtasson az a tudat, hogy Villon is lógott d'une corde d'une toise.”²⁹

Nem több ez viccnél? Jobb, ha azt mondjuk: előérzet. Íme, egy részlet egy 1932. május 8-án megjelent cikkből, amely az Új Magyarországból látott napvilágot, egy olyan lapban, amely a szélsőjobboldalhoz állt közel:

„Villon a középkorban élt, költő volt és csavargó, lebujoknak és hercegi palotáknak volt felváltva a látogatója és szabadszájúsága miatt gyakran meggyűlt a baja a fensőbbsséggel. Rengeteget ült börtönben, egy francia herceg fel is akarta akasztatni, de mivel a siralomházban megeresztett egy pompásan sikerült tréfás rigmust, megkegyelmezett neki.

Ez a középkori „destruktív” költő, úgy látszik, még halála után is zűrzavart okoz. Mostanában József Attilának, a fiatal költőnek, a Villon-versek fordítójának okozott kellemetlen percek egyik versével, amelynek fordítását szemérem-sértés miatt inkriminálta az ügyészség. Ugyanakkor izgatás miatt is vádat emelt József Attila ellen „A szocialisták” című saját verse miatt... nyolc napi fogságra ítélte.”³⁰ József Attilával a legjobbakra és a legrosszabbakra szövetkezve, íme, Villon ilyen viszonyok között kezdi meg irodalmi és politikai pályafutását

²⁶ FÁBRY Zoltán, „Dönts d a tőkét, ne siránkozz”. Az Út (Bratislava-Pozsony), 1931. aug. 20. 16. Ezt a méltatást, mint azokat, amelyek adatait a 27., 28., 30., 35., 36. sz. jegyzetekben közöljük, a *Kortársak József Attiláról* c. dokumentumgyűjteményből (Bp., Akadémiai, 1987, I. köt. 223.) idézzük. (A továbbiakban: *Kortársak*.)

²⁷ KÁLMÁN József, *Van-e szocialista líra?* Szocializmus, 1931. júl. 223–224. (*Kortársak*, 223.)

²⁸ József Attila új versei. Budapesti Hírlap, 1931. máj. 24. 34. (*Kortársak*, 213.)

²⁹ Franciául a szövegben.

³⁰ A Gadó-tanács kritikája egy Villon-versről, Új Magyarország, 1932. máj. 8. (*Kortársak*, 231–232.)

Magyarországon.³¹ Kezdődő karrier, amely gyorsan megghiúsult, hiszen tudjuk, hogy a *Döntsd a tőkét, ne siránozz* kötet sorsa megpecsételődött. Az 1931-ben kezdődött per 1933 áprilisában zárult. Az ítélet a 8 napi fogházon kívül, amelyet kirónak rá (végrehajtását három évre felfüggesztve) a bíróság elrendeli az összes forgalomba került kötet elkobzását és bezúzását.³² A történelem ironiája, hogy József Attila Villon-fordításai és forradalmi verseinek nagy része a nagyközönség számára teljesen ismeretlenek maradnak a kommunizmus beköszöntéig.

A *Döntsd a tőkét, ne siránozz* tehát József Attilát és Villont a vádlottak padjára ülteti, egymás cinkostársaivá bélyegezve őket. Ez a párhuzamba állítás viszont korántsem maradt külsőleges (nem merült ki a *Döntsd a tőkét* kritikai fogadtatásában és bírósági értelmezésében), hanem főleg belsőleg valósul meg (József Attila Villon-recepciója révén). Műről műre haladva, a kölcsönhatások játéka olyan messzire megy, hogy bizonyos szövegen kívüli tényezők ellenére (mint a „fordítás” megjelölés, amely az idegen származás jele) a megalkotott (József Attila költeménye) és az újraalkotott (a József Attila által lefordított vers) közötti formai és stílári különbségek szinte elenyészőek.

Ugyanazt az egyszerűséget, ugyanazt a túlfinomultság nélküli természetességet találjuk minden esetben, ugyanazt a nyelvi szabadságot, ugyanazt a formai fegyelmet, a stílusalakzatok áthasonító használatát, mint az „apró tényekhez” való villoni folyamódás esetében. A konfesszió, a vallomás és az objektív leírás ugyanolyan paradox módon egyesül fordításban és eredeti költeményben,³³ de ugyanúgy alkalmazza itt és ott, egymás után a „népi” és „tudós” referenciákat, ugyanúgy konfrontálja a költői „én”-t a szociális „másik”-kal stb.³⁴ Olymértékben, hogy a korabeli kritikuskok nem győzik hangsúlyozni a közelségnek ezt a benyomását: „Kötetének átolvasásakor háromszor is eszembe jutott, hogy magyar Villon-nak nevezzem őt, még mielőtt felfedeztem volna a kötet végén levő fordításokat.”³⁵ Továbbá: „François Villon-ra, a halhatatlan franciára emlékeztet, ahogy szertelen költőisége magával ragadja a külvárosok, a proletármegyedek világa felé.”³⁶

És hogy a kritikusok kijelentéseit kiegészítsük, hozzá kell tennünk, hogy a harmincas évek elejétől fogva József Attila kölcsönveszi a balladaformát, a refrén technikáját és a rímszerkezeteket.³⁷ A belső párhuzamokat tehát, amelyekről beszéltünk, áthasonítónak minősíthetjük. És hogy megpróbáljuk mélyebben meg-

³¹ Valójában Tóth Árpád az első, aki minden részletre kiterjedő kontextusba ágyazza Villont. Minden arra int, hogy kapcsolatot hozzunk létre egy politikai és történelmi atmoszféra között, amelyet a költő apolitikusnak ítél (a háború elvesztése, a Tanácsköztársaság bukása, amelyben ő részt vett), és az utolsó ítélet légköre között, amely a két ballada eredeti szövegét áthaia, amelyeket Tóth az összes többi közül kiválaszt. Minden bitó hasonlít és a Fehér Terror sem nélkülözte ezeket.

³² Megjegyezzük, hogy néhány évvel később Faludy Villonja is egyike lesz a nyilaskeresztesek által könyvmaglyára ítélt könyveknek.

³³ Ebben a bőségesen tárgyalt kérdésben I. például Mészöly Dezső, *Villon Magyarországon*, Bp., Rózsavölgyi 1942, 40. – SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*. Bp., Akadémiai, 1977. 632–633. – SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseiről. József Attila: Eszmélet*. Bp., Akadémiai, 1969. 47–49.

³⁴ József Attila finom líraisággal él (*Harmatocska, Bánat*), népies hangnemet használ (*Regös ének, Áradat*), komor szociális atmoszférát fest le (*Anyám, Tiszazug*), satirikus tónusban szólal meg (*Egy költőre, Bethlen István*), és agitatori és forradalmár jellemét domborítja ki (*Tömeg, Farsangi lakodalom, Szocialisták*).

³⁵ DSIDA Jenő, *Döntsd a tőkét, ne siránozz*. Erdélyi Helikon (Cluj – Kolozsvár), 1931. máj. 410–411. (*Kortársak*, 216.)

³⁶ Lu, *A legérdekesebb költő*. Társadalmunk, 1932. nov. 5–7. (*Kortársak*, 251.)

³⁷ Mint a híres *Haszon* című ballada esetében, amely 1933 tavaszán keletkezett.

érteni Villon József Attila által történő elsajátítását, összpontosítsuk figyelmünket a fordításokra, minden ellentmondás és minden feszültség helyére.

József Attila elhatározza, hogy majdnem szó szerint lefordítja a *Nagy Testamentum* 12. sorát: „Je ne suis son serf ne sa biche”, a következőképpen: „Nem vagyok szarvasa sem őze.” Látszólag rossz másolat vagy kényszermegoldás, a magyar változat nem utal a jobbságra, a hűbériség bírált világára, de Thibaut d'Ausigny feltételezett homoszexualitására sem. Elméleti megközelítésben a sor fordítását közepesnek minősíthetjük. De ha ez a „szarvas” és ez az „őz” kétesértékű, amennyiben a forrás-szöveghez való hűség kockázatos kritériumához tartjuk magunkat,³⁸ ezek mégis új értelmet kapnak, a belső kapcsolatok (múltól műig) keretében. Ha eltekintünk a francia nyelvi jelentéstől, a magyar verssor mindegyikét egy hierarchikus viszonyt illusztrál, az ember és állat között éppúgy, mint a különböző nemek között. József Attilánál mindenütt megtaláljuk a világnak való szerencsétlen alávetettség témáit, de nemcsak ezt, hanem a szarvas motívumát is több ízben alkalmazza (amely egyébként a harmincas évek archaizáló áramlatában közkeletűségnek örvendett).³⁹ Vajon ezek szerint valamiféle belső logikáról lenne szó? Úgy látszik, hogy igen, mert ennek nyomát megtaláljuk a tudatos deformációként született fordítások passzusáiban is. Ez történik az „ölnyi hosszú kótél” esetében. A „toise” jelentése: „öl”, „rőf”. Egyszótagú szavak, jól alkalmazhatók, s a híres négysoros többi ismert fordítója nem is mulasztja el őket használatba venni.⁴⁰ Első látásra tehát úgy tűnik, hogy a „kender” szó választását a „toise” helyett József Attila fordításában semmi sem indokolja:

Most hát egy kenderkötéltől fejem
megtudja majd, hogy mit nyom fenekem.

Mindazonáltal találunk egy olyan költeményt, amely *korábbi*, mint a négysoros fordítása: a *Klárisk* c. versről van szó, amely 1928 nyarán született:

Rózsa a holdudvaron,
aranyöv derekadon.
Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.⁴¹

Túl minden értelmezésen, amelyre itt nincs terünk, ez a példa elegendő ahhoz, hogy szemléltesse a művek egymás közötti körforgását (József Attila kölcsönvesz François Villontól, de kölcsönöz is neki). Lemondva arról, hogy a körforgás eredményeit, amelyeket a négy évtizedes József Attila-kutatás bőséggel idézett, összegyűjtsük, elégedjünk meg annak megállapításával, hogy az elsajátítás és az ozmózis eme jelenségével mindenütt találkozunk. A magyar költőnél a fordítás átlépni látszik önnön határán és hasonlítani látszik a forrás-szöveghez, hogy eredeti szöveggé váljék. Ez a benyomás csak megerősödik, amikor konstatáljuk, hogy ezután József Attila többé már nem fordítja Villont. Kétségtelen, József Attila *Összes*

³⁸ „A műfordító sokféleképpen próbálhat boldogulni e sorral, de semmi esetre nem teszi jól, ha csaknem szó szerint adja vissza, mint József Attila.” MÉSZÖLY Dezső, uo. 38.

³⁹ Gondoljunk Bartók Béla *Cantata profana*-jára, amelynek a komponálása 1930. szept. 8-án fejeződött be.

⁴⁰ Ez a helyzet például ILLYÉS Gyula fordításának esetében: „Francia vagyok, csak ez kellett / Páris szült / Ponthoise mellett /; Rőf kötél súgja majd fejemnek, / Hogy mi a súlya fenekemnek.” In *Villon összes versei*. Bp., Európa, 1992. 118.

⁴¹ Idézi VAS István *József Attila Villon-fordításáról*. Csillag, 1955. 950.

műveinek kiadásai tartalmazzák a *Nagy Testamentum* három publikálatlan bevezető strófáját (plusz a negyedik strófa első felét), de ez a megállapítás csak megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy még ha József Attila teljes egészében le is akarta fordítani a *Nagy Testamentumot*, nagyon hamar félbeszakította munkáját, mintha szervesen asszimilálta volna a francia költő művét és éppen ezáltal megszűnt volna tiszteletben tartani a szükséges távolságot, amelyet minden fordítónak kötelessége megőrizni az eredeti szöveggel szemben. Végül ha úgy tetszik: annak érdekében, hogy egy ingatag és körülményes azonosulás stádiumán túlléphessen, inkább egyszer s mindenkorra lemond a formai frusztrációktól.

Mint minden fordító, ő is úgy érezte: ki van téve a veszteségnek és a pocskolásnak, tehát a fordítás nyelvi rendszerének, amely objektív adottságai folytán képtelen visszaadni az eredeti minden részletét és oldalát. Fordítani, ez nem más, mint egy egyszerre fizikai és ismereti paradoxon szenvedő alanyának lenni: Senki sem kerülhet kívül azon a helyen, ahol éppen tartózkodik: „...nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”⁴² Hogy fordíthassunk, ki kell lépnünk a szövegből, objektív eszközöket kell találni, hogy megfelelő távolságba kerüljünk tőle (egyenértékű megoldások keresése, belenyugvás a kényszermegoldásokba, a forma helyreállítása), miközben az életerős tárgy, a szöveg rendelkezik saját referenciával, amelyet sohasem lehet megkerülni, egy „műzsi kapcsolattal harmonizált” szervezettel, amely megköveteli a legteljesebb figyelmet és amely magának tartogatja az egyszerre mindenütt jelenlévő és mindenható tekintet jogát: a szöveg sohasem engedi, hogy elhagyják, sem hogy distanciát teremtsenek vele szemben. Az azonosulásnak ebben az esetben könnyű elképzelni, hogy a formai problémáknak és a belőle folyó megszüntethetetlen feszültségeknek az elhanyagolása a teljes és szabad behatolásnak, azaz a veszteség érzésétől megszabadított szövegteljességnek a javára, szinte magától bekövetkezik.

Végül is elég elolvasni József Attila műveit, aki hosszú ideig alkalmazza a villoni technikákat,⁴³ hogy meggyőződjünk róla: Villonnal való kapcsolatai szabaddabban kibontakoznak eredeti darabjaiban, mint fordításaiban. Kevésbé érdekes az, hogy József Attila volt az első, aki magyar nemzeti színezetet kölcsönzött a francia költőnek. Fontosabb, hogy egy nagy felfedezést tett: Villon életművének struktúráit tökéletesen át lehetett ültetni, ezek megmutatják azt a képességüket, hogy egyszerre poétikai és társadalmi értékre tegyenek szert, s így értelmes kapcsolatba kerüljenek az olvasók különböző csoportjaival. József Attila egy élő képet alakít ki, amely egyaránt érinti a képzeletet és a történelmet. Másként szólva ő az első, aki a történelmi helyzet társadalmi struktúráival homológ fordítást képes létrehozni.⁴⁴

Ha nem így történt volna, a *Vastag Margot* soha nem jelenhetett volna meg a bíróság előtt szemérem elleni vétség vádjával.

Marc Martin (Párizs)
(Fordította Tverdota György)

⁴² Eszmélet, 1934.

⁴³ Villon-fordításai után írja *Lebukott c. versét*, majd egy évre rá a *Mondát, mit érlel-t*. Két évvel később a *Bérmunkás balladát*, a *Tökések hasznáról c. balladát*, a *Végaszt*. Mindezek villoni mintájú balladák Vas István szerint. (Vas István, uo.)

⁴⁴ József Attila, aki tudatában van ennek, a *vastag Margot-ról* szóló ballada lefordítása kapcsán nem mulasztja el megjegyezni: „lefordítottam ugyan sikeresen, de pusztán azért, mert kitűnő költeménynek tartottam és tartom. *József Attila összes művei*. III. Bp., Akadémiai, 1958. 228. A „sikeresen” szó itt valószínűleg kevésbé a szövegghűségre, mint az átültetés programjára vonatkozik.

PÉTER LÁSZLÓ

ÍRÓK, KÖLTŐK TEXTOLÓGIAI NÉZETEI

(Móricz Zsigmond, Sík Sándor, Weöres Sándor)

Móricz Zsigmond

Hihetnők, hogy csak a lírikusok érzik szövegeik csiszolásának, folytonos tökéletesítésének, a változatképzésnek azt a lelki kényszerét, amelyet elméletileg *Estétikájában* Sík Sándor fogalmazott, költői gyakorlatában pedig legszélsőségesebben Füst Milán és Szabó Lőrinc valósított meg. Az elbeszélő és regényíró Móricz Zsigmond minden irodalomelméleti képzettség nélkül, írói tapasztalatai alapján ugyancsak számos textológiai tanulságot szűrt le és rögzített, főként naplójegyzeteiben, amelyekből bőven közölt leánya, Móricz Virág, édesapjának mint szerkesztőnek a működését megörökítő *Tíz év* (Bp., 1981) című kétkötetes munkájában. A tárgyalt évtized Móricz életének utolsó szakasza: 1933-mal kezdődött.

„Tisztogató korrektúra”

Az Athenaeummal való szerződése szerint regényeit először az Est-lapok valamelyikében közölte folytatásokban, majd átdolgozás után adta ki kötetben. Így volt ez az *Erdély-trilógiával* is. 1934-ben jegyezte föl, hogy egészen különös munkával foglalkozott: öncsonkítással.

„Leginkább a *Tündérvirágok*-ból lehet kihagyni. Mikor ezt írtam, tizennégy évvel ezelőtt, akkor még annyira mulattatott az, hogy egy régies nyelvet kellett megcsinálnom, hogy most csudálkozva nézem a szószaporítást, amit végeztem. Azt hiszem, azóta általában nagyon egyszerűsödött a stílusom, de a történelmi különösen” (1: 232.). Túltengő ifjúi erejével magyarázta, hogy akkor még tajtékosan ömlött belőle a szó. A terjengősség a tartalomra is rányomta bélyegét: túl sok epizódot zsúfolt regényébe, nem tudott ellenállni a csábításnak, hogy ami levéltári okiratot csak talált, ne mondjon le a közlésükről. Emiatt, úgymond, helyenként Báthory jellemének alakulása és az események menete is zavaros.

Az átdolgozáskor kihagyott mintegy nyolcvan lapnyi szöveget. „Nagyon különös az, hogy az egész szöveg húsz százalékát ki lehet hagyni” – írta (1: 233.). Tapasztalatát, amely az előbb emlegetett költőkével egybevág, így általánosította: „Én a legtöbb munkámmal úgy vagyok, hogy újra- és újraírni szeretném. Az még csak hagyján, hogy ha lapban megjelenik valami, teljesen újraírom, mintha csak skicckönyv volna a már egyszer megjelent forma – hiszen folytatásokban írom őket, s így az ember visszafelé nem korrigálhat –, de a régi könyveimet ugyanígy újjá kívánom önteni, még a novellákat is” (uo.). Nem volt új az a gyakorlata, hogy régi elbeszéléseinek tárgyát újramesélte: az *Egyszer jóllakni* (1933), a *Tragédia* (1909), az *Összemesélés* (1936), a *Házasodik a tiszteletes úr* (1905) újraköltése. Most Móricz megbízta a könyvkötésszel foglalkozó Gyöngyi lányát, ragassza föl laponként addigi könyveit, hogy új szedésre előkészíthesse, korrektúraszerűen javíthatasson rajtuk.

„Nagyon készülök pl. *A fátklya* újraírására. Ezt már nemcsak ilyen tisztogató korrektúrának akarom alávetni, hanem teljesen újragondolom majd, és a mai idők szempontjait akarom belevinni” (uo.). Néhány hónap múlva megismételte tervét: „Újra akarom írni *A fátklyá*-t. Szociális lelkiismeretet viszek a történelmi alakba?” (1: 261.)

„Tehát én a regényt nem tekintem lezárt könyvnek, – míg élek” – fejezte be tételszerű megfogalmazással töprengéseit, s némileg ismételve az előbbieket, még hozzátette: „Valamit akartam vele: ezt vagy elértem, vagy nem. Ha nem, hajlandó vagyok azt a nagy munkát újakezdeni, amit egy regény megírása jelent. Fogalmazás szempontjából is, folyton érzem, hogy ritkán tökéletes a kifejezésem. Rengeteg szószaporítást találok, s ezt [kell] kihúzni” (1: 234.). „Vannak részek, ahol lehetetlen egy szót is változtatni, különösen az egyszerű elbeszélő helyeken. Legtöbb változtatást kíván az elmélkedés, bármennyire is kerülöm a monológot s a filozofálást” (uo.).

Pár nappal később *A nagy fejedelem* átdolgozásán fáradozott. Móricz Virág írta: „Mintha nem is ugyanaz a regény volna, ami az újságban és ami aztán a könyvben megjelent” (1: 237.). Amikor pedig megjelent az *Erdély*, Móricz Zsigmond a legtöbb alkotót jellemző lelkiállapotba került. Akár Füst Milánt, amikor átdolgozott verseit visszaigazította korábbi formájukra, Móriczot is elfogta a kétség: „Nem rontottam-e el a *Tündérkert*-et azzal, hogy nyolcvan oldal szöveget kihúztam belőle? Nem tartozott-e minden fölösleges szó ahhoz a buja tenyészethez? Értelmi tényt hoztam létre az érzelmi áradat helyén. Akkor ez voltam – még élt Janka –, ma ez vagyok: szentimenttől megfosztott szegény agyember” (1: 261.).

Móricz ekkor ráért a textológia egyik antinómiájára: nem meghamisítás-e egy adott időpontban keletkezett műnek későbbi, már más életpasztalatok után, más gondolkodásmód szerint, más érzelmi állapotban való átdolgozása? A híres-hírhedt példa Goethéé: az ő *utolsó kéztől* származó életműkiadása (*Ausgabe letzter Hand*) az irodalomtörténeti közvélekedés szerint bizony meghamisította saját ifjúságát (Horváth Károly: *Klasszikusaink kritikai kiadásáról*. Magyar Tudomány, 1959. 70–71.).

Cenzúra, öncenzúra

Azt hihetnők, hogy oly nagy alkotók, mint Ady vagy Móricz, azt írhattak, ami a szívükben volt. Az Ady-próza kritikai kiadása azonban kiadott olyan írásokat, amelyeket írója a Nyugatnak szánt, de a szerkesztőségben a kéziratairól döntő barátai nem közölték, s Fenyő Miksa hagyatékában maradtak ránk (AEÖPM 9: 564.). Ismerjük Adynak a Nyugatot illető szemrehányásait is. Némelyik utalásként, célzásként nyomdafestéket is kapott: „Mondhatnám, hogy a magyar Pimodán második kaputját akarom megírni, ha a Nyugat nem bánja, s ha nem lesz muszáj nagyon gyávának lennem” (AEÖPM 9: 303.). „Ígérem, ha a Nyugat meri, én merni fogom elmondani mindazt, amit most már igazán ideje elmondani” (uo. 305.). „Kérem a Nyugatot – árulkodik egy másik cikkének megfogalmazása –, szabadjon nekem most utoljára személyes dolgaimról álszemérem nélkül és röviden valamit írnom” (AEÖPM 10: 7.). Még nyíltabban beszélt Ady barátainak cenzúrájáról a következő cikkének bevezetőjében: „A Nyugat kemény lap, s ez az oka, hogy most második kritikámat írom a Rostand darabjáról: az elsőt ugyanis nem adták ki. Mégis keveset fogok változtatni legelső impresszióim heveségén, mert a sok változtatás hazugság volna” (uo. 43.). Bár meglepő, hogy ezt a zokszót a Nyugat szerkesztői bernehagyták Ady második színikritikájában, az, hogy ez

nem egyedi eset volt, kiderült egy másiknak a sorsából. Henry Bataille *A balga szűz* című darabjának párizsi bemutatójáról írt cikkét nem közölték. Lehet ugyan, hogy – mint a kritikai kiadás jegyzete írja (uo. 300.) – csak „technikai okokból”, de fontosabb, hogy Ady 1910. május 7-én levélben rótta föl Fenyő Miksának a nyilván nem csak ebben az egy esetben megmutatkozó cenzúrájukat: „ti nem mindenkinek engeditek meg a véleménymondást” (*Ady Endre levelei*. Bp., 1983. 2: 91.). S már előtte pár hónappal kifakadt a Nyugat ellen: „Most látom, hogy ti hamar túlléptek az emberen, ha nem igyekszik lábatok elé feküdni...” (uo. 83.)

Móricz is tisztaban volt írói szabadságának korlátaival. Az Est-lapok és az Athenaeum főrésszéves tulajdonosának, Miklós Andornak halálakor, 1933. december 3-án mérlegre tette addigi kapcsolatukat. Sok jó tanácsot és sok előleget köszönhetett az újságmágnásnak. Az előlegeket riportokkal és elbeszélésekkel törlesztette. Miklós Andor halálakor Móriczot még 60 000 pengő előleg terhelte. Ha az Athenaeum kiadta volna megjelenésre váró tizenhat könyvét, ezzel rendezte volna adósságát. De a gazdasági válság és az aligazgatók nem tették lehetővé ezt a számára könnyű megoldást. Cikkét többé nem akart írni, csak novellát. Elárulta, miért: „A cikkírás azért is veszélyes, mert nincs tovább Miklós Andor, aki megakadályozza, hogy ellovagoljam magamat. Mindig lebeszél, ha túl őszintén fejeztem ki magam. Mióta Janka meghalt, ő volt az egyetlen fék a számomra” (*Tíz év*, 1: 166.).

Móricz így vallott Miklós Andor cenzúrájáról és az ettől elválaszthatatlan, kölcsönhatásban levő írói öncenzúráról:

„Bizonyos fokú elvtelenséggel dolgozhattam le neki ezt az összeget, a színes cikkekcsék tengerével, mindig úgy, hogy reflexiókat ne kapjak a cikkeimre. Soha nem volt szabad továbbmenni a burkolt támadáson és az ártalmatlan dicséreten.

A magyar életről soha nem írhattam meg őszintén a véleményemet, mert azt nem adta ki” (1: 166–167.).

1935-ben rendkívül izgatta a búzaár alakulása. Szakkönyveket bűjt, malomigazgatóval tárgyalt. Naplójában följegyezte: „A búzacikkeimmel az a baj, nem vall határozott színt. Nem vallhatok, ha a kapitalizmus lapjától elfogadok ezer pengő fizetést” (1: 336.).

Sapienti sat.

Intertextualitás

Móra Ferenc írta még 1908-ban *Plágiumtudomány* című cikkében, hogy „minden fa megkapja a maga hernyóját”, minden írónak kijár a maga kutatója, aki kideríti, hogy az író mit honnan lopott össze (Péter László: *Szegedi örökség*. Bp., 1983. 379.). S akár Móra – meg Molière, meg Shakespeare, meg a világirodalom majd minden nagy írója, költője – Móricz is merített mások munkájából. A modern irodalomtudomány a lopásnak ezt a fajtáját szép műszóval intertextualitássá nemesítette.

Móriczot plágiummal vádolta a Nemzeti Újság névtelenül maradt cikkírója, mert *Kerek Ferkó* című regényében szó szerint beillesztett a kiskunhalasi írónak és népköltési gyűjtőnek, Péter Dénesnek a Magyar Nyelvőr 1879. évfolyamában megjelent népi elbeszéléseiből. Móricz hírlapi nyilatkozatában joggal hivatkozott arra, hogy ezeket nem írói alkotásnak, hanem Péter Dénes lejegyezte, közölte néphagyománynak tekintette. Érzékeltette azzal is, hogy azt, akinek szájába adta a szöveget, Dénes bátyónak nevezte, majd könyvbeli változatában, hogy elégtételt adjon forrásának, teljes nevén említette: „Hozatok egy íródeákot, Péter Dénes

mestert" (Dénes Szilárd: *A Nyelvoőr népnyelvi közlése egy plágiumpörben*. Nyr 1951. 21. Vö. Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp., 1960. 444–445.).

Naplójában is foglalkozott a dologgal. A kitűnő csevegő író társa, Csathó Kálmán remek történeteket mesélt neki, és néhány kitűnő szava kísértésbe hozta a mindent noteszába mentő Móriczt, mégis erőszakot követett el magán, nem jegyezte meg e szavakat, nehogy véletlenül is fölhasználja írásában. „Mindig nagyon vigyáztam – írta –, hogy írótól se gondolatot, se emléket el ne vegyek. Kiméltem a tulajdonukat. Mégis utolért a Nemzeti Újság, ez évben kétszer leplezett le, hogy írótól lopok. Pedig mind a két eset kegyeletes dolog volt tőlem: meghalt ember szellemi munkáját, ami, míg éltek, nem számított írásnak, emeltem fel az irodalomba azzal, hogy könyvembe, írásomba behordtam; a magam részéről annyi volt a kegyeletjelzés, hogy az alakot az ő nevéől neveztem el” (1: 9.).

Móricz később sem mondott le arról, hogy vendégszöveget, ha éppen művébe illett, be ne iktasson regényébe. A *nagy fejedelem* című regénye az *Erdély-trilógia* részeként 1935-ben jelent meg. Györfly István még élt, de nem szólt semmit, amiért Móricz a regényébe emelt néhány részletet az ő *A Nagy-kunság krónikájának* (1922) *A szilaj pásztorok* című fejezetéből (Gunda Béla: *Móricz Zsigmond egyik néprajzi forrásáról*. Erdélyi Múzeum, 1946. 64.). Nagy Péter erről ezt írta: „Az egész regény talán egyik legismertebb – és méltán csodált – részlete a lápi ridegpásztorok életének hallatlan erejű ábrázolása, az alföldi árvíz irodalmunkban páratlan művészi bravúrja. Ezek a lapok valóban Móricz életművé[nek] legszebb lapjai közé tartoznak, csakúgy, mint *A Nap árnyékában* a hódoltsági magyarok életének s a rájuk csapó, irgalmatlanul adót szedő nemesúr kegyetlenségének megjelenítése. A lápi ridegpásztorok életében Móricz nemcsak az etnográfusoktól készen kapott anyagot illesztette be a regényébe, hogy az több színt kapjon, amint annak idején a rosszindulat föltételezte. Nem, ő ebben az etnográfiai kutatásokra építő, de azok talajáról magas szárba szökkenő remekében pontosan előkészítve és felépítve mutatta meg egy elsüllyedt világ – a ridegpásztorok s rajtuk keresztül szinte a honfoglaló magyarok – életét” (*Móricz Zsigmond*. Bp., 1953. 174.). Nem tudom, miért tette Nagy Péter többszámba az etnográfust, hiszen egyetlen tudósnak, Györfly Istvánnak szépírói színvonalú írásáról van szó.

Vargyas Lajos a *Nagy-kunsági krónika* harmadik kiadásának (1955) előszavában ezt az eljárást így méltatta: „Nagy realistánk, Móricz fémjelezte *A szilaj pásztorok*-at, amidőn jellegzetes részeit átvette legnagyobb művébe, az *Erdély*-be. Az olvasó hasonlítsa össze az itt olvasottakat az erdélyi fejedelem követének útjával, amint a hajdúkhoz mentében eltéved a kunsági rétek pásztorai közé, s látni fogja, milyen keveset kellett az írónak alakítania az anyagon! Szinte csak annyit, hogy egyszerűvé tette, ami itt *általános*; s készen áll a síkvidéki, nomád magyarság félelmetes, megragadó rajza. Így vált a tudós[nak] kutató és megelevenítő munkája egy láncszemmé a magyarság örök életű ábrázolásában. Tudomány és művészet, tudomány és élet egységének ez ritka és szerencsés esete a magyar életben.”

Szintén a referenciális intertextualitás körébe tartozik, hogy Móricz Rózsa Sándorához fölhasználta Bálint Sándor későbbi *Szegedi szótárának* (1958) 1940-ben még cédulákon levő szó- és szólásanyagát (Bálint Sándor: *Móricz Zsigmond Szegeden*. Délvidéki Szemle, 1942. 309.).

Az időrend

Fölsimerte Móricz a művek megértésében keletkezésük idejének fontosságát. Halász Gábor Madách-kiadását (1942) elégedetlenül forgatta, és naplójában keményen ítélte el:

„A dátum fontosságát nem érzik? Kezembe veszem Madách *Összes művé*-t. Első dolgom természetesen a tartalomjegyzék. Mi van a könyvben? Mit írt, mikor írta, és milyen viszonyban van az életével? Tudnom kell a születési évet, ebből rögtön látom a kort, amelybe beleszületett, s amelyben felnőtt. Első műve mi volt, mikor jelent meg. Az évszám sokat mond: látom, mi a politika, társadalmi, kulturális fény és árny, ami abban a pillanatban vetületet dob az íróra, s az is jellemző, ha mindez nem tükröződik benne, ami a kort jellemzi.

A M.-művek rendezőjének mind a tíz körmét le kellene verni, hogy ezt elmulasztotta. Fölteszem, hogy időrendben vannak benne a művek, de még akkor sem hiányozhatnak a megírás évszámai és adatai” (2: 462.).

A realista írónak ez az ösztönösen megérzett igénye egybevág az irodalomtörténetével és a textológiáéval. Nem véletlen, hogy a kritikai kiadások – minden ellenkező törekvésnek ellenállva (vö. vitámat Kolozsvári-Grandpierre Emillel: It 1976. 413–419.) – ragaszkodnak az írói fejlődést megmutató időrendi közléshez.

Sík Sándor

Vörösmarty minden munkái 1863–64-ben tizenkét kötetben jelentek meg Gyulai Pál gondozásában, jegyzeteivel. Javított, második kiadása pedig nyolc kötetben 1884–85-ben.

A kritikai kiadás szerkesztői, Horváth Károly és Tóth Dezső ezt írták róla: „Gyulai Pálnak ez a Vörösmarty-kiadása az első teljes tudományos apparátussal szerkesztett kiadás irodalmunkban.” (VMÖM 1: 345.)

Mindkét kiadás jegyzeteiben olvasható Gyulai Pálnak ez a megállapítása:

„Visszatetsző, hogy egy oly költő művei, mint Vörösmarty, nagyrészt a magok idejében még közönség elé nem bocsátott kísérletekkel nyílnak meg, s mintegy lehangolják az olvasót. Ezért [az] 1821–1826. [közt] írt költeményei közül csak azokat vettem föl, amelyeket költeményei[nek] 1833-ban kiadott gyűjteményébe maga is fölvet, amelyeket pedig nem vett föl, *Ifjúkori kísérletek* cím alatt, áttettem az utolsó kötetbe, ahol aki Vörösmarty ifjúkori fejlődését kívánja vizsgálni, szintén megtalálhatja. Ez eljárás, úgy hiszem, nem szorul mentségre, mert Vörösmarty iránti kegyelemből és Vörösmarty szellemében cselekedtem.” (*Vörösmarty minden munkái*. Pest, 1864. 1: 213–214. – *Vörösmarty összes munkái*. Bp., 1884. 373.)

A kritikai kiadás szerkesztői ehhez hozzáfűzték: „A versek kronológiájának ez a megbontása Gyulai tekintélye révén irányadó elvvé vált a Vörösmarty-kiadásokban egészen 1950-ig, a Magyar Klaszikusok sorozat Vörösmarty-kötetéig.” (VMÖM 1: 347.)

A zsengek hátravetésének elve

Én meg hozzátehetem: nem csak a Vörösmarty-kiadásokban. A zsengek hátravetésének ezt az elvét azóta általánosan alkalmazza a hazai kiadástudomány. Tóth Árpád összes verseinek új (1984. évi) kiadása kapcsán Lakatos István ingerülten utasította el az időrendi közlést, mondván, hogy a költő életében megjelent kötetek szerkezetét tilos megbontani: „Ehhez nem szabad hozzányúl ni holmi mechanikus időrendi sorrend kedvéért. Elképzelni is borzalmas lenne, ha az Ady-összes a költő egész pályáját meghatározó *Góg és Magóg fia vagyok én* hangütés helyett az 1899-es *Versek* nyitódarabjával kezdődne, hogy »Rossz útra tévedtem, világ csúfja lettem« stb.” (Magyar Nemzet, 1984. máj. 25.)

Határozottan, magabiztosan szögezte le:

„Az alkalmi verseket, a zsengéket nem szabad vegyíteni a vállaltakkal, ezeket a kötet második felében, elkülönítve adjuk.”

Megengedte ugyan, hogy a klasszikusoknak – József Attilának, Tóth Árpádnak is – kiadható a tudományos kutatást szolgáló (azaz szövegkritikai) időrendi kiadásuk, de – idézem – „a nagyközönség számára kívánatos, hogy mindenekelőtt a költő végakarata érvényesüljön”.

„A költő végakarata”, „a költő joga”, „a költő szándéka” vita tárgya volt az Élet és Irodalom hasábjain 1975-ben is. Lengyel Balázs (szept. 27.) az új József Attila-kiadások kapcsán sorakoztatta föl lényegében Lakatos Istvánnal egybehangzóan az időrendi kiadások elleni érveit.

Joggal tette szavá, hogy az időrendi kiadás elmosza egyrészt az egykori, költő szerkesztette kötetkompozíciót, szétbontja a ciklusokat, másrészt vegyíti a jó verseket a gyöngébbekkel; azokkal, amelyeket a költő maga vett föl köteteibe, azokat, amelyek nem szerepelnek az életében megjelent könyveiben, hanem csak halála után jutottak a különféle „összegyűjtött” vagy „összes verseket” ígérő kiadásokba részint időszaki kiadványokból (folyóiratokból, heti-, sőt napilapokból), részint kézirati hagyatékából.

A ciklusok kérdését viszonylag könnyen meg lehet oldani, ha az időrendi kiadás *ciklusmutatót* közöl: ennek a fonalán az olvasó a maga számára helyreállíthatja a költői kompozíciót. Sőt ez segít azon a költői gyakorlatban nem ritka nehézségen is, hogy egy-egy vers különféle alkalmakkor, új kiadásokban más és más ciklusokban is szerepel. Nehezebb a dolog a költő életében megjelent kötetekből kiszorult versek helyének meghatározásában.

Itt ugyanis mindjárt szembetaláljuk magunkat a többnyire kideríthetetlen kérdéssel: vajon a kötetekből kimaradt versek „a költő szándéka” szerint maradtak-e ki, avagy kényszerűségből, anyagi nehézségeiből, kiadói szűkkeblűségből, netán a politikai viszonyok következtében, a cenzúra vagy a beletörődő öncenzúra miatt? S minthogy ez ma már ritkán nyomozható ki, a szöveggondozónak önkényére volna bízva, hogy eldöntse, mit tekintett József Attila vagy Tóth Árpád jó vagy rossz verseinek.

„Jelentéktelen versek”

Weöres Sándor Hornyik Miklósnak idevágó kérdésére, hogy ti. tanácsos-e a klasszikusok mindenféle „borzas” költeményeit újra meg újra kiadni, így felelt:

„Ha a költő maradandó, és megbecsülik, akkor többnyire minden munkáját válogatás nélkül kiadják. Ez bizony nem egészséges, de nem tudom, ki volna az, aki úgy tudná szelektálni ezeket az oeuvre-öket, hogy feltétlenül az marad meg, ami érdemes, s az hullik ki, ami jelentéktelen. A zsengek és jelentéktelen írárok tömege tényleg felhívítja a költő oeuvre-jét, viszont nincs semmiféle határozott alap a rostálásra.” (Hornyik Miklós: *Beszélgetés írókkal*. Újvidék, 1982. 47.)

Ad vocem: jelentéktelen. Babits Mihály Adyról szólva még meglepőbb ellenérvet hoz Lakatos István, Lengyel Balázs és híveik véleményével szemben: „még a leginkább jelentéktelennek látszó versek is, amint szomszédaikkal egy szempillantásban fogja át őket tekintetünk, megmutatják a maguk rejtett fontosságát, érdekességét, beletartozását az egyetlen, nagy, ezerverses élethimnuszba.” (*Esszék, tanulmányok*. Bp., 1978. 2: 274.) Már *Az utolsó hajók* (1923) posztumusz kötete kapcsán megállapította: „S a sajtóságos az, hogy ebben a tekintetben legérdekesebbek talán éppen a kötet kevésbé tökéletes darabjai: azok a versek, melyeket a

költő a maga szempontjából úgy lehet, helyes kritikával, mellőzött vagy engedett mellőzni életében megjelent gyűjteményének összeállításánál." (Uo. 771.)

Ezekkel meglepően egybevágó idézeteket hozhatnak még Radnóti Miklóstól József Attila és a saját életműve kapcsán megfogalmazott gondolataiból. S idézhetném a világirodalomból a legrégibb példát, Vergiliusét: az ő „zsengéit” az antik szerzők megbecsülésük kifejezésével „az isteni költő morzsáiként” (*divini elementa poetae*) emlegették.

A „zsengék”, „alkalmi”, „jelentéktelen” versek tehát nem mellőzhetők a szöveggondozó önkénye nélkül. Ám hasonló a gond, ha a Gyulai-féle álláspont szerint hátra akarjuk vetni őket. Lengyel Balázssal szemben Vargha Balázs *Az utódok kötelessége* címmel azt kérdezte (nov. 8.), vajon ki határozza meg, melyek ezek a zsengék, alkalmi, jelentéktelen versek? „Melyik verssel kezdődik az igazi Radnóti? Talán a *Férfinaplóval*, 1931-ben. És a még igazibb? A *Járkálj csak, halálraítélt*-tel, 1936-ban. De ki merné vállalni Radnóti összes verseinek ilyen átszerkesztését?”

Lengyel Balázsék ragaszkodását a zsengék hátravetéséhez *ad absurdum* értelmezve ezt a képtelen ötletet vetette föl:

„Minden eddigi verskiadási hagyománnyal ellenkezne viszont olyan kiadás, amely az egész költői termést *fordított időrendben* [...] közölné. Ez aztán megfelelné az *érdekes*lel kezdjük igényének, s amelletl egységes szerkezetű volna.

Nem hiszem, hogy erre vállalkozó kiadót lehetne találni.”

„A nagy időrend”

Vargha Balázs éppen ezzel szemben vetette föl a különböző műfajú művek egységes, következetes időrendi közzétételének a textológiában megfontolandó gondolatát. „Vágyakozom a legnagyobb költők életművének olyan kiadására, amely minden fennmaradt írásukat – tehát verseiket, fordításait, cikkeiket, leveleiket, személyes feljegyzéseiket – egyetlen nagy időrendi sorba rendezné. Új, eddig észre nem vett összefüggéseket tárna föl az ilyen Petőfi-, Arany-, Ady-, József Attila-kiadás.”

Csanádi Imre 1972-ben már tett ilyenre kísérletet. *Vers és próza* címmel Petőfi teljes életművéből szerkesztett időrendi válogatást. „Hogy mennyivel izgalmasabb, szuggesztívebb az ekképp kerekedő kép a megszokottnál, az olvasó maga lépten-nyomon meglepetve tapasztalhatja” – írta utószavában (607.). „Munkába és munkából bandukolva tűnődtem el, sok mással együtt, azon: milyen érdekes is volna egy verseket prózával keverő Petőfi-könyv. Évtizedek óta dédelgetett tervem hát ez az összesítő válogatás” (614.). Az *irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatába* (1988) sikerült becsempésznem az ilyen egységes időrendben fölépített kiadás lehetőségét (3. 21. pont). De így szerkesztett kritikai kiadás eddig még nem született.

Sík Sándor tépelődései

Sík Sándor első verseskötetét (*Szembe a Nappal*, 1910) kedvezőtlen kritika fogadta. Kosztolányi ekkor a katolikus Élet munkatársa volt, ez visszafogta tollát: de amit dicsért Sík Sándor költészetében („szellemi részegség és lelki mámor”; „Tűz, lélek, izmos és acélos akaraterő lüktet berne...”) éppen nem javára volt a pályakezdő költő lírájának. Kosztolányi el nem kerülhető bírálatát ostyába csomagolta: biztatta a fiatal poétát, kívánva neki, hogy „a merev ereje rugékonyabb legyen, és keménységet a kritikában, kíméletlen és vad keménységet, hogy a

verseivel szemben, ha kell, kegyetlen is tudjon lenni” (*Írók, festők, tudósok*. 1958. 1: 225.).

„Ennél finomabban, tapintatosabban, kosztolányisabban nem is lehetett volna rosszallani azt a fölvállalt pózt, ami Karinthyt már sokkal élesebb szavakra ingerelte” – írta Rónay György (Sík Sándor: *A kettős végtelen*. 1969. 1: 14.). Karinthy Frigyes bírálata a Nyugatban valóban kegyetlen volt. „Irgalmatlan, Sík Sándornak öregségéig fájó, de lényegében helytálló kritikájában [...] Karinthy csalthatatlantul biztos szemmel idézi épp azt a két verset, amelyben ez az [...] ellen-Ady-póz egyrészt a legtüntetőbb, másrészt a legbántóbb.” A kihagyott részben Rónay György kivette Karinthy kritikájának azóta is sokat emlegetett, sérelmes, igaztalan kifejezését, „a kinyilatkoztatott vallás tejszagú misztikumainak” fölhánytorgatását, mondván, hogy ezek nemhogy elfojtották volna, hanem éppen kibontakoztatták a világirodalom oly jeles katolikus költőinek líráját, mint Claudel, Péguy vagy Chesterton. A másik szögletes zárójelbe tartozó közbeszúrt mondatban Rónay arról beszélt, hogy ez az Ady-ellenes póz nem csak Sík Sándort, hanem Harsányi Lajost is jellemezte. Jóval később, 1933-ban, Illyés Gyula *Katolikus költészet* című esszéjében szintén ezt rosszalta a pályakezdő Sík Sándor verseiben (*Ingyen lakoma*. 1964. 1: 180–181.).

Evtizedek múlva, 1941-ben, amikor tucatnyi verseskötettel, drámai művekkel, elbeszélésekkel, irodalomtörténeti dolgozatokkal háta mögött, lehetővé vált Sík Sándor számára addigi összes versének kötetbe rendezése, az ötvenen túli költő és az irodalomtudomány már neves egyetemi tanára, a műhelyében éppen készülő nagyszabású *Esztétika* (1942) írója, már tárgyilagosan tekintett vissza pályakezdésére. A Szent István Társulat igazgatója, Takáts Ernő (1986–1951) ajánlotta föl neki, hogy az először tervezett válogatott gyűjtemény helyett valamennyi addig írt versét mentse egyetlen kötetbe.

A zsengek gondja

Sík Sándor 1941. március 9-én Szegedről keltezett, életének, mint írta, talán leghosszabb levelében, amelyet először a Vigilia közölt 1964-ben, majd válogatott verseinek Rónay László gondozta 1989. évi kiadása, tanulságosan fejtette ki nézeteinek megváltozását. Először ő is a Gyulai-hagyománynak megfelelően képzelte el összes verseinek szerkezetét: „az első perctől kezdve úgy gondoltam, hogy a versek sora ott fog kezdődni, ahol – mint mondani szokás – »a költő már megtalálta önmagát«, vagyis hogy csak azokat a köteteket adjuk ki újra, amelyeket szívem szerint ma is mindenestül vállalni tudok – a többi elmarad, vagy függelékbe kerül.”

Vitatott, megtépzott első kötetét szerette volna mindenképpen kihagyni. „Nemcsak azért, mert tartalmának jó része zsenge, félig gyermekkori versekből áll: a kispapi nevelés a mélység irányában gyorsabb, de a dolog természeténél fogva más irányokban lassabb üteművé teszi a fiatal lélek fejlődését. Sokkal inkább azért, mert ez a kis kötet annak idején annyi megütközést és félreértést okozott, hogy azt »írói sorsom« máig sem tudta egészen kiheverni. A legtöbb ember az első olvasott könyv alapján alkot magának képet az íróról, és ha az első benyomás kedvezőtlen, nehezen vesz kezébe másik könyvet: az első ítélet perdöntő marad. Ez a könyvecske pedig jobbra is, balra is bőséges botránkozást keltett. Egy derék katolikus folyóirat modernizmust, panteizmust, sőt szabadszerelmet talált benne, a Nyugat kritikusa pedig »a kinyilatkoztatott vallás tejszagú misztikumait« vette benne gúnyos tolla hegyére. Az előbbiért a legilletékesebb

helyről kaptam teljes elégtételt, és a katolikus közönségre igazán sohasem volt okom panaszkodni: kezdettől máig szüntelenül megérezte, hogy amit lelkemből vettem, az ő lelkéből való; három évtizeden át sohasem nélkülöztem részéről – elsősorban fiatalja részéről – a termékenyítő visszhangot. Nem csekély örömmel tehetem hozzá: a protestáns testvérek részéről sem éreztem soha mást; azok között, akiktől a legmélyebb, leglélekintőbb megértést kaptam, meghatottan kell emlékezni Vargha Gyulára, Harsányi Kálmánra, Reményik Sándorra.

Nem így a másik oldalon. Karinthy Frigyes, a Nyugat idézett kritikusa, évekkel utóbb nevetve biztosított ugyan, hogy idézett gúnyolódása »irodalompolitika« volt, amelyet egy percig sem vett komolyan; de komolyan vették mások, olvasók és írók, akik csak ebből a kritikai krokiból ismertek és ítélték meg. No meg abból a végzetes dicsőségből, amelyet én sem kerülhettem el, hogy sokaknak, akik egy vagy más okból nem tudták elfogadni Ady Endrét (legtöbben közülük valószínűleg mindkettőnket csak »irodalompolitikái« kritikákból ismertek), másokkal együtt én is kapóra jöttem a vele való szembeállításra – ugyanakkor, amikor iskolában és pódiumon sorozatos előadásokban hirdetem korszakos nagyságát. Csoda-e, ha sokan máig sem tudták ezt elfelejteni (a feledtetésre alkalmas könyveket, verseket egy részük a régi *catholica non leguntur* elv alapján el sem olvasta), és ellenszenvvel néznek rám? És most, ha netalán kezükbe találják venni az új könyvet, megint ezekre a versekre nyissanak? – Elvégre a legtöbb ember az elején kezdi olvasni a könyvet – holott az »igazi« versek vagy száz lappal utóbb kezdődnek!”

Az időrend fontossága

Eddig a költő szólt, Gyulai Pál, Lengyel Balázs, Lakatos István nézeteivel csaknem szó szerint azonos megfogalmazásban. Az irodalomtudós azonban, a kiadó ésszerű javaslatára, más belátásra jutott. Különösen tanulságos és általánosítható az érvelés az időrendi közlés hitelessége mellett:

„Mindezt meg kellett írnom, hogy megmagyarázzam, miért kardoskodtam minapi beszélgetésünkör annyira az első kötet elhagyása mellett. És mégis: azóta elmélkedvén, beláttam, hogy Neked van igazad: *a könyvet az elején kell kezdeni*. [Én szedtettem dőlten. P. L.] Már első érved lefegyverzett: ha a *Szembe a Nappal* ilyen kétoldalú megütközést keltett, ez már maga is azt bizonyítja, hogy volt benne valami új, valami más, a megszokottba bele nem illő, tehát legalábbis viszonylagos, történeti értéke van, és ez egymaga is elég ok rá, hogy ne mellőzzük. El kellett fogadnom azt a megjegyzésedet is, hogy az olvasókra, sőt a kortárs irodalomra tett hatás szempontjából a kiértett alkotásokkal egyenrangú vagy akár még fontosabb lehet a fiataalkori lendület, a kiforratlan, de erőteljes hang, a mondani-való vagy a kiállítás újsága, és hogy az ún. modern katolikus líra elindításában alighanem nagyobb részük volt ezeknek az egészséges kamaszhangú, kurjongató zsengeknek, mint későbbi testvéreiknek, amelyeket talán nagyobb bizalommal mernék az Idő szerkesztői ollója alá eregetni. Elvégre: *a költőnek nincs joga lemondani múltjáról*. Annál is kevésbé, mert írók és olvasók egy része nem hajlandó megfélekedni róla, hogy az ún. modern költészetnek vannak a Nyugattól független kezdetei is – másik része pedig még mindig nem ébredt rá, hogy a modern lírának ez a másik próbálkozása művészi lényegében ugyanannak a szellemnek elindulása, mint amely amott szólalt meg.”

A költő joga?

Lengyel Balázs cikkének címére mintegy felelt Sík Sándor imént idézett tétele: *a költőnek nincs joga lemondani múltjáról*. Babits ugyanebből az elvből meglepő következtetésre jutott: odáig ment, hogy megróttta Szép Ernőt, amiért megváltoztatta, átdolgozta ifjúkori verseit. Szerinte saját verseinek megváltoztatásához sincs joga a költőnek! A hamis elv, íme, ilyen ellentmondásokat teremt.

Sík Sándor Takács Ernő harmadik érvét is elfogadta:

„A hűséges olvasó, aki évtizedeken át együtt él az íróval, szereti, magába éli verseit, most, amikor kezébe kapja a régi elfogyott kötetek annyszor sürgetett gyűjteményét, joggal követelheti tőle régi ismerőseit, kedves verseit – és az olvasó válogatási szempontjai ritkán azonosak az íróéval. Még az olyan verset sem szabad elhagyni, mint *A Hajnal szerelmese* – ez *A Halál rokona* ellenpárjának készült gyerekarcú programvers (amely különben éppoly kevésbé jellemző rám, mint *A Halál rokona* az igazi Adyra), pedig nyilván legelsőnek kerülne a papírkosárba –, de mit szólnának ehhez a komáromi diákok, akik a legforróbb cseh időben érettségi dolgozatot írtak róla, és benne élték ki akkor dacos fiatal magyarságukat? *A Ketten a Mesterrel* persze hogy nem emeli a könyv esztétikai színvonalát –, de az a paptestvérem, aki megírta nekem, hogy ennek a versnek köszöni papi hivatását, biztosan ezt fogja benne keresni legelőször. Abban is igazad van, hogy *A Belülvalók Mécsét* is hozni kell, mert nem szabad szegényíteni amúgy is gyér misztikus líránkat.

Legnehezebben a fiatalkori ún. hazafias verseket hagytam benne a könyvben. Ebben a fajtában sikerült legkésőbb »eljutnom magamhoz«, ezek tartottak meg legtöbbet tartalmilag a szerencsétlen régi szavaló hazafiság emlékéből, formailag a század eleji epigonköltészet hangjából. Bizonyos, hogy az érzés ezekben sem csinált (ha a köntös olykor az is), ennek a korai költészetnek kamaszfrissessége ezekben is benne van, és – ennek a Zászlónk huszonöt éves olvasótábora éppen elég bizonyosságát adta! – egy közösség lelkét fejezték ki ezek is, de mégis hiányzik belőlük nemcsak az igazi saját hang, hanem a mélyebb és reális magyarságélmény is.”

A következőkben Takács Ernő kérdésére válaszul Sík Sándor azt fejtegette, hogy miben látja most költészete katolikus jellegének sajátosságát. Nem tagadta meg katolikus méltatójának, Várdai Bélának (*Magyar Kultúra*, 1917) minősítését: ma is az *istenszeretet énekesének* tartja magát. Ám a misztika nyelve, amelyen e tárgyú fiatalkori versei szóltak, nem az ő természetes hangja. „A misztika – a szó közönségesen használt értelmében – tőlem idegen; az én kapcsolódásom Isten és az isteni dolgok felé az értelem és a művészi élmény útja, nem az eksztatikus érzésvilágé; a misztika nyelvét szenvedélyesen átéló olvasmányok, elsősorban a legnagyobb magyar misztikusnak, Prohászka püspöknek elemi hatása adta a számba.” Hosszasan fejtegette istenélményét és költészetének ezt tükröző tartományát. Ebből fakadt, úgymond, életművének a költészetten kívüli számos más műneme: írt imádságos könyvet, énekgyűjteményt, cserkészvezetői könyvet; de idetartozónak minősítette irodalomtörténeti műveinek jó részét is: a Prohászkaról, Adyról, Pázmányról, Zrínyiről szóló műveit. Ez ihlette esztétikai gondolkodását is: „Abba a nagy esztétikai munkába, amelyet úgy sürgetsz, már akkor belefogtam, mikor még álomban sem fordult meg a fejemben, hogy egyszer professzornak kellennem.” Színművei is, áttételesen, ennek a nem misztikus istenélménynek ihletései.

Gondolattársításai során eljutott Sík Sándor a költői formával való szembenézéséig, és fölpanaszolta, hogy a legtöbb ember számára elvész a költői mondani-

való, mert nincs érzéke az iránt, ami a lényegét hordozza: a forma iránt. „Szemmel és ésszel olvassák azt, ami fülnek és szívnek készült.” A költők egy része megalkuszik ezzel a ténnyel, más részük kevély önmagába vonulással felel rá, a többség pedig belenyugszik mint megmásíthatatlanba. A terjedelmes levél következő bekezdései az *Esztétikát* író Sík Sándort éppen foglalkoztató formaproblémákat boncolgatják. Eközben akaratlanul árulta el kései költészetének a népköltészettől és a népi írók lírai képviselőitől való megtermékenyülését. Kodályra hivatkozott, amint a nagy zenetudós arra figyelmeztette őt, hogy a magyar vers még nem találta meg igazi és végleges ritmikai formáját. Következtetését Sík Sándor így vonta le: „Aki tehát mindenkihez szeretne szólni, meg kell próbálnia mindenki füléhez szólni. És csakugyan: meglepődve ismertem fel utolsó kötetemben – mint nem egy kitűnő kortárs költőnél is – ezt a kettős törekvést. Az egyik az idegen elvű ritmusfajoknak száz év óta folyó, de egyre határozottabb átmagyárosítása; a másik – és ez a jelentősebb – a magyar népi ritmusfajoknak a túlságosan egyszerű, naiv, csak dalszerű zeneiségből való kiemelése, a »magasabb« irodalmiság, súlyosabb mondanivalók, bonyolultabb érzések hordozására való alkalmassá formálása felé.” Bartók és Kodály zenei példáját látta követendőnek a költészetben is. Valóban, Sík Sándor kései lírája sok ihletést kapott a népköltészettől, a népi írók táborának lírikusaitól.

A változatképzés

A textológiának – a sok között – egyik antinómiája a zsengek kérdése. Sík Sándor saját életművén kikristályosított nézetei alkalmasak e kérdésben az általánosításra. A textológiának másik fontos kérdésében, a változtatáskényszer alkotáslélektani tanulságaiban – egészen más összefüggésben, de ide vágóan – *Esztétikájában* (2. k., 8. r., 3. fej.) utal. „Az alkotó művész – úgymond – a legritkább esetben van abban a helyzetben, hogy a kivitel pillanatában már mindenestül teljes megelégedésére készen álljon a mű, és még ha úgy volna is, akkor is aligha történhetik meg, hogy kivitel közben, amikor a kész mű, illetőleg annak egyes részei »szeme előtt állnak«, ne találna rajtuk javítani, simítani, tökéletesíteni valót. Az az elv, amely a *docendo discimus* bölcs mondásában rejlik, erre a jelenségre is áll. A tapasztalat azt mutatja, hogy az írott szöveg vagy a lejátszott dallam jobban, szinte azt lehetne mondani, durvábban mutatja meg magát, még alkotójának is, mint a csak elgondolt vagy belsőleg hallott. Sőt minden írással foglalkozó ember előtt ismeretes az a tény, hogy a gépírásos szöveg az írott nál is, a nyomtatott pedig a gépírásosnál is alkalmasabb a javításra, sőt mintegy kihívja a javítást: nyilvánvalóan azért, mert a gépelt, illetve nyomtatott szöveg áttekinthetőbb, és azért például a szerkezeti arányok szemléltetésére sokkal alkalmasabb.”

Az alkotás befejezéséről szólva megismételte: „A művész nagyon-nagyon ritkán érzi művéről, hogy az mindenestül kész. Legszívesebben soha nem adná ki a kezéből, és mindig talál rajta még javítani, simítani, tökéletesíteni valót. Mikor tehát a mű befejezéséről beszélünk, ezt mindig többé-kevésbé viszonylagosan késznek kell csak felfognunk.”

Márai Sándor önvallomását (*Ég és föld*. 1942. 169.) idézve szűrte le a következtetést a művész alkotáslélektani állapotáról: „Ha valami van, ami minden még tovább tökéletesíthető ösztöne ellenére is rászorítja művének befejezésére, az a

szenvedélyes vágy, hogy belefoghasson az újba: most már az érdekli, izgatja, csábítja jobban. Az alkotó munkának nincsen befejezése, csak állomásai vannak.” Ez nemcsak esztétikai, hanem textológiai tétel is.

Weöres Sándor

A szövegváltozatok vagy szándéktalanok (az író, költő elnézéséből, feledékenységéből, a másoló – szerkesztő, szedő – tévedéséből, cenzúrájából keletkeznek), vagy a szerző szándékos javításából, „csiszolásából”, esetleg öncenzúrájából jönnek létre.¹

Klasszikus példák

A szándékos változtatásnak alfaja a mások tanácsára tett változtatás. Irodalmunk történetében talán az első jelentős ilyen beavatkozás Kazinczyé volt Berzsényi verseibe.

Költői műveinek kritikai kiadásából (1979) kiderül, hány versébe nyúlt bele Kazinczy. Néhánynak (pl. *A közelítő télnek*) címet is ő adott. Mintegy két tucatnyi javaslatát Berzsényi nem fogadta meg. Merényi Oszkár szerint szerencsére, mert ezek rontottak volna Berzsényi mondanivalóján. Káros volt Kazinczynak az a tanácsa, hogy Berzsényi hagyjon, sőt égessen el (!) néhány költeményt, amely utóbb jellemzően nagy alkotásának bizonyult, mint pl. a *Fohászkodás*. Kihagyásukba Berzsényi jórészt beletörődött, a *Fohászkodáshoz* azonban ragaszkodott.

Ugyanakkor Merényi elismerte, hogy Berzsényi első verseskötetének (1813) javára vált, amikor megfogadta Kazinczy tanácsát. Kazinczynak köszönhető a kötet szerkezete, több nagy vers (*A magyarokhoz*, sőt a kihagyásra ítélt *Fohászkodás*) tökéletesítése. Kazinczy óvta Berzsényit a túlzott provincializmustól, a túl sok tájzó használatától, a nyelvjárási alakok gyakori alkalmazásától, hiszen ez korlátozta volna költészetének egyetemes hatását. Kazinczy verstani észrevételei is segítettek Berzsényinek, hogy költeményei formai szempontból jobbak legyenek.

Hasonló vagy talán még nagyobb mértékű volt Arany János belenyúlása *Az ember tragédiájába*. Hasonmás kiadása (1973) és Arany kritikai kiadásának 13. kötete (1966) alapján e változtatások szerencsére pontosan követhetők. Szabó József és Pásztor Emil vitája (Nyr 1976, 1977) sem döntötte el véglegesen, mennyiben vált a drámai költemény javára, vagy mennyire hamisította meg Arany Madách eredeti gondolatait, stílusát. Magam úgy tartom, hogy Arany javításai általában szükségesek, sőt nélkülözhetetlenek voltak, néhány ponton azonban fölöslegesek.

Egyetlen példa talán megvilágítja, hogy pusztán egy jelző megváltoztatása mennyire jellemző lehet. A római színben Catullus Madách eredeti szövege szerint így szól Cluviához: „*Dagadó kebled tőlem ne vond el*”. Az igeikötőt hullámvonal helyezi az ige elé: *el ne vond*; ez származhatott Madáchtól is. Arany jól megkülönböztethető kézírásával a *kebel* jelzője *Puhácska* lett! Ennél jobban aligha jellemezhetnének a szólamszerűen szemérmesnek ismert Aranyt, a hevesebb erotikus képzeletvilágú Madáchcsal szemben!

¹ Vö. BABITS Mihály (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 28, Szeged, 1992; SZABÓ Lőrinc (ItK 1992/3); ILLYÉS Gyula (Tiszatáj, 1992/11); RADNÓTI Miklós (Acta, 27, Szeged, 1991); FÜST Milán (Tiszatáj, 1995/5).

Illyés Gyula *A reformáció genfi emlékműve előtt* (1946) című versében Bocskay eredeti jelzője *baltás* volt. Valaki figyelmeztette, hogy a fejedelem nem baltát, hanem *szablyát* tart kezében. Illyés kívánságára már 1966-ban ezzel a jelzővel írták rá e versszakot a nagykereki Bocskay-kastélyban rendezett kiállításra készült képeslapra, mely a genfi szobrot ábrázolja. Illyés későbbi köteteiben is így találjuk.

A társszerző: Kodály

Tizenöt éves szombathelyi diák volt Weöres Sándor, amikor Kosztolányi költészetétől ihletett *Öregek* című verse diáksapkás fényképével megjelent A Pesti Hírlap Vasárnapjának 1929. április 14-ei számában. Kodály olvasta, megtetszett neki, és zenét komponált hozzá. Miután udvariasan engedélyt kért az ifjú költőtől előadására és kiadására, a kórusmű 1934. július 22-én Váshelyi Zoltán vezényletével fölhangzott Kecskeméten. Július 26-án Kodály levélben számolt be Weöresnek: „A kecskeméti előadás szép volt, talán hallotta rádión. Örömmre szolgált, hogy sokan elismerőleg nyilatkoztak a versről.” (*Egyedül mindenkivel*. Szerk. Domokos Mátyás. 1993. 195.)

Kodály így szólította meg az ifjú költőt: *Kedves Szerzőtárs!*

Weöres Kodálynak szerzőtársa, Kodály Weöresnek költői társszerzője lett. Ugyanis – részben a megzenésítés követelményeinek megfelelően – változtatott, javított az *Öregek* eredeti szövegén. „Volt egy befejező része, amit Kodály már nem zenésített meg, és aztán rájöttem, hogy az a befejezés tényleg fölösleges, úgyhogy én kis kihagytam. És egy-két szót az *Öregek*ben is javított: a *veranda* szó például kicserélődött másra” (uo. 194.). *Tornácra!*

Weöres 1937-ben egy hónapot töltött Norvégiában. „Gyakran visszatérő látvány volt, ahogy a szinte állandóan csöppörgő norvégiai ködben, amit bajos lenne esőnek vagy zápornak nevezni – folytonos szemerkélés –, esőköpenyekben a lányok sétálgattak. Többnyire fiúk nélkül, egy-egy lánycsoport, piros, zöld, sárga, kék, mindenféle színű esőköpenyekben, amikhez rájuk szabott csuklya volt. Ebben a szemerkélésben mindig lehetett látni a sétáló lánycsoportokat. Ez az élmény az alapja a *Norvég lányok* című versnek, amit nem sokkal a norvégiai utazás után írtam, illetve még utazás közben kezdtem el fölvezetni, de akkor nem tudtam befejezni, már valahol Magyarországon végeztem be” (193.).

Ezt a versét már ő küldte Kodálynak, mert úgy érezte, alkalmas megzenésítésre. Mint utóbb Kodály elmondta Weöresnek, a *Norvég lányok* először nem tetszett neki, félretette. Később véletlenül a kezébe került a kézirat, s akkor már kedve támadt, hogy dallamot komponáljon hozzá. Weöres Sándor emlékezése (1972) szerint: „Néhány verssort kihagytott, amik valóban nem voltak szépek. *Kökényszeműk mosolyogva* – ilyen verssor volt. Abból lett: *Kéklő szeműk mosolyogva*. És *Száll a szürke sziklára, száll a fehér faházra, a fatornyos házra* volt még ilyen sora. Valóban, ez se szép. Mért lenne Norvégia fatornyos haza? Bár jellegzetesek az ottani fatemplomok és fatornyos templomok, de ez a versből nem világos. Úgyhogy Kodály szerencsés kézzel nyúlt ahhoz a vershez, és ami benne bántó, kellemetlen anyag volt, szépen kikorrigálta. Át is vettem az ő javításait, bár nem szükségszerű, hogy egy-egy szövegnek a versalakja és zeneszövegalakja azonos legyen, de határozottan jobb úgy, ahogy Kodály javított rajta, és mint vers is ebben a javított alakban szerepel” (194.). Mármint Weöres versesköteteiben, összegyűjtött verseinek különféle kiadásaiban. Mind az *Öregek*, mind a *Norvég lányok* a Kodály átdolgozta változatban vált főszöveggé. „Mindegyiken Kodály irodalmilag is korrigált, és ezek a korrekciók nagyon helyénvalónak bizonyultak, és átvettem az

ő korrekcióit – ismételte meg Weöres. – És nem volna kedvem a két vers közül egyiket sem a régi alakjára visszaállítani” (uo.).

Még további emendáció Weöres és Kodály közös munkájának eredménye volt. Az eredeti versben a főntebb Weörestől már végleges változatában idézett sor így hangzott: *Esik eső, hull a szürke sziklára, hull a fehér faházra*. Kodály nem vette észre, hogy ez az éneklésben menthetetlenül úgy hangzanék, hogy *hulla szürke sziklára, hulla fehér faházra*. Erre Weöres döbrent rá, ő hívta föl Kodály figyelmét, s közösen változtatták a végleges szövegre: *Száll a szürke sziklára, száll a fehér faházra* (uo.). Érdekes viszont, hogy Kodály 1940. július 3-án nemcsak a *fatornyos haza* kihagyásáról tudatta Weörest, hanem arra is kérte, hogy a vers *vibrálnak* szavát cserélje föl valami mással: „érzésem szerint egy kissé kilóg az egységből” (*Weörestől, Weöresről*. Szerk. Tüskés Tibor. Bp., 1993. 35.). Ám a színes csuklyák versben és az énekkari mű szövegében egyaránt változatlanul – *vibrálnak*!

Zene és vers

Weöres kivételes költői tehetségét Kodály zenepedagógiai munkájában is kamatoztatta. Biciniumaihoz, amelyek részben cseremiszt (mari), magyar és más népzenei dallamokon, részben saját dallamain alapultak, rövid szövegeket kért Weörestől is. Ismét a költőt idézem: „Eleinte talán csak néhányat küldött, később már tömegével. Sokhoz csináltam szöveget, de olyan rengeteg volt, hogy nem győztem mind magam. Később már feleségem, Károlyi Amy is segített a biciniumok szövegesítésében, aztán Devecseri Gábort, Jankovich Ferencet, Csukás Istvánt, Gazdag Erzsit, sok mindenkit tudtam itten segítségül kapni...” (190.) „Ezekből a kis dallamokból nagyon sokat tanultam, ritmikát, és ez meg is látszik – remélhetőleg – a verseimen, olyan ciklusokban, mint a *Rongyszőnyeg* vagy a *Magyar etiüdök*; egész csomó, ami biciniumszovegesítés vagy arra készült variáns” (uo.).

Weöres többször elmondta, hogy már gyerekkorában ihlették innen-onnan hallott dallamok. Első versei voltaképpen ritmikai kísérletek, amelyek utólag többnyire gyermekversekként váltak népszerűvé (29, 74, 317). De írt verset dzsesszdallam, operettdal, sőt magyarnóta ritmikai ihletésére is. Híres verse, *A galagonya* például Erdélyi Mihály (1895–1979) *Országúton hosszú a jegenyesor* kezdetű népszerű dalának ritmusára született.

A vers csiszolása

Ismeretes, hogy Weöres Sándor a pécsi egyetemen saját költői tapasztalatainak általánosításából írt értekezéssel szerzett bölcsészdoktori fokozatot (*A vers születése*, Pécs, 1939). Ebben részletesen leírja két versének (*Örök pillanat*, *Ábrahám áldozása*) keletkezéstörténetét, kritikai kiadás módjára bemutatva lépésről lépésre csiszolt változatait. „Az érdeklődő láthatja belőlük, miként lesz a költemény bizonytalan masszájából szilárd építmény, és miként nyernek élesebb reliefet a strófák és sorok. Az áthúzásokat zárójelbe tevással jelzem” (36.). Az *Örök pillanat*-ról ezt írta: „Megfigyelhetjük a fogalmazványán, hogy a szerkezet káoszából bontakozott elő, ezzel szemben a kifejezések majdnem mind készen jelentkeztek: a vers tizenhat sora közül csak haton történt változtatás” (uo.). Az *Ábrahám áldozásának* kéziratáról meg ezt rögzítette: „csupa áthúzás és újrakezdés, szívósan dolgozni kellett minden sornyi előbbrejutásért” (37.). A kész verssorokról megálapította: „De mennyit viaskodtam, míg elkészültek! Ötször belekezdtem, másfél füzetoldalt elpusztítva... csak a fogalmazvány nyöghet róla...” (38.)

A kézirat így tükrözi a versírás folyamatát: „Írok pár sort, körbesétálok, megint írok pár sort, esetleg javítok a kéziraon (keves versem keletkezik javítás, áthúzás nélkül; és ahol a kézirat nem jelez változtatást, ott is gyakran a sokadik variáció íródott: ilyenkor a javítgatás leírás nélkül, fejben megtörténik)” (19.). „Mikor az írás elkészült, fáradtan olvasgatom-javítgatom órák hosszat a szöveget” (uo.). Továbbá: „A költés körülményei általában csöppet sem romantikusak: a költés magányos és dísztelen piszmogás: görnyedünk egy papírlap fölött, melyen gyakran több az áthúzás, mint a kész sor” (29.).

Később is többször nyilatkozott Weöres Sándor alkotáslélektani kérdésekről, szintén saját gyakorlatáról, de nyilvánvalóan számos kérdésben egyetemes tanulsággal. Kifejtette véleményét a változtatáskényszerről is. „Tapasztalásom szerint – mondotta – a legigazibb, ha a rögtönzött verset javítgatjuk, tovább csiszoljuk napokig, hetekig, olykor évekig. Míg annyira végleges lesz, hogy nem lehet változtatni rajta többé. Ez alól a modernség sem adhat felmentést: mert semmi sem avul el hamarabb, mint a lompos fogalmazás, akár vers, akár próza” (*Egyedül mindenkivel*, 229.). Ugyancsak kritikai élel fogalmazta meg nézeteit, amikor kifogásolta, hogy némely kényelmeskedő poéták nem akarják a már leírtat javítani. „Igyekeznek ösztönösek lenni, s nem tudatosak. Jó az ösztönösség, hogy anyagot meríthessenek, de a tiszta ösztönösség, amely fölé nem boltozódik a tudatosság, a megformálás, már nem jó. Az építés, a megformálás a tudatosság dolga. Azokat a motívumokat, amelyek értéket, élményt jelentenek, ki kell dolgozni, ami szürke, töltelék, azt szigorúan, könyörtelenül ki kell hagyni” (159.). Azt ajánlja tehát ifjú pályatársainak, ne tiszteljék saját magukat. „Ne tartsák szent tárgynak a verseiket, amelyeken nem lehet változtatni, amit meg kell őrizni” (uo.). Álláspontja merőben ellentétes Babitséval és Kassákéval, akik – legalábbis elméletben – az egyszer leírt szöveghez való ragaszkodást tették meg elvül. A gyakorlatban ezt persze lehetetlen következetesen érvényesíteni.

A zsengekről

Weöres Sándor 14–15 éves korában született versei, amelyeket Kodály tekintélye szentesített, jórészt bekerültek későbbi gyűjteményeibe. Még korábban, 12–13 éves korában írt verseit azonban később sem vette föl köteteibe. Jékely Zoltánhoz 1943. július 7-én írt leveléből tudjuk, hogy 1925 előtről csak három verse maradt meg, 1925-től viszont tömegével (Holmi, 1994. 1046–1047.). „Pár száz van egészen korai időből, vers is, próza is, de ma már nem találok nagyon érdekesnek ezeket a kéziratokat” – vallotta 1967-ben (*Egyedül mindenkivel*, 85.).

Weöres textológusát azonban nyilván érdekelni fogják már ezek az egészen korai zsengek is.

MÓZES HUBA-VARGHA JENŐ LÁSZLÓ

SZILÁGYI DOMOKOS SZÍNPREFERENCIÁI

(Újabb kísérlet a Lüscher-teszt irodalmi alkalmazására)

Az újabb kísérletet akár kihívásnak is nevezhetnénk, hiszen Szilágyi Domokos nemzedéktársai még csak ötvenes éveiket tapossák, tehát nagyon sokan személyes emlékek, élmények, tapasztalatok alapján mérleghetjük a teszt alkalmazása nyomán kibontakozó képet.

Helyes talán elismételniünk, miben is áll a kísérlet lényege.

A Lüscher-teszt, mint ismeretes, a pillanatnyi pszichikai (sőt pszicho-vegetatív, fiziológiai) állapot hátterében rajzolja ki a személyiség állandó szerkezeti vonásait. A teszt alkalmazása során a vizsgálat alanyának hét tábla színeit kell preferenciális rendbe állítania. De kielégítő képet nyújt a személyiségről az ún. „kis” teszt, vagyis a második tábla nyolc színének – a sötétkének, a kékeszöldnek, a vörösnek, a sárgának, a lilának, a barnának, a feketének és a középszürkének – a rangsorolása is.

A tábla eredeti színeit (és csakis azokat) önmagukban, képzettársítások nélkül kell választani, s a tesztet rövid szünet után meg szokás ismételni. Az egyes színeket arab számmal jelölve két számsorhoz jutunk, amelyeket a színválasztás törvényszerűségeiből kiindulva a pszichológus értelmezhet.

Lezárult költői pályák vizsgálata esetén a teszt alkalmazásának eredeti feltételeihez képest több eltéréssel is számolnunk kell.

1. Ha a költői szövegben egy színnév előfordul, általában nem tudhatjuk pontosan, milyen színárnyalatra gondolt a költő.

2. Ha a költői szövegben ugyanaz a színnév többször is előfordul, nem tudhatjuk biztosan, hogy minden esetben ugyanazt a színárnyalatot jelöli-e.

3. Egy-egy szín képzettársítások nélküli választása vagy elutasítása a költői szövegekben meglehetősen ritka.

4. Egy költői életműben nemcsak nyolc, hanem ennél több vagy kevesebb szín, illetve színárnyalat neve is előfordulhat.

5. A költői színpreferenciákra csak áttételesen, az egyes színnevek előfordulásának a gyakoriságából következtethetünk.

6. A gyakorisági rend minden esetben csak egy-egy értelmezendő színsor felállítását teszi lehetővé.

Előző kísérleteink során Juhász Gyula és József Attila költői életművét vizsgáltuk oly módon, hogy a második Lüscher-tábla színei közül a sötétkéket a kékkel, a kékeszöldet a zölddel, a középszürkét a szürkével, a vöröset pedig a költői szóhasználatához igazodva a pirossal azonosítottuk, illetve helyettesítettük. Vizsgálódásaink alapján a költői művek kritikai kiadásának kötetét választva számba vettük a nyolc színnév évenkénti előfordulásait, majd az időben visszafelé araszolva úgy szakaszoltuk a két életművet, hogy a nyolc közül legalább hét színnév minden szakaszban szerepeljen, éspedig anélkül, hogy a színmegnevezések gyakorisága az egyes szakaszokon belül megegyezzen.

Szilágyi Domokos költői életművének kritikai kiadására még nem került sor, színneveinek évenkénti előfordulását ezért nem vehetjük számba, és nem szaka-

szolhatjuk az életművet a fent ismertetett módon. Számba vehetjük viszont azokat a színneveket, amelyek a költő életében önállóan megjelent, maga szerkesztette (és nem gyermekeknek készült) köteteiben szerepelnek.

Álom a repülőtéren (1962)

... a tavasz / ... leszórja a megújulás / zöld röpcéduláit...
Irgyellek kazánkovács: ... / / ... a *feketén* izzó szem-paraszat...
... mozdonyon egy nő: / ... blúza-szoknyája *kék* ...
... a szemek kései / meghasogatnak, túlvilág / / *kék* paplana, angyali ég...
... a pipacsok: / *piros* kis pamacsok...
... látszik egy *kék* falat / égbolt...
... megindulnak a fehér vízen / *fekete*, lusta hajók.
... Az egyiknek a haja kontyban. / A másikon *szürke* kabát...
... jussa van a földnek: / fűvet, rügyet, *zöldet*!...
... festeget / ... nénikét, akin a rékli *kék*...
... Nem tudom, *szőke* volt-e vagy *barna*...
... szavad, *piros* csillag-szavad...
... fönn gép köröz, / a béke *kék* fölszínét hasítja...
... A kicsike ... / nagy *kék* szemet / könnyű nyári ruhát viselt...
... almák csorduló *pirosa* / éretlen egres fanyar *zöldje*...
... nyári utcák szállongó pora / – nagy *szürke* szomorú madár...
... szilvák *kékje* feleselt derűsen az égbolt *kék* derűjével...
... a haja: dióbarna láng, / még most is éget, ha a távol / *barna* dombjairól
felem int...
... Szerettem egy őz-szemű lányt, / ki tovaillant, mint az őzek / – fák közt
iramló *barna* láng...
... így ül üregében a szem, ha napokig nem ülte álom, / a csillag, ha elhagyta
fénye; az ég, ha *kékje* széttörött...
... meghal a *zöld*, s haldoklik már a *piros*, *sárga*, a *lila*...
... füst festi *feketére* az eget... [a sor összesen négyszer fordul elő]
... Apa (belép... *fekete* ruhában...)
... Pap (*feketében*...)
... SS-legény (hatágú *sárga* csillagot tűz a férfi mellére)...
... Így születnek *szürke* hétköznapiakon új lakóházak...
... Így épült, *szürke* hétköznapiok fáradságos munkájával, az úrhajó...
... Pap (... félig fehér, félig *fekete* reverendában, fölötte *zöld* karinggel...)

Szerelmek tánca (1965)

... Ajkad mögött *piros* szegfű...
... rugdald vérem *piros* öröm...
... jó pár *feketemacska*-ugrás ide a pokol...
... szemünkben *zöldellt* a harag...
... súlyosan alszik a *kék*...
... s csakugyan ilyen *szürke*, seszínű / ez a mégis-derűs ég!...
... a *fekete* festő(t) ... [a jelzős szerkezet összesen négyszer fordul elő – egyszer
a címben, háromszor a versben]
... Palettájáról csillagok csorognak: / szikrái szívemnek s *fekete* viharomnak...
... fű – füst – *zöld* – *kék*... [a sor összesen kétszer fordul elő]

Garabonciás (1967)

... *kék* iringó megremeg *sárgán*... [szerintünk, s úgy véljük, Sz. D. megítélése szerint is, a *kék* a növénynév része]

... *fekete* parázs szemed... [a jelzős szerkezet kétszer fordul elő]

... sárkánynak tüzes nyelve / az te *piros* nyelved...

... ingetek a *kék* ég...

... Uraságnak gyűlik *fekete* epéje...

... *fekete* úrbe dübörögtük magunkat...

... már csattan *lilán* és *fehéren* a kakasmandikó...

... *zöld* a szemafor a hajnal előtt

A láz enciklopédiája (1967)

... Lassan *kékre* sül az ég...

... Az ég *kék*...

... Barázdában *barna* magvak...

A *sárga* dombra / ... kaptat / pufók madonna...

... *kék-kék* utakon toporog a pillantása...

... feketül a *lila* ég...

... *Fekete* Mercedes suhan...

... a *sárga* hold ma sárlik... [a mondat összesen négyszer fordul elő]

... látom a *kék* mezőt...

Öregasszony-hang, *feketekendős*-hang...

... dögvész és *fekete* halál...

... *piros*-vidámra csipkedi a reggel...

... igaza van, mert a pipacs *piros*.

Búcsú a trópusoktól (1969)

... *piros* rózsát ha szednek pinkezsdi idejében ... [a sor összesen kétszer fordul elő]

... nagy kerek *kék* ég... [a jelzős szerkezet összesen kétszer fordul elő]

... *kék* lánggal égett...

... megtanultam a *kék* eget fölöttem...

... ég *kék*, föld *zöld*...

... nem volt célja egyéb, / mint a sarki rendőrnek: *pirosra* állítani a lámpát...

... Úgy elverem, hogy a teste *kék* lesz. Avagy pedig *zöld*, miként a fű...

... *piros* gömbökből pirkadó hajnali gyékényszatyrok fohásza...

... Ad 1: *piros* gömbök: a bűvös szó következik: modernség!...

... *zöld* a *zöld* (és a pipacs szöszöske szára *zöld*...)

... búzával szökére érleli a napocsát, búzavirággal *kékre* az eget...

... Maczkó Piaszter kibújt a zsákbamacska *kék* szemén...

Az ég *kék* szárnyú alkatrészekben gondolkodik...

... gyártsatok *piros* bombát, paradicsomvirág-hadiüzemek...

... mennydörögjön a „*Zöld* mellény” dallamára...

Sajtóértekezlet. Versek 1956–1971 (1972)

... a nagyvíz fátylat öltött / és *lilán*, gyász-lilán kesergett...

[Tekintettel arra, hogy a gyűjtemény az 1956–1971 közötti évek terméséből válogat, ismétlődő színnevei közt csak egy akad, amely a korábbi kötetekben nem szerepelt.]

Felezőidő (1974)

... mért látom szürkének, lapos- / unalmasnak a harmatos / virágmezőt is
olykor-olykor...

... és csak csillagok, lilák / és manónyi dáiák / követhessék állton álmom...

... mi lett volna, / ... hogyha nem kék / az ég...

... gyakorta visszavágyom / Északra, hol oly zöld az ég, / ... oly zöld, hogy el
sem hiszitek...

... Titániára írata / ... egy kékfedelű tagkönyvet...

Öregek könyve (1976)

... ma már az éji borús ég boltozatai / sem oly feketék...

Első megközelítésben úgy tűnt, hogy a kötetek közül a következő négy szolgálhat vizsgálódásaink alapjául: 1962-ből az *Álom a repülőtéren*, 1967-ből – összevonva – a *Garabonciás* és *A láz enciklopédiája*, valamint 1972-ből a *Sajtóértekezlet*. Azért éppen ez a négy, mert szabályos időközönként megjelenve valamennyiben szerepel legalább hét a nyolc színnév közül. (Arra viszont hiába törekedtünk, hogy az egyes évek viszonylatában a színmegnevezések gyakorisága még véletlenül se legyen azonos.)

A színek kódja változatlanul a következő: kék – 1, zöld – 2, piros – 3, sárga – 4, lila – 5, barna – 6, fekete – 7, szürke – 0.

A pszichológus, anélkül, hogy tudta volna: kinek a színpreferenciáit mérlegeli, a következő színsorokat értékelhette:

I. 1(9) 7(9) 2(5) 3(4) 0(4) 6(3) 4(2) 5(1)

II. 7(7) 4(6) 1(5) 3(3) 5(2) 2(1) 6(1) 0(0)

III. 1(24) 3(15) 7(12) 2(11) 4(7) 5(4) 6(4) 0(3)

I. színsor (1962)

A kék és fekete dominanciája a megnyugvás, ellazulás, béke és megértés iránti sürgető igényre utal. Ennek hátterében feltételezhetően az elismerés elviselhetetlen feszültségként megélt hiánya húzódik meg, mely elkeseredettséget és izgatottságot szült. A pillanatnyi ellenállást elsősorban a személyiség autonóm funkciói biztosítják, melyek nagyobb tekintély és elismerés kivívását célozzák. Az akarati tevékenységet tápláló energia elégtelen mennyisége az öncélú cselekvés és a személyes részvétel visszautasítása közötti ingadozást valószínűsíti. A személy elenyészően kis mértékben számít a helyzet megváltozásából fakadó lehetőségekre és a spontaneitásra, illetve a feltétlen identifikációra mint megoldásra. A „mágikus” megoldások és az önmaguktól bekövetkező változások elvetése a problémahelyzet érett megközelítésére utal. Ugyanakkor azonban a fizikai kimerültség iránt tanúsított figyelem elégtelensége megkérdőjelezi a hosszú távú ellenállás képességét. Ez a tény magyarázatul szolgálhat az akarati tevékenységben megnyilvánuló hullámzásokra is.

II. színsor (1967)

A fekete továbbra is őrzi vezető helyét, jelezve a személy borús hangulatát és kompromisszumképtelenségét. Ez a sors elleni lázadozásra való beállítódás szoros kapcsolatban áll a változás iránti igény megerősödésével, az újabb és jobb lehetőségek aktív keresésével. Számolni kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy

ez az attitűd meggondolatlan, önpusztító cselekvéseket eredményez. Egyensúlyozó tényezőként jelentkezhet a harmonikus kapcsolat kialakításának és az együttműködésnek a készsége azokban az esetekben, melyekben nem történik kísérlet egyéni nézőpontja megkérdőjelezésére vagy befolyásolására. Továbbra is elutasítja a semleges viszonyulást és a tartózkodó attitűdöt, valamint a testi szükségletekkel való törődést. Ennek eredményeképpen fizikai kimerültség jelentkezik, és a személy jóval kisebb mértékben támaszkodhat akarati funkciói rugalmasságára. Csökken az akadályokkal és nehézségekkel szembeni ellenálló képessége.

III. színsor (1972)

Ismét a kék kerül előtérbe mint a harmonikus párkapcsolat és a valahova tartozás igényének a jele. Fokozódik az aktivitásra és eredményességre törekvés. A személy nagyobb fokú rugalmasságról tesz tanúbizonyságot, ám továbbra is érezteti hatását lázadozásra hajlamosító alaptermészete és saját nézőpontjának makacs, akár agresszív színezetű érvényesítése. A fiziológiai szükségletek kielégítésének és a feszültségmentes közömbösség vállalásának a kísértése továbbra is teljesen a háttérbe szorul. A színek rangsora ennek ellenére az alkalmazkodás érettebb és hatékonyabb formájára utal. Ennek következtében a személy nagyobb súlyt fektet spontán lázadó tendenciái megfékezésére, és energiáit az adott szituáció minél eredményesebb kihasználására próbálja fordítani. Végül is ezzel magyarázható, hogy ez az érzelmileg legtelítettebb periódus a legkiegyensúlyozottabb a három közül.

A „színválasztó” személy kilétének a felfedése után, a pszichológus nem az értékelés radikális újragondolását, hanem annak esetleges árnyalását tartotta fontosnak, illetve lehetségesnek, a korábban figyelmen kívül hagyott kötetek adatainak a felhasználásával.

Második megközelítésben tehát vizsgálódásaink alapjául nem négy, hanem nyolc kötet szolgált. Ezeket a köteteket a következő hét színsor képviseli:

- I. (1962) 1(9) 7(9) 2(5) 3(4) 0(4) 6(3) 4(2) 5(1)
- II. (1965) 7(6) 1(3) 2(3) 3(2) 0(1)
- III. (1967) 7(7) 4(6) 1(5) 3(3) 5(2) 2(1) 6(1)
- IV. (1969) 1(9) 2(6) 3(6)
- V. (1972) 1(24) 3(15) 7(12) 2(11) 4(7) 5(4) 6(4) 0(3)
- VI. (1974) 1(2) 2(2) 5(1) 0(1)
- VII. (1976) 7(1)

Az I. és a III. színsor értékelése változatlan, az árnyalásban csak a többi színsor mérlegelése játszik szerepet.

I. színsor (1962) – marad

II. színsor (1965)

Lényegileg az I. színsor értelmezése érvényes, jelezve, hogy az eltelt három év ellenére a helyzet alapján véve változatlan. Megfigyelhető ugyanakkor a kék szín pozícióvesztése, ami a fekete egyeduralkodása mellett az 1967-es konfiguráció előrevetítésének felel meg.

III. színsor (1967) – marad

IV. színsor (1969)

Ettől kezdve a személy érzelmi világa lényegesen sivárabbá, beszűkültebbé, szegényesebbé válik, amit az aktuális színsorokban előforduló színek alacsony száma és szűk választéka jelez. (Ebből a szempontból a *Sajtóértekezlet* nem jöhet szóba.)

Ismét a kék, tehát az érzelmi beteljesülés, a megnyugvás és megértés iránti igény kerül előtérbe. Ez a kompenzációs jellegű tapadási tendencia a megszokotthoz, mely a csalódás, a remények be nem teljesülésének talaján jelentkezik, mazochisztikus színezetet kölcsönöz a kötődésnek. Erős továbbá a sikerre és az akadályok, valamint az ellenállások legyőzésére való törekvés, a kitűzött célok makacs követése, a kezdeményezőkészség érvényesítése. Eltűnik viszont a sors elleni lázadók, kompromisszumokat elutasító magatartás, mely a megelőző periódusok domináns jegye volt (fekete szín preferenciája). Innen kezdve állandósul a fiziológiai szükségletek kielégítésének háttérbe szorítása, a helyzet kedvező irányú megváltozásához fűződő remények elvesztése. Mindezek nagy valószínűséggel szorongást, ürességérzést, bizalmatlanságot vagy ingerültséget eredményezhetnek. A másoktól való elszigetelődés érzése is erős lehet.

V. színsor (1972)

Mint gyűjteményes kötet három szempontból is figyelmet érdemel.

(1) mint az 1956–1971-es periódus globális jellemzője (amennyiben megfelel az I–IV. színsorok összegezése nyomán kialakuló rangsornak);

(2) mint az 1970–1971-es periódusra vonatkozó információk forrása;

(3) mint az 1972-es (1971-es?) állapot jelzője (a szelekció befolyásolása útján).

(1) Az összehasonlítás a következő eredményhez vezet:

Σ 1962–1969	1(26)	7(22)	2(15)	3(15)	4(8)	0(5)	6(4)	5(3)
-------------	-------	-------	-------	-------	------	------	------	------

<i>Sajtóértekezlet</i>	1(24)	3(15)	7(12)	2(11)	4(7)	5(4)	6(4)	0(3)
------------------------	-------	-------	-------	-------	------	------	------	------

Mint látható, lényeges különbség nincs a két rangsor között, úgyhogy az 1956–1971-es periódust a két színsor valóban globálisan jellemzi. A két színsor közötti minimális eltérések viszont az 1970–1971-es periódusra, illetve a kötetben megjelent versek válogatásának időszakára vonatkozó információkat nyújtanak.

(2) A két színsor összehasonlítása azt mutatja, hogy csak a lila fordul elő nagyobb számban a *Sajtóértekezlet*ben, mint az előző kötetekben összegezve. Ennek a különleges jelentőségű növekedésnek az érvényes értelmezéséhez viszont tudnunk kellene, hogy melyik periódus számlájára írható a gyarapodás. (Tegyük mindjárt hozzá, hogy – legalábbis egyelőre – nem tudjuk.)

(3) Kétségkívül nem véletlen a fekete gyakoriságának majdnem felére csökkenése a válogatásban, a kötetek összegével szemben. Nyilvánvaló az összefüggés azzal a ténnyel, hogy sem 1969-ben, sem 1974-ben a fekete nincs jelen a versekben. Ez a „hátat fordítás” az 1962-től 1967-ig terjedő periódus legkedveltebb színe, vagy a szüntelen lázadozásba való belefáradás és a nagyobb kompromisszumvállalási készség számlájára írható, vagy pedig az elmúlás és megsemmisülés gondolatával való szembenézés elutasításával magyarázható.

VI. színsor (1974)

Közös az 1969-es színsorral a színek szegényes választéka, kis számú előfordulása (ez Rorschach szerint az érzelmi viszonyulás beszűkülésének a jele), a kék és

a zöld, a megnyugvás, a kötődés és az állandóság igénylése, valamint az ellenálló képesség maximális igénybevétele. A szürke egyszeri előfordulása, akárcsak több más szín hiánya, egyaránt a bármilyen természetű más igénybevétel, megterhelés elutasítását jelzi. A IV. színsorhoz képest bekövetkező leglényegesebb változás, a piros eltűnése azt mutatja, hogy az eredményes aktivitásba, a sikerbe fektetett remények szertefoszlottak, és a személy minden energiáját és akarati erőfeszítését a pillanatnyi helytállás szolgálatába állítja.

Még egyszer, utoljára előfordul a lila szín is, melynek különösebb jelentőséget, az amúgy igen szegény színsorban való megjelenés mellett, az kölcsönöz, hogy az egész életműben is nagyon ritkán szerepel. A kontextus ismeretében a legvalószínűbb értelmezésnek az tűnik, hogy a súlyos betegség alapján jelentkező, amolyan „csodával határos gyógyulásba”, a problémák valamilyen mágikus, varázslatos módon történő megoldásába vetett halvány reménysugár megnyilvánulása. Ebben a megvilágításban az 1974-es és az 1976-os színsorok úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a Kübler-Ross leírta, halált megelőző öt stádium közül a harmadik és a negyedik („az alkudozás” és „a depresszió”).

VII. színsor (1976)

Teljes érzelmi eltompulás, minden alapszín (minden alapvető szükséglet) teljes elutasítása. Az élet tagadásának egyszeri felvillanása, minden exhibicionizmustól, mazochisztikus kéjelgéstől mentesen. Lényegileg az ismert végkifejlet előrejelzése.

Harmadik megközelítésként, a színek előfordulásának nagyfokú állandósága három periódus elkülönítését teszi lehetővé.

I. 1962–1967

1(9) 7(9) 2(5) 3(4) 0(4) 6(3) 4(2) 5(1)	(1962)
7(6) 1(3) 2(3) 3(2) 0(1)	(1965)
7(7) 4(6) 1(5) 3(3) 5(2) 2(1) 6(1)	(1967)
Σ 7(22) 1(17) 2(9) 3(9) 4(8) 0(5) 6(4) 5(3)	

II. 1969–1974

1(9) 2(6) 3(6)	(1969)
1(2) 2(2) 5(1) 0(1)	(1974)
Σ 1(11) 2(8) 3(6) 5(1) 0(1)	

III. 1976

7(1)

Az I. periódusban a fekete uralkodik, mely a sokkal aktívabb konfigurációk prizmáján keresztül nézve elsősorban a sorssal szembeni lázadozás megnyilvánulásaként értelmezhető.

A II. időszakban ez a tendencia teljesen háttérbe szorul, a hangsúly a passzív helytállásra tevődik át.

A III., utolsó mozzanat inkább végkifejlet, mintsem periódus, melyet az érzelmi tartalékok fokozatos megcsappanása jelez előre.

Bár a korábbi kísérletekhez képest a bizonytalansági tényezők száma még nagyobb, úgy véljük, hogy színpreferencia-vizsgálataink ez alkalommal is az alkotó személyiség lényeges vonásait tárták fel, egyúttal a pályakép alakulásának különböző mozzanatait is érzékeltetve. E vizsgálódások korántsem öncélúak, hiszen eredményük egyaránt visszavetíthető az életműre és az egyes művekre is.

Kívánjuk, hogy érdeklődő olvasóink valóban kihívásként viszonyuljanak dolgozatunk módszeréhez, megállapításaihoz.

HUBERT ILDIKÓ

DUGONICS ANDRÁS LEVELE GRUBER ANTALHOZ
A PANNÓNIAI ÉNEKRŐL

A *Pannóniai ének* irodalmunk fontos alkotása, ám a szakirodalomnak – Toldy Ferenc,¹ Széchy Károly,² Szilády Áron,³ ifj. Horváth János⁴ – két alapvető kérdést nem sikerült még tisztázni: a vers keletkezési idejét és szerzőjének megnyugtató megnevezését. A mű 18. században még létezett korábbi két kéziratát vagy az idő pusztította el, vagy ma is lappanganak. A 19. században már csak egyről – a Subich Ferenc tulajdonában voltóról,⁵ amely a Heliser-gyűjteménybe⁶ került – történik forrásként említés. Napjainkban már ezt is hiába kerestük. Mindössze különböző hitelességű másolatokra, vagy ezek másolataira támaszkodhatunk, mikor e becses emlékünkről szólni akarunk.

Ahhoz, hogy a most publikálásra kerülő Dugonics András-kéziratot méltányolni tudjuk, s bizonyos kérdéseket feltegyünk, szükséges áttekintenünk a *Pannóniai ének* két szövegforrásból másolt változatának felbukkanástól megtett útját.

A *Pannóniai ének* első változatának (továbbiakban P 1v) forrástörténete

1. Pray György 1774-ben említette a *Pannóniai ének* meglétét.⁷ Az éneket „néhai Subich Ferenc királyi ügyigazgatótól” kapta.

2. Cornides Dániel, mikor tudomást szerzett az énekről levélben kérte (1774-ben) Praytól a szöveget.⁸

3. Pray (Pozsonyból írt válaszlevelében 1775-ben) megígérte, hogy lemásoltatja azt, de ígérete teljesítésével késett, mert Cornides még az 1776-ban keltezett levelében is a verset sürgette.⁹

4. Pray 1776. január 18-án végre eljuttatta a *Pannóniai ének* másolatát Cornideshez: „Így van vonásról vonásra az ének, melyet hogy nagyságos Subich úr, most ítélőmester, egy barát-gót jellemű, tehát XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik század végéről eredő kézíratos codexből maga másolt, előttem bizonyította.”¹⁰

¹ TOLDY Ferenc, *Vizsgálatok a magyar nyelv körül*. Felső Magyarországi Minerva, 1828. I. 1582–1587. TOLDY Ferenc, *Handbuch der ungarischen Poesie*. Pest–Bécs, 1828. 6–10. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*. Pest, 1867. 86. TOLDY Ferenc, *Az ó- s középkori magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1862. 185–186.

² SZÉCHY Károly, *A Pannóniai ének*. ItK 1892. 273–310. és 433–471.

³ Régi Magyar Költők Tára. SZILÁDY Áron gondozásában. I. kötet, Bp., 1877. 3–8. és 227–248., 2. kötet, Bp., 1880. 371–372.

⁴ Ifj. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvi irodalmunk stílusproblémái*. Bp., Akadémiai K., 1954. 223–229.

⁵ PRAY György a *Dissertationes historico criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* (Viennae, 1774) c. művében és leveleiben egyértelműen Subich Ferencet nevezte tulajdonosnak.

⁶ Heliser József (1779–1844) gazdag könyvtárát szülővárosára, Esztergomra hagyta, ezzel a városi könyvtár megalapítója. Hagyatékában (ma a Babits Mihály Városi Könyvtárban) nem találtuk a *Pannóniai ének*re utaló adatot. A Subichtól Heliserhez került kéziratot is hiába kerestük.

⁷ PRAY György, i. m. 75.

⁸ SZÉCHY, i. m. 275.

⁹ SZÉCHY, i. m. 276.

¹⁰ SZÉCHY, i. m. 276–277.

5. Ezek után az előzmények után a *Pannóniai ének* Cornideshez kerülő másolatát közölte Révai Miklós 1787-ben Pozsonyban,¹¹ s ez a másolat lett a forrása Szilády Áron¹² és Toldy Ferenc¹³ újabb kiadásainak is.

Időközben azonban felbukkant *eredetmondánknak* egy más forrásból származó szövege is (továbbiakban P 2v) Dugonics András *Etelkájában*, 1788-ban.¹⁴

Az olvasóknak azonban nem volt tudomása arról, hogy itt kétféle szövegmásolatról van szó, ezért mindkét szövegközlőt – különösen Révait – a szövegűség gondatlan kezelése miatt bírálát érte. Révai ezért – évekkel később – jónak látta Dugonics forrását megnevezni („Ő ezt az éneket, írja Révai a Dugonics közléséből, öszvehajtogatott és a hajlásokban már igen megkopott papiroson kapta Erdélyben gyalakutai Lázár Jánostól, nem kevés heánossággal.”¹⁵), s leszögezte: „Nem egy kútfőből merítettünk mind a ketten.”¹⁶

Dugonics Andrásnak az alábbiakban közzétett levele nemcsak megerősíti e tényt, hanem a *Pannóniai ének* felbukkanásának időpontját is módosítja. A levél tanúsága szerint ugyanis a P 2v-t már 1767-ben ismerte Dugonics, sőt annak jelentőségét felismerve Cornidest is tájékoztatta erről 1778 körül, az egyetem Budára költözésekor. Meglehet, hogy Cornides a től sok hiátus miatt nem tartotta említésre méltónak a P 2v-ot, s ezért nem kísérte olyan figyelemmel, mint a Subich–Pray-féle változatot.

A levél címzettje az a Gruber Antal (Széchenyi Ferenc könyvtárosa), aki a *Pannóniai éneket* németre fordította és 1818-ban megjelentette a Wiener Zeitschrift márciusi számában.¹⁷ A német közlemény egyik lábjegyzetében Gruber Antal megköszönte Dugonicsnak azt, hogy évekkel a fordítás megjelenése előtt elküldte neki a P 2v-ot, s így ő a fordítást a két szövegváltozat alapján tudta elkészíteni.¹⁸ A most publikálásra kerülő (l. a mellékletet) levélről van szó.

Összegezzük tehát, amit a *Pannóniai ének* forrástörténetéről tudunk:

A kódexbeli példányról készült másolatok (P 1v)

A kódex Subich Ferenc tulajdonában volt. Hagyatéka a Heliser-gyűjteménybe, onnan az esztergomi városi könyvtárba került. Ma már nem föllelhető.

1. A budapesti Egyetemi Könyvtárban Pray kéziratai közt – Pray kézírásában – fennmaradt változat. (Sajnos a Subich által Praynak küldött és hitelesített másolatot nem találtuk meg.)¹⁹

2. Pray György Cornides Dánielnek küldött másolata az Országos Evangélikus Levéltárban található.²⁰

¹¹ Révai Miklós, *Elegyes versei*. Pozsony, 1787. 275–288.

¹² Szilády, 3. lábjegyzetben i. m.

¹³ Toldy, 1. lábjegyzetben i. m.

¹⁴ Dugonics András, *Etelka*. Pozsony–Kassa, 1788. 311–315. Uő., *Etelka*. Pozsony–Pest, 1805. 387–392.

¹⁵ Széchy idézett művében Révai Miklós Tudományos Gyűjtemény-beli (1833. II. 90. sz.) tanulmányára hivatkozik. 287.

¹⁶ Széchy, i. m. 287.

¹⁷ *Das älteste ungarische Lied*. Wiener Zeitschrift, 1818. März. 10. 237–242.

¹⁸ „Mein lieber Landsmann, der verstorbene Professor, Andreas Dugonits, hatte mir vor mehreren Jahren eine Abschrift von unserem Liede mitgetheilt, daß er schon vorher in seinem ungarischen Originalroman *Etelka*, ohne die späteren Ergänzungen der bückenhaften Urschrift, eingerücht hatte. Ich bin dem wackeren Manne durch diese Mittheilung vielen Dank schuldig, weil er mir Gelegenheit verschaffte, seine Abschrift mit dem Révaischen Abdrucke vergleichen, und so die nachstehende Übersetzung versuchen zu können...”

¹⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár. Pray kéziratai, 53. kötet, 213.

3. Cornides Dániel által hitelesített másolat a Róth Tamásnak írt levélfogalmazványok mellett. A MTA Kézirattárában olvasható.²¹

4. Cornides másolata Teleki Sámuelnek.²² Toldy Ferenc Marosvásárhelyen megnézte e példányt és mindenben egyezőknek találta Pray példányával.²³ Toldy megállapítását magunk is helyesnek tartjuk.²⁴

5. Toldy Ferenc hagyatékából Horvát István könyvtárába került másolat. Ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona.²⁵

Gyalakutai Lázár János gróf példánya (P 2v)

Dugonics András másolatában három variánsa van: kettő az *Etelka* c. művének kiadásában, s egy az a pótlásaival, átköltésével (?) ellátott szöveg (l. a melléklet!), melyet Gruber Antalnak küldött leveléhez csatolva találtunk. Dugonics a szövegkiegészítéséhez valószínű, hogy a Révai szövegkiadást is felhasználta. Mégis úgy gondoljuk, hogy nem csak Dugonics írói módszeréhez, hanem egy majdani szövegkritikai kiadáshoz is szükséges lehet a Gruber Antalnak elküldött szövegváltozat.

A *Pannóniai ének* másolatainak számbavételekor újragondoltuk a szerzőség kérdését is. A Csáti Demeter nevét tartalmazó utolsó három versszakot ugyanis egyik kéziratban sem olvashatjuk. A kolofont csupán 1828-ban közölte Toldy, a már idézett: *Handbuch der ungarischen Poesie* c. kiadványában. A három versszakról Toldy 1828-ban *Vizsgálatok a' magyar nyelv körül* c. munkájában így írt: „Horvát István Úr, az Országos Könyv-tár' őrje a' Nemzeti Museum mellett, az eddig ismeretlen volt három vég-stróphát közlé velem [...] arról tudósítván egyszerűsmind, hogy az ének bizonyosan a' Mohácsi veszedelmet követő időszakban készítettett: miről a' tudós Férfiu, talán nem sokára bővebben fog bennünket tudósítani.”²⁶ Ám majd ötven évnek kell eltelnie, mire Szilády Áron magyarázatot adott a kérdésre: „E három versszak, a »Pannonia megvételéről« szóló énekkel egy papíron, egy – nem tudni, mely korból származott – kései másolatban volt meg Horvát Istvánnál oly formán, hogy ez a töredék amaz után, némi hézag hagyásával következett: míg azon éneknek Pray–Subich-féle másolatán ezen töredéknek semmi nyoma sincs.”²⁷

Honnan vette Szilády ezt az információt? Talán Horvát István kézíratos feljegyzéséből, melyben ezt írta: „Subich Ferenc királyi ügyigazgató közölte ez éneket Prayval, ez Cornidessal, ez pedig Révaival, aki azt kiadta. Hogy a költemény régibb legyen, Pray a három utolsó versszakot elhagyta, noha az utolsó

²⁰ Evangélikus Országos Levéltár. Pray–Cordines levelezése. V. 36/1. 79r–80r. ff.

²¹ Cornides levelei (fogalmazványok, másolatok) Róth Tamáshoz. MTA, Magyar irodalmi levelek. 4r. 57/I. nr. 3, nr. 4, nr. 5; 4 r. 57/II. 72. f., 57/I. 85–86. ff.

²² SZÉCHY, i. m.: „Koncz József szíves közlése szerint a colligatum könyvtári száma: 3548.” 283.

²³ SZILÁDY Áron gondozásában: *Régi Magyar Költők Tára* I. k. Bp., 1877. 15.

²⁴ Ezúton mondunk köszönetet Tonk Sándornak és Deé Nagy Anikónak, akik a szövegellenőrzést lehetővé tették számunkra. Ők pontosították a jelzetet is: Marosvásárhely, Teleki Téka. To-3548/coll. 2. MS. 259.

²⁵ HORVÁT István, *Reliquiae linguae hungaricae vetustissimae*. Pest, 1830. Kézirat. OSZK Quart. Hung. 478/I. Jegyzések, 1803. 6–8.

²⁶ TOLDY Ferenc, *Vizsgálatok a' magyar nyelv körül*. Felső Magyarországi Minerva, 1828. I. 1587.

²⁷ SZILÁDY, i. m. 371.

szakaszban a szerző, Csáti Demeter megnevezi magát, amint kitetszik a Subich példányából, melyet Heliser József esztergomi tanácsos közölt velem, kihez a Subich-féle könyvtár került.²⁸

Az idézetből úgy tűnik, hogy Horvát István sem látta a P 1v forrását. Pray elleni csipkelődő megjegyzésén kívül itt sem kaptunk pontosabb forrásleírást a kolofon lelőhelyéről.

Óvatos kérdések fogalmazódnak meg bennünk:

– Nem lehetséges-e, hogy Subich kódexéből hiányoztak lapok, s esetleg egy másik epikus²⁹ mű kolofonja volt a Csáti Demeter nevét tartalmazó 3 versszak? (Ezt a hiányt jelezné Toldy közlésében a kolofon előtti szaggatott vonal, de erre következtethetünk Szilády magyarázatából is.)

– Miért ne lehetne Pray állítását elfogadni – aki szakmailag nem foglalkozott a kéziratos szöveggel –, hogy Subich csak 38 strófát közölt vele! Subich talán laphiányokat, más kézírást vett észre, s ezért a Csáti Demeter nevét tartalmazó 3 versszakot nem küldte el Praynak.³⁰

– Valószínű, hogy a Lázár-példány is ugyanarra a forrásra megy vissza, amire a Subich-példány (hacsak a P 2v-t is nem ez utóbbiból másolták): hiszen kisebb nyelvi, szórendi eltérések ellenére a P 1v és P 2v terjedelme, történetének folyása megegyezik. (Gruber Antal, akinek kezében mindkét változat ott volt azok németre fordításakor, bizonyára jelezte volna, ha nagyobb eltérést tapasztal.)

– S nem lehetséges-e, hogy Heliser tévedett, mikor a kódex verseit folytatólagosnak hitte?

Összefoglalva: nem érezzük meggyőzőnek Horvát István érvét Pray állítása és Dugonics kéziratra vonatkozó sorai ismeretében. Hajlunk affelé, hogy elfogadjuk Subich (Pray által tolmácsolt) és Lázár János vélekedését a *Pannóniai ének* keletkezési idejére (XIV., ill. XV. század). Csáti Demeter a Subich Ferenc tulajdonában volt kézirat egy ma már nem ismert históriás énekének a szerzője lehetett.

Dugonicius Grubero suo S[alutem] P[lurimum] D[icit]

Dum Anno 1767 (Mediae in Transsylvania) Rhetoricen docerem, invisi ad Exc[ellentissimum] Com[itum] Joannem Lázár de Gyalakuta, virum omni ex parte eruditissimum. Is (inter reliquas Raritates suas) exhibuit mihi cationem hungaricam, admodum antiquam, monasticis litteris annum circiter 1300mum conscriptam. Plena erat charta lacunis: quam ego (veluti potui) summa fide cum iisdem lacunis descripsi. Translata Budam Universitate nostra ostendi scriptum Cornidesio in paucis amico. Ille, quoniam lacunas infinitas vidit; de ejus chartae emenda-

²⁸ OSZK, Quart. Lat. 1312. 111. f. „Franciscus Subich, Causarum Regalium Director communicavit hanc Cantilenam cum Prayo, hic, cum Cornidesio, iste vero cum Revaio, qui illam edidit. Ut Poema esset antiquius, tres ultimi versus a Prayo omissi sunt, quamvis in ultima strophā author Demetrius Cháthy se nominet, uti patet ex Exemplari Subichiano, necum a Josepho Helliser Senatore Strigoniensi communicato, ad quem Bibliotheca Subichiana pertigit.”

²⁹ A *Pannóniai ének* egyik strófájának változatát BÁTIZI András Jónás prófétának históriája (Debrecen, 1596) OSZK-beli példányának végére jegyezte fel egy 17. század végére datálható kéz, s ez az ARANY János által említett epikus hagyomány meglétére utal. A bejegyzést hasonmással együtt l. HORVÁTH Iván-KÖSZEGHY Péter, *Képes bevezető a magyar irodalom világába. I. A reneszánsz és a barokk kora* (1550–1750). Bp., 1986. 18–19.

³⁰ Bár felmerült bennünk az is, hogy a három strófa esetleg jól sikerült hamisítás.

tione desperare visus est. Rogavit proinde Comitem: ut eam sibi etiam describendam curaret. Authographum (si bene recorder) dono accepit; et cum aliis etiam communicavit. Quod in ea discordemus, et porro etiam discordabimus, facit lacunarum enormitas. Eas quivis (prout sibi commodissimum videtur) pro arbitrio supplet. Ego, (tui gratia) laborem resumsi, et (diu, multumque meditatus) ita nunc lacunas supplevi, ut totum originale esse videatur. Vale. Scribebam Pestini Anno 1803. die 20a Februarii.

Ének

Emileekewzzeunk Réegiekreul.
Ziththiaabuúl ki-jewttekreul.
Magyaroknak Elejewkrewl
Ees azok' viteezseegjewkrewl.
Ziththiaabuul induulaanak,
Hogh e' Fewdre el-jutanak.
Esthenteul keeseereteenek:
Hogh Erdeejbe el-eereenek.
Ewk magokkal nagh joot tewnek
Mindewn heet Seregewt vewnek.
Heet Kapitaanht vaalaztaanak
Vaart mind-eghghiknek adaanak.
Eghghewsewk vootak doogjokban,
Hatalmasok munkaaajokban.
Nem feelték erdews orzágbán
Pihentek nagh baatorsaagban.
Erewjewk nagh, mint Samsonnak.
Ziivvewk baator, mint arslaanak.
Mindent rontrak, ha induulnak.
Mindent sokasaggal duulnak.
Egh kewzewttewk jelesbb vala.
Neve ennek Aarpaad vala.
Mind-eghghikneel gazdagabb voot
Azeert kewzewtteuk Few-is voot.
Mikort azt hallottak voona:
Hogy a' Duna joo viiz voona
Melleek fewdghe meeg zebb voona
Ees annaal jobb Hon se voona.
Egh Kewvetewt vaalaztaanak
Duna-laadni bochaataanak.
Ha-hogh mi joot hozhatnaanak
Azon Fewdewn mewg-zaalnaanak.
Kewvet juta Duna mellee
Fewdgheet-Feuveet mewg-zemelee
A' vizet-is ki-keemelee
Oztaan magaat el-emelee.
Kiraaj (ki ezt biiri vala)
Mezze Fewdgheen lakott vala.

Erews vaara Bezpreem vala
 Neepe kewztt sok Nemet vala.
 Hogh Kewvet juta Bezpreembe
 Bee-ment Kiraaj elejeebe.
 Magharoknak euzentteevel
 Bee-kewzewnt tizteleteevel:
 Engewm keudtek teegewd laatnom.
 Zeep orzaagod el-bee-jaarnom.
 Lak-vaaradat tudakoonom
 Neepewd'-Tewrveenhevd' tanoonom.
 Ezenn Zvatoplug ewreule
 Embewrivél fewl heveule.
 Ew mind-erreul joot iiteele
 Azt tudta: Kewz a' Neep veele.
 A'-hogh a' Kewvet sietewtt
 Viizzel Palack mewg-tewtetewtt
 Fewdbeul egh darab veetetewtt.
 Fewdbeul kis nhalaab teepetewtt.
 Azt Erdeejbe hogh bee-vivee
 Aarpaad elewtt mind le-teevee.
 Ess ezt Ew joo neven veevee
 Vezeerinek hiireul teevee.

Feheer lovat vaalaztottak
 Aranh nyerget, 's-Feeket adtak.
 Zvatoplughoz el-untaltak.
 Ees hozzaaja iigh zoollottak
 Egh zeep looval tiztelneenek
 Kik Ziththiaabuul jewveenek.
 Fewd'-Feuvet-vizet keerneenek
 Hogh veletewk eelhetneenek.
 Kiraaj azzal naghot veetewtt
 Hogh mindent jool mewg-nem-eertewtt.
 Neep a' lovat mewg-zerette
 De zeep Fewldgheet el-veztette.
 A' zeep loonak ewreuleenek
 Mondottaák Aarpaad' Kewveththeenek:
 Adunk neektewk meu Fewdeunkben
 Feuvet vizet bewseegeunkben.
 Kewvetewk vannak ewrewmbe
 Leg-ott' keezeulnek Erdeejbe.
 Mivel jaartak keevaant veeggel
 El-buuchuuznak tiztesseggel.
 Hogh Erdeejbe vizza-jewttek
 A' Naghokkal bezeellewttek.
 Mondttaak: ha Bezpreembe jutnak
 Kiraaj elewl el-nem-futnak.
 Menten Esthent imaadaanak.
 Haaromzor Dewust kiaaltaanak.

Egh Vaaros ott Dewsnek neveult
 Zamos mellett hogh fewl eepeult.
 Inneent vaghon reeg' zokaasunk
 Hogh (mindewn aaruut zakaztunk)
 Tele-zaajjal Dewst kiaaltunk
 Jeleul: hogh maar mewg-alkudtunk.
 Hogh Bezprembe el-jutaanak
 Keet Kewvetewt vaalaztaanak.
 Kik hogh a' vaarba fewl-haagtak,
 Zvatoplughoz iigh zoollottak:
 Kiraaj! joo mewg-gondood magad'.
 Hogh e' Fewdet menten itt hadd.
 A' Magharoknak aatal-add.
 A'-mit iigeerteel, ne tagadd.
 Feheer Lovonn Orzaagg' Fewdgheet
 Aranh Feeken nhertenk Feuveet
 Duna' vize aranh nhergeert
 Adasson maar ajaandeekeert.
 Zvatoplug hogh ezt hallotta
 Elewbb zaajaat vonhiitotta.
 Veegre jool mewg haraguda
 Kewvetnek zoolni iigh tuda:
 Ha Lovat ezeert keudteetewk
 Az inkaab aghon verjeetewk.
 Nherget Dunaaba vesseetewk.
 Feeket a' Feube rejcheetewk.
 Kewvetewk mondttaak Emennek:
 Ezt nem kewll aam tewnni Kennek.
 Magoknak nagh kaart tewnneneek
 Magharok meeg-is ghewzneenek.
 Loval az Ebek mewg-hiiznak
 Nheregben Halaazok biiznak.
 Feekkel Kazaasok oztoznak
 Ezek neekewd joot mondanak.
 Kewvet ughan el-buuchuuzeek;
 De Zvatoplug mewg-feelemleek.
 Seregeevel gheulekewzewtt
 Duna melle telepewdewtt.
 Aarpaaddal zeepe neepeenek
 Kelew-fewdre ki-keleenek.
 Ott checheen le-cheucheuleenek
 Teeteenhig el-terjedeenek.
 Zaaz-halomhoz jewnnnek reggel
 Zewmbe zaalnak a' Herceggel.
 Esthen vala maghar neeppeel
 Joo Aarpádunk seregeevel.
 A' Herceg jool mewg-vereteek.
 Chak eghedeul futnha eseeek.

Ewt' a' Dunaara keriiiteek
 De keezre meeg se vewheteek.
 Maast tewnnie nem lewhete;
 A' Dunaaba bee-zewktete.
 Ott ew magaat mewg mentewtte
 Vagh inkaabb bele-rejtewtte.
 Aarpaad vala ewrewmeeben
 Hogh az Orzaag jewtt kezeeben.
 Mewg-zaallott voot fewnn egh hejben
 Fehér-vaarhoz leg-kewzelbben.
 A' Fewd nekeunk ott adateek
 Maghar Orzaagnak mondateek.
 Zvatoplugtuul el-nem-vewtték
 Honhnhokkaa feghverrel tewtteek.

NB. unus locus sub hoc signo ita complendus est:

Hogh ezt a' Vezeerewk hallaak
 Duna vizeet mewg-koostolaak
 Fewdet-Fewvet joonak laatták
 Ewveek lewghewn: azt tartottaak.
 Feheer lovat etc.

MAGYAR DIÁKOK SKÓCIÁBAN (1843–1899)*

A magyar peregrináció történetéről szóló tanulmányokban és adattárakban általában nem szerepel Skócia; a vállalkozó kedvű magyar diákok legfeljebb Angliába jutottak el, ha pedig néhányan tovább kalandoztak, beiratkozni nem volt pénzük, így a skóciai látogatásnak nem maradt írásos nyoma. Ezért feltűnő, hogy az 1840-es évektől megjelennek, sőt egyre többen lesznek magyar diákok a matrikulában. Érdemes megismerni, hogyan alakult ki a napjainkig tartó, főleg kálvinista kapcsolat Skócia és Magyarország között.

A 19. század Skóciában többek között a fölerősödő vallásos aktivitást, a mindennapokba behatoló egyházi életet jelentette. Ennek egyik jele és következménye a *Free Church of Scotland* (Skót Szabad Egyház) intézményes létrejötte 1843-ban. Az egyházszakadás (*Desruption*) főként az állam beavatkozását küszöbölte ki. Ez az időszak nem volt hosszú: 1900-ban megeremítették az uniót, azaz a presbiteriánus egyházzal *United Free Church* néven újraegyesültek. Az öt-hat évtized azonban a Skót Szabad Egyház rendkívül tevékeny, mozgalmas korszaka. Legfontosabb intézménye, mondhatni főhadiszállása az Edinburgh-i Egyetem 1843-ban önálló karrá vált teológiai fakultása, a *New College*. Valamennyi skót egyetemen volt persze évszázadok óta teológiai kar, de azok az egyházon keresztül szorosan kötődtek az államhoz, így például a professzorok kinevezési jogában is. A *New College* viszont teljesen önálló volt. Létrejöttével megváltozott a teológiai oktatás szerepe is. A *New College*-ba iratkozás előfeltétele négy² év bölcseleti stúdium, majd újabb négy évet fordítottak a lelkipásztorok magas színvonalú szakmai képzésére. A *New College*-ban tanuló külföldi diákok száma ezért is igen magas, jóllehet korábban is kedvelték az Edinburgh-i Egyetemet az angol, ír, amerikai és a kontinens nyugati feléről érkező hallgatók. (Orvosi kara különösen jelentős volt, diákjai között találjuk például Darwint is.)

Magyar diák persze igen kevés jutott túl a kontinens partjain.¹ Gyaníthatóan megfordultak a távoli Skócia egyetemein, sőt vendégként az előadásokra is bejuthattak, beiratkozott magyar diák azonban alig akadt. Talán kettő:

1. *Joannes Petroselinus* az Aberdeeni Egyetem híres *Marischal College*-ának² diákja. *Pannonusként* regisztráltatja magát, két tanévben is:

Admissi in classe prima, anno 1681 (sess. 1680–81).

* Készült a Soros Alapítvány támogatásával.

¹ L. GÖMÖRI György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*, Bp., 1989. és a *Fontes Rerum Scholasticarum* Szegeden szerkesztett kötetei, szerk. KESERŰ Bálint.

² Érdemes idézni a skót felsőoktatás történetének megdöbbentő adatait: a távoli, apró, Anglia mögött háttérbe szorult Skóciának a modern kort megelőzően négy jelentős egyeteme működött (egyébként napjainkig folyamatosan). A reformáció előtt, tehát középkori szervezeti és püspöki kezdeményezésű (pápai bullával és királyi chartával megerősített) három:

1411. Saint Andrews

1451. Glasgow

1494. Aberdeen

továbbá a városi alapítású, reformáció utáni:

1583. Edinburgh.

Ugyanő 1682–83-ban teológus hallgató.³

2. Esetleg magyar egy bizonyos *Adam Kuhn*, aki 1766-ban iratkozott be Edinburgh-ban medikusként, majd morálfilozófiára is.⁴ A 19. század közepéig a néven kívül semmilyen adat nem szerepelt az edinburgh-i anyakönyvekben, így az ismeretlen Kuhnról nem tudunk semmit.

A New College anyakönyvében a két legelső külföldi hallgató, rögtön az oktatás megindulásakor, 1843 őszén a Pesthről érkezett *Edersheim, Alfred Hungarian* és *Tomory, Alex. Hungarian*.

Őket az 1860-as évek második felétől kezdve egy-két évenként követte 1–2–3 magyarországi diák, debreceni, enyedi, kolozsvári, sárospataki, de főképpen pesti tanulmányok után. A jelenség figyelemre méltó, hiszen a skót-magyar református kapcsolatok ma is elevenek. Hörcsik Richárd⁵ a közelmúltban feldolgozta a New College-ban tanuló magyar diákok adatait egészen napjainkig. Figyelme azonban nem terjedt ki a Skót Misszió igen jelentős tevékenységére, mely pedig nem pusztán egyháztörténeti adalék, hanem művelődéstörténeti és szociológiai ismereteink rendkívül fontos kiegészítője is lehet.

A Skót Misszió

A „misszió” a magyar nyelvben általában a távoli, nem-keresztény és igen eltérő kultúrájú országokban végzett keresztény hittérítést jelenti, az angolban a fogalom ennél jóval összetettebb. A skóciai protestáns (főleg kálvinista) egyház egyik legtöbb hívét megmozgató aktivitása még a 20. században is a missziós munka volt: Skóciában, illetve Angliában a szekularizálódó lelkeket igyekeztek megnyerni és visszatéríteni Krisztushoz.⁶

A kontinensen a zsidóság térítése a 19. század második felétől került előtérbe, e fő hullámot azonban jóval megelőzte a glasgow-i Robert Wodrow.⁷ Az ő hatására több lelkes skót fiatal kezdett németül tanulni, s felkészülni a zsidók körében végzendő hittérítésre.

1839-ben a skót egyház egyetemes gyűlése úgy határozott, hogy a missziós tevékenység előkészítésére küldöttség utazzon a Szentföldre. Áprilisban négyen indultak: Alexander Black professzor, Dr. Alexander Keith, Robert Murray McCheyne és Andrew Alexander Bonnar.⁸ Mindegyikük nevével találkozunk valamilyen módon a későbbi pesti zsidó misszióval kapcsolatban.

³ ANDERSON, Peter John (szerk.), *Fasti Academiae Mariscallanae Aberdonensis. Selections from the Records of the Marischal College and University 1593–1860*, Vol. I–III., Printed for the New Spalding Club, Aberdeen, 1889, 1898. Petroselinus matrikulációja a II. kötet 251. lapján. A III. kötet *Index*-ében, a 140. lapon: *Petroselinus, John, Hungarian*.

⁴ A négy skót egyetem közül az edinburgh-i az egyetlen, melynek adatait nem adták ki nyomtatásban. A matrikulációs adatokat Dr. Alexander MORGAN feldolgozta, 1933–34-ben, az anyag azonban szintén kiadatlan: *Matriculation Roll of the University of Edinburgh (Arts, Law, Divinity)*. A gépiratot az Edinburgh-i Egyetem Központi Könyvtárának Special Collection-je bocsátotta rendelkezésemre, ahol végigolvashattam az eredeti kéziratos köteteket is. Az eredetiben az 1766-os év betűrendes listájában a 44. lapon ez áll: *Adam Kuhn Med. Pract. & Theoret. Clin*, majd a 49. lapon: *Disci D. Adam Ferguson Phil Moralis Proff. Decr 1766 Adam Kuhn 2* (ahol a 2-es szám a másodszori beiratkozásra utal).

⁵ HÖRCSIK Richárd, *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*. Kézirat a New College könyvtárában.

⁶ A még az 1960–70-es években is élő belső missziós tevékenységnek bizonyítéka a fiatal angol író, Jeanette Winterson erősen önéletrajzi ihletésű regénye: *Oranges Are Not the Only Fruit*.

⁷ CARLYLE, Gavin, Rev., *Life and Work of the Rev. William Wingate Missionary to the Jews*. London-Glasgow, é. n. [cca. 1900], 5.

⁸ Uo. 11–12.

Az erősen katolikus Habsburg területekre nem terveztek missziót, bár tudtak a magyarországi kálvinista és zsidó lakosság létszámáról. Egy véletlennek köszönhetően azonban mégis Pest lett a skót zsidó misszió első állomása. (Utána Wroclaw, Moldávia, Prága, Róma és Konstantinápoly következett.) Black professzor ugyanis a Szentföldön leesett a tevéjéről, s gyógykezelésre a legrövidebb – tehát Pesten keresztül vezető – úton hazaindult, dr. Keith kíséretében. Állapota azonban útközben tovább romlott, így Pesten kényszerpihenőt kellett tartaniok, annál is inkább, mert közben Keith is ágynak esett. A pesti tartózkodás egyszerre kalandos és gyümölcsöző: József főherceggel és főleg protestáns feleségével, Mária Dorottyaival mély barátságot kötöttek, a főhercegasszony mindent elkövetett a vendégek felgyógyulásáért, s a pesti zsidó misszió ötlete is ekkor merült fel.

A pesti zsidó misszió 1841-ben kezdte meg munkáját. Elsőként a kiváló tudós, Dr. John Duncan érkezett Pestre, ő azonban 1843-ban visszatért Edinburgh-ba, hogy elfoglalhassa a közben megalakult New College-ban a héber nyelv professzori székét. Duncant hamarosan többen követték Pestre, közülük a legjelentősebb az 1842–52 között Pesten dolgozó William Wingate. Wingate korábban sikeres glasgow-i üzletember volt, aki az intenzív skót hitéletnek köszönhetően visszatalált egyházához, s Wodrow hatására zsidó misszióra készült. 1841-ben Berlinbe ment, hogy németül és héberül tanuljon.⁹ Berlinben „német tanárom a magyar [református] egyház ifjú licenciátusa, Carl Schwartz volt, aki izraelitának született, később pedig a világ különböző tájain lett ismert és sikeres misszionárius” – emlékezett vissza Wingate az őt ért másik döntő hatásra.¹⁰ Naplójában gondosan feljegyezte az általa megtérített pesti zsidók nevét. 1852-ben kénytelen volt elhagyni Pestet, mert az osztrák hatóságok betiltották a missziós tevékenységet, így 1861-ig nem volt skót misszionárius Magyarországon. A skót misszionáriusok sikeresen működtek együtt a református Török Pállal és az evangélikus dr. Székács Józseffel, akik az áttértek keresztelését is végezték.

Az első áttért pesti zsidók nevét rangos skóciai kiadványok őrzik, angol nyelvű prédikációikat, Biblia-magyarázataikat napjainkban is kiadják, életükről méltatások, emlékkönyvek olvashatók. Az irodalom egybehangzóan a legsikeresebb misszióként szól a pesti zsidók körében végzett térítő munkáról. Ezt érdemes megjegyeznünk, mert a magyar szakirodalom alig tud a skót misszió 19. századi tevékenységéről, az a néhány írás pedig, amely szól róla, jóval sikertelenebbnek minősíti, mint a brit források. Nyilván arról van szó, hogy a zsidók térítése periférikus eseménye volt a protestáns történeseknek, amelyek középpontjában a teológiai főiskola létesítése állott. Török Pál biográfusa, Kiss Áron tud a Pestre érkezett angol (sic!) szabadegyházi papokról, akik „missziót akartak állítani a fővárosban lakó izraeliták között. Az akkori állapotok azonban ily szándéknak egyáltalán nem kedveztek s Török tanácsára történt, hogy egyelőre az angol gyarmat vallásos gondozását vették át”. Ugyanakkor Kiss Áron is beszámol a missziós vallásos estélyek, vasárnapi iskolák gyors sikeréről.¹¹ A teológiai főiskola

⁹ Uo. 1–7.

¹⁰ Uo. 8–9. Schwartz, Carl, 1817–1870, Porosz-Lengyelországban született, a porosz protestáns egyház térítette meg, a berlini egyetemen végzett. Wingate a magyar egyházhoz kapcsolta, ennek nincs nyoma. Vö. EWING, William (szerk.), *Annals of the Free Church of Scotland 1843–1900.*, Edinburgh, T. & F. Clark, 1914. I. 130.

¹¹ Kiss Áron, *Török Pál élete*. Bp., 1904, 51.

különösen sokat köszönhet a Pesten zsidótérítést végző skót kálvinisták anyagi és erkölcsi segítségének.

Magyarországon a nyilvános prédikálást tiltotta a törvény, József főherceg segítségével azonban magánházaat bérelhettek a hittérítők, s ott kezdték meg a munkát. Hétköznaponként német istentiszteleteket tartottak, valamint magánfoglalkozásokat az érdeklődő zsidók számára. Vasárnap délelőttönként angol, délután német nyelvű prédikáció volt, és vasárnapi iskola. Az érdeklődők kezdetben angol nyelvtanulási céljából keresték fel a misszió foglalkozásait.

A keresztény vallásra áttérést felgyorsította a pesti zsidó közösség néhány tekintélyes tagjának megkeresztelkedése. Nagy port vert fel Alexander Israel Saphir megtérése: a 62 éves családfő 42 éves feleségével, és valamennyi gyermekével együtt az első között keresztelkedett meg, 1843. június 7-én. Huszonegyéves Philipp fiát már 1842-ben megérintették a keresztény tanok, éppen a Wingate berlini mesterével, Carl Schwartz-cal történt találkozása nyomán; Philipp 1843 áprilisában keresztelkedett meg. A Saphir-család keresztelését Török Pál végezte.

E család története egyébként hűen tükrözi a pesti zsidó misszió sikeres tevékenységét, s az áttértek áldozatos munkáját. Israel Saphir például a misszió kényszerű távolléte alatt is folytatta a pesti zsidók térítését. Philipp 1845-ben saját házában kezdte meg gyermekek számára a Biblia-órákat, majd a nagy érdeklődésre való tekintettel külön iskolát nyitott, amelyet 1848–49-ben már mintegy 120 gyermek látogatott. (1849 szeptemberében halt meg tüdőbajban.)¹² Maria Saphir a már többször említett Carl Schwartz felesége – és térítő társa – lett.

Az 1860-as évek előtt három magyar név szerepel a New College beiratkozási naplójában: Alfred Edersheimé, Alexander Tomoryé és Adolph Saphiré. Ők 1843-ban Dr. Duncannel együtt mentek Edinburgh-ba, ahol fél évig a professzor házában éltek és angolul tanultak. Eközben Edersheim és Tomory beiratkozott a New College-ba.

Adolph Saphir

Hármójuk közül Saphir¹³ a legérdekesebb és talán a legjelentősebb egyéniség. 1831 szeptemberében született Pesten. Mindössze 13 éves volt, amikor Duncan magával vitte Skóciába, soha többé nem tért vissza Magyarországra, édesapjával is csak egyszer találkozott, Berlinben. Féléves skóciai tartózkodás után sógorához, Carl Schwartz misszionáriushoz ment Berlinbe, ott járt iskolába 1847-ig. Mivel ekkor Schwartzot az egyház Amszterdamba rendelte, Saphir visszatért Skóciába. Neve több egyetem naplójában is feltűnik:

Az aberdeeni Marischal College-ba 1847–1851 között járt,¹⁴ miközben egy családnál házitanítószkodott. Az edinburgh-i New College-ba 1851. november

¹² Philipp (a keresztségben nyert nevén Róbert) iskolájáról Kiss Áron is szól: „Saphir Róbert, egy kikeresztelkedett izraelita, iskolát is alapított számukra, melyet az ő halála után atyja Saphir Samu vett a gondja alá s ez iskolában már 1850-ben 6 tanító tanította a keresztyén és a zsidó gyermekeket, kik közt a misszió a maga céljaihoz képest a keresztyén vallást izraelitának, keresztyénnek egyaránt tanította.” Kiss, i. m. 51.

¹³ Saphir életrajzát számos kiadvány közli. A legfontosabb: CARLYLE, Gavin, Rev., „Mighty in the Scriptures.” *A Memoir of Adolph Saphir, D. D.*, London, John F. Shaw & Co., 1893.

¹⁴ ANDERSON, Peter John (szerk.), *Fasti Academiae Mariscallanae Aberdonensis. Selections from the Records of the Marischal College and University 1593–1860*. Vol. I–III, Printed for the New Spalding Club, Aberdeen, 1889, 1898: Thomas G. Adolphus Saphir, filius]. *Alexandri S.T.*, in urbe Pesth, in Hungary t. t = tertian, azaz a *bajan*, *semi*, *tertian* és a *magistrand* közül kb. a harmadik évfolyamba iratkozhatott.

11-én iratkozott be, rendes diákként. John Bonar glasgow-i lelkész küldte, s az 1851–52-es tanévet végezte ott.¹⁵ 1853-ban az Edinburgh-i Egyetem bölcsészkarán irodalomra iratkozott be, harmadévre.¹⁶ Mindezzel párhuzamosan 1848-tól Glasgow-ba is járt teológiára, ahol 1854-ben kapott diplomát.¹⁷ Ifjú lelkészként Hamburgba rendelték zsidó misszionáriusnak (1854–56), azután pedig Angliában teljesített lelkészi szolgálatot.¹⁸

Számon tartják irodalmi munkásságát is: Hamburgban német nyelvű traktátusokat írt, beszédeit, Szentírás-magyarázatait többször kiadták. Ezért 1878-ban az Edinburgh-i Egyetem díszdoktorrá avatta.¹⁹

1891-ben halt meg.

Alfred Edersheim

1823-ban vagy 1824-ben született. Egyes források kiemelik színvonalas neveltetését, nyelvtudását (valószínűleg német anyanyelve mellett magyar, latin, görög, francia, héber, olasz). Állítólag angolul tudó zsidó vallású tanára bízta Wingate gondjaira, s így lett kálvinista. 1845-ben kapott lelkészjelölti oklevelet Edinburgh-ban, 1846-ban a romániai Jasiba rendelték zsidó misszióra, ahonnan 1847-ben visszatért Skóciába, s Aberdeenben lelkészkedett. 1863-ban Skóciából az angliai Torquay-ba helyezték át. Közben betegeskedett, tüdőbaját gyógyíttatni a Riviérára utazott. Bournemouth-ban telepedett le, és csatlakozott az anglikán egyházhoz. Ezután Dorsetshire anglikán vikáriusaként dolgozott. Egyházi irodalmi munkássága jelentős, ennek köszönhető, hogy többször hívták meg prédikálni (például a londoni Westminster Apátságba vagy a Lincoln's Inn jogi akadémia Warburton emlék-előadására. Élete végén a Cambridge-i Egyetem Septuaginta-előadója lett, 1889-ben bekövetkezett haláláig.²⁰

Alexander Tomory

1818-ban született a morvaországi Weisskirchenben. Kecskeméten tanult, majd Pesten medikushallgató lett. Ekkor találkozott a skót misszióval, s 1843-ban kálvinista hitre tért. Edinburgh-i teológiai tanulmányait 1847-ben fejezte be, majd Konstantinápolyban misszionáriusként dolgozott. 1895-ben halt meg. Konstantinápolyban 1862-ben született fia Aberdeenben és Lipcsében tanult teológiát, s ugyancsak hittérítő lett, Calcuttában.²¹

¹⁵ Edinburgh, New College, *Matriculation Book* (193. sz.) *Enrolment Book* (216. sz.).

¹⁶ University of Edinburgh, *Matriculation 1846–1861*. 1853. november 23-án, 1219. sz.

¹⁷ ADDISON, W. Innes (szerk.), *A Roll of the Graduates of the University of Glasgow. From 31st Dec, 1727 To 31st Dec, 1897*. Glasgow, James MacLehose & Sons, 1898. 540. ADDISON, W. Innes (szerk.), *The Matriculation Albums of the University of Glasgow. From 1728 to 1858*. Glasgow, James MacLehose & Sons, 1913. 476. 15428 sz. alatt: GUSTAVUS ADOLPHUS SAPHIR filius natu tertius Alexandri missionarii apud civitatem de Pesh in Pannonia.

¹⁸ 1856–61: Laygate, South Shields; 1861–72: St. Mark's, Greenwich; 1872–80: Notting Hill, London; 1882–88: Belgrave, London.

¹⁹ *Alphabetical List of Graduates of the University of Edinburgh. From 1859 to 1888 (Both years included)*. Edinburgh, James Thin, [1889.] 76, 115.

²⁰ Edersheim életrajzi adatait lásd: EWING, i. m. I. 72., 146., illetve CARLYLE, Gavin, Rev., "Mighty in the Scriptures." *A Memoir of Adolph Saphir, D. D.*, London, John F. Shaw & Co., 1893. 49–51.

²¹ Tomory életrajzi adatait lásd: EWING, i. m. I. 345.

Az 1840-es években a magyar protestánsok törekvéseinek centrumában a pesti teológiai főiskola létesítése, a Pesten egyre terebélyesedő magyarajkú protestáns egyház szolgálata, lelki gondozása állt. E feladatok fáradhatatlan teljesítésében példászerűen együttműködött Török Pál és Székács József, mindketten a protestáns unió hívei. Török fenntartotta a skót népiskolát, a misszió kényszerű távozása után is. A pesti protestáns teológia 18. században született álma 1855-ben valósulhatott meg, a Pesten végzett hallgatók külföldi továbbtanulására azonban csak később kerülhetett sor. Az 1860-as években külföldi gyűjtés is segítette a peregrinációt, legfőképpen Török hajdani missziós barátai serénykedtek. A magyar és cseh lelkészjelöltek számára tett alapítvány történetéről hitelesen számol be 1877-ben egy hálás magyar ösztöndíjas, Csernátoni Csiky Lajos:

„A zsidó misszió bizottsága 1862-ben küldöttséget menesztett Budapestre, oly utasítással, hogy útközben látogassa meg Csehországot is. A küldöttség tagjai voltak néhai Dr. Duncan hittanár [...] és Dr. Alex Moody Stuart, edinburghi lelkész [...] s mások. [...] Midőn összejött az egyetemes gyűlés, 1863. május 22-én Dr. Moody Stuart lelkész, mint a zsidó misszió bizottság elnöke, betérjésvén jelentését [...] így szólt: »[...] Újabb időig a tanulóknak nem engedtetett meg, hogy elhagyják az ausztriai tartományokat, de most már ez a szabadság megadott nekik s ha mi magunk némi világosság részesei vagyunk, annak közlésére határozottan leghathatósabb mód, ha [...] külföldi egyházak hittanhallgatóinak alkalmat nyújtunk, hogy hittani intézeteinket fölkeressék. Négy alapítványt óhajtunk megnyitni, kb. 50 fonttal mindeniket három évre – kettőt Csehország, kettőt Magyarország számára. [...] Egyetértőleg a jelentés ajánlatával, az egyetemes gyűlés elrendeli, hogy ezen alapítványok kezelése a zsidó misszió a kontinensi bizottságok elnökeinek, s az edinburgh-i és glasgowi szabad egyházi kollégiumok igazgatóinak kezeiben legyen, utasítván őket jelenben előnyt adni az alapítványok kiadásánál Magyar- és Csehország protestáns egyházaiból jött tanulóknak.« Az alapítvány kezelése [...] sokkal egyszerűbben megy, amennyiben a folyamodókat a zsidó misszió bizottság elnöke veszi föl, s a bizottság utólagos jóváhagyásának reményében ő utalványozza a szokásos évnegyedi járulékot is. [...] Az évenként adott összeg 60 fontra emeltetett egy-egy ifjú részére s ellátnak útiköltséggel is.”²²

Alexander Moody Stuart 1863-ban jelezte Töröknek, hogy unokaöccse, Andrew Moody Magyarországra indul, hogy az iskolai munkában segítsen Rudolf Koenig misszionáriusnak, akit aztán fel is váltott az igazgatói székben.²³ Közben e pesti iskolával sokasodtak a gondok, mert Németországból érkeztek a tanárok, Törököt tehát aggasztotta a magyarul nem vagy kevésbé tudó gyermekek magyar nyelven

²² CSERNÁTONI CSIKY Lajos, *A Skót Szabad Egyház ismertetése*. Debrecen, 1877. 53–55. Csernátoni c munkáját Dr. A. Moody Stuartnak ajánlotta. Az alapítványról lásd még: PAP László-BUCSAY Mihály (szerk.), *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története. 1855–1955*, Bp., 1955. 31–32, 69., Kiss Áron, i. m. 200–205.

²³ EWING, i. m. I. adatai: Alexander Moody Stuart, 1809–1898, a teológia doktora, két évi hittérítő munkától eltekintve Edinburgh-ban volt egész életében, s szoros kapcsolatot tartott a pesti misszióval. Andrew Moody, a teológia doktora, 1837-ben született, s a kötet kiadásakor még élt. 1864-ben küldték először Pestre, majd 1871-ben áthelyezték Prágába, s 1878-ban tért vissza Budapestre. Rudolf Koenig, 1816–1894, Dantzigből származott, Pesten kívül Konstantinápolyban volt misszionárius.

történő továbbtanulása. A misszió skóciai irányítói ez ügyben Török tanácsát fogadták meg, s így az iskola német orientációját visszaszorították. Maga Andrew Moody az 1870-es években megtanult magyarul, s a német tanítókat magyarra tanította, akik aztán – az állampolgári eskü letétele után – hazánkban, magyarul tanítóskodtak.²⁴

Lassan kialakult tehát a rend: a pesti teológia végzett hallgatói közül a legjobbak külföldön folytatták tanulmányaikat, a legtöbben Edinburgh-ban és Utrechtben.

Az első két ösztöndíjas lelkész: Dapsy László és Dömötör János az 1865–66-os tanévet töltötte Edinburgh-ban, s őket a század végéig még mintegy ötven diák követte.

Így jött létre e különös „összefonódás” zsidó misszió, zsidó iskola és a (buda)pesti református teológiai főiskola között, melyről a magyar egyház-, művelődés- és oktatástörténet alig tud. Skóciában viszont kiadványt jelentettek meg a pesti zsidó misszió csaknem százéves történetéről: a *Duna királynője* című kötet az utolsó pillanatban, 1937-ben – szomorú fináléként – tekinti át a budapesti „zsidó iskola” sikeres történetét.²⁵

*

Az alábbiakban az edinburgh-i New College-ba 1843 és 1900 között beiratkozott diákok névsorát közlöm, a kéziratos kötetek alapján.²⁶ A fél évszázad során változtak az előírások, így a beiratkozásnál nem ugyanazon adatokat kellett rögzíteni.

Az anyakönyvben (Matriculation) a neveken kívül általában szerepelt az adatok között a születés helye (előírás szerint a megye), s kezdetben a fakultás (ez a New College-ban mindig a teológiai). Később feltüntették a diploma megszerzésének helyét is.

A beiratkozási napló (Enrolment) gyakran jelezte a diák végzettségét, eredeti (magyarországi) és skóciai egyházközségét, valamint a hallgatót ajánló lelkész nevét.

Az anyakönyv volt fontosabb, először oda írták be a jelentkező adatait, s a beiratkozási naplóba ennek alapján jegyezték be azonosító adatként a matrikuláció számát. Néha az is előfordult, hogy a matrikuláció után nem vezették át az adatokat az *Enrolment*-be. A diákok adatait a beiratkozás mindkét könyvéből gyűjtöttem.

Az eredeti dokumentumokon nem változtattam, meghagytam az angol szavakat, a magyar helységneveknek az anyakönyvekben szereplő formáját, szükség esetén föloldottam, illetve magyaráztam a rövidítéseket, s jeleztem a többszöri beiratkozást.

²⁴ Kiss Áron, i. m. 219–220.

²⁵ KINGHT, Rev. G. A. F., *The "Queen of the Danube". An Account of the Church of Scotland's Jewish Mission in Budapest*, Edinburgh, 1937: legnagyobb sikerük az I. világháború után felfelesztett elemi, közép- és kereskedelmi iskola, lányok részére. A kiadvány idején az iskola 375 tanulója közül 300 volt zsidó és vett részt a napi biblia órákon. Ők szervezték az egyetlen zsidó lánycserkészcsapatot is (Girl Guides).

²⁶ L. a New College eredeti *Matriculation Book* és *Enrolment Book* példányait. A New College-ban 1843–1943 között tanult külföldi hallgatók névsorát e könyvek alapján összeállította J. ROBB (*Matriculation List of Overseas Students at New College, Edinburgh 1843–1943*), mely gépiratot a Könyvtár rendelkezésemre bocsátotta. Robb listája – a betűhibákat leszámítva – pontos és alapos.

1843.	Alfred Q. W. Edersheim				
	Alex B. W. Tomory				(mindkettejük ajánlója:
1851.	Adolph Saphir, Pesth				Dr. Duncan)
BEIRAT- KOZÁS IDEJE	MAT- RIKU- LÁCIÓ SZÁMA	NÉV	SZÜL. HELY	ISK.	EGYETEM (VÉGZETTSÉG)
1865.					
nov. 13.	95.	Ladislaus DAPSY	Miskolc	—	Debrecen
nov. 13.	96.	John DÖMÖTÖR	Dunaszent- györgy	—	Pest
1866.					
nov. 19.	99.	Lewis TABAJDY	Nagy Zerind	Debrecen	Debrecen
nov. 19.	100.	Lewis KOMÁROMY	Makó	Nagy Kőrös	Pest
1867.					
nov. 11.	27.	Lewis TABAJDY II.			
nov. 11.	28.	Francis BARÁTH	Hungary	Nagy Kőrös	Pest
1868 —					
1869.					
nov. 17.	117.	Francis NAGY	Gidófalva	Pest	Pest
1870. —					
1871.					
nov. 9.	85.	Ladislaus LOSHONCZY	Hungary	—	Pest
1872. —					
1873. —					
1874.					
nov. 6.	7.	Francis MARK	Hungary	—	Certificatis Révész ²⁷ & other Hungarians ²⁸
1875.					
nov. 5.	5.	Francis MARK II.			
nov. 5.	6.	Lewis CSIKY	Hungary	—	Superintend[ent] Révész, Also College of Debrecen, ²⁹ a licentiate ³⁰ licentiate
nov. 5.	7.	Gabriel JÁNOSI	Hungary	—	

²⁷ Révész Bálint (1816–1891) református püspök.

²⁸ Bizonyítvány Révéstől és másoktól.

²⁹ [ajánló:] Révész superintendens, továbbá a Debreceni Kollégium.

³⁰ Licentiate: licenciátus (lelkészjelölt).

1876.					
nov. 7.	65.	Lewis CSERNÁTONI CSIKY [= Lewis CSIKY] II.			
nov. 7.	66.	Andrew BETHLENDY Hungary	—		Collegium Debrecinense, candidate ³¹ College Pesth,
nov. 7.	67.	Lewis LÉVAY Hungary	— candidate		
1877.					
nov. 9.	17.	Peter AMBRUS —	—		Debrecen
nov. 13.	123.	Andrew BETHLENDY II. ³²			
1878.					
nov. 8.	16.	Emile SAGE Hungaria	—		Basel & Neuchatel
nov. 13.	88.	Josephus SZALAY Hungary	— licentiate of theology		College Pest
nov. 13.	90.	Franciscus KECSKEMÉTI Hungary	—		College Pest
1879.					
nov. 7.	15.	Josephus SZALAY II.			
1880.					
nov. 8.	63.	Gustavus JURANY Hungary	Budapest		Sup. Török B[achelor of] D[ivinity] ³³
nov. 8.	64.	Stephanus FA Hungary	—		L[icenciate of] D[ivinity]
nov. 8.	65.	Stephen BENKŐ Hungary	Budapest from College ³⁴		Cert[ificate]
nov. 8.	66.	John FÁNCSIK Hungary	Pápa		Cert[ificate] from G[eneral] Assembly ³⁵
1881.					
nov. 4.	11.	Stephen BENKŐ II.	Budapest		Rev. J. G. Cunningham ³⁶
nov. 4.	12.	Sigismund CSULÁK —	—		Nagy Enyed Rev. J. G. Cunningham
nov. 4.	13.	Francis SIMON —	—		Budapest Rev. Andreas Moody

³¹ Candidate: jelölt.

³² Valószínűleg Ambrus írta be Bethlendyt, mert a matrikulációban a 123. sz. alatt is – tévesen – Ambrus neve szerepel. Az *Enrolment book*-ban azonban Bethlendy neve is megtalálható, sőt lakáscímüket is feltüntették: Ambrus a Drumdragan Street 16, Bethlendy a 17. sz. alatt lakott.

³³ Bachelor of Divinity: a teológia baccalaureusa.

³⁴ Certificate: bizonyítvány.

³⁵ General Assembly: egyetemes gyűlés.

³⁶ Rev. Cunningham: John George Cunningham, a teológia doktora, 1835-ben született Edinburgh-ban, 1876-tól az edinburgh-i St. Lukes (Szt. Lukács) templom lelkésze.

nov. 4.	14. Julius TEREK Prof. Balogh ³⁷	—	—	Debrecen
1882.				
nov. 6.	31. Sigismund CSULÁK II.			
nov. 6.	32. Julius TEREK II.			
nov. 6.	79. Francis SIMON II.			
1883.				
nov. 14.	139. Henry W. MOLNÁR	Bohemia	Vienna	Testimony of Vienna [=Bécs] College
				—
nov. 14.	147. Lewis CSIZMADIA	Hungary	Pápa	—
1884.				
nov. 14.	138. Ernestus SIKÓ	Hungary	—	M.A. ³⁸
nov. 14.	139. Gregorius SZÓTS	Hungary	Budapest	M.A.
nov. 14.	140. Kálmán TÓTH	Hungary	—	M.A.
nov. 14.	141. Daniel KÓCSI	Hungary	Budapest	M.A.
1885.				
nov. 13.	139. Gregory SZÓTS II.			licenciate
nov. 13.	140. Stephan SÜLYOK	Debrecen	—	licenciate
nov. 13.	141. Kálmán TÓTH II.			licenciate
nov. 13.	144. Daniel KÓCSI II.			licenciate
1886.				
nov. 9.	1. Stephen PAP	Bonyhád	Budapest	Candidate
nov. 9.	2. Lewis SZABÓ	Transilvania	N. Enyed	Candidate
nov. 9.	99. John BUDAI	Hungary	Debrecen	Candidate
nov. 9.	100. Zoltán TÖRÖK	Hungary	Debrecen	Candidate
1887.				
nov. 7.	5. Zoltán TÖRÖK II.			
nov. 7.	6. Lewis SZABÓ II.			
nov. 7.	7. Johannus BUDAI II.			
nov. 7.	8. Stephen PAP II.			
1888.				
nov. 14.	57. Andrew HAMAR	Hungary	Budapest	Candidate
nov. 15.	95. Emeric MINDSZENTI	Hungary	Debrecen	Candidate
1889.				
nov. 15.	151. Georg GÜLYA	Hungary	Debrecen	Candidate

³⁷ Balogh Ferenc (1836–1913) debreceni teológia professzor. 1863–65-ben két évig külföldön tanult: Párizsban, Londonban, Edinburgh-ban (vö.: ZOVÁNYI Jenő [dr. Ladányi Sándor, bőv.], *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977/3). Az edinburgh-i anyakönyvben nem szerepel, Csernátoni Csiky tanulmányához azonban, már professzorként, fűzi az alábbi jegyzetet: „Tartós hálával emlékezem én is a skót szabad egyházra, Edinburgh új kollégiumára; az ott töltött hónapokat életem legszebb szaka egyikének tartom. Hasonló hálás érzelemmel s tisztelettel viseltetem Dr. Moody Stuart kegyes lelkész úr iránt... Debrecen, 1877. febr. 15. Balogh Ferenc hittanár” (CSERNÁTONI CSIKY, i. m. 55.) HÖRCSIK kéziratában ugyancsak jelzi Balogh Ferenc edinburgh-i képzését, ő Balogh Debrecenben található kéziratot naplóját hozza erre bizonyítékkul.

³⁸ M. A.: Master of Arts (bölcsező magister).

1890.					
nov. 10.	3. Elemér BALOGH	Hungary	Budapest	Candidate	
nov. 10.	4. Stephen HAMAR	Hungary	Budapest	Candidate	
1891.					
?	85. Francis BALOGH	Hungary	Debrecen	Dr. Baczoni ³⁹	
?	87. Géza MIKLÓS	Hungary	Budapest	Alexius Petri ⁴⁰	
1892.					
nov. 7.	2. Emerik LUKÁCSI	Hungary	Budapest	Petri Elek	
nov. 7.	113. Leopold COHN	Hungary	—	Rev. Dr. Wilson ⁴¹	
1893.	—				
1894.	—				
1895.					
okt. 24.	80. Béla SZÁSZ	Hungary	Kolozsvár	Budapest Rev. A. Moody ⁴²	
1896.					
nov. 2.	120. KOVÁCS László	Hungary	N.Enyed	Cand. Theol.	
1897.					
nov. 5.	101. Richard BIBERAUER	Hungary	Budapest Berlin Vienna	M.A. Dr. Moody	
?	— József VÁSÁRHELYI	Dr. Hungary	Budapest	Ev. ref. Dr. Moody	
1898.					
okt. 26.	68. Béla TANKÓ	Hungary	Kolozsvár	Cand. Min[ister] ⁴³ Rev. Cunningham	
1899.					
nov. 17.	89. John MOLNÁR	Hungary	Budapest	Dr. A. Moody	
nov. 17.	90. Béla SÖRÖS	Hungary	Budapest	Dr. A. Moody	

³⁹ Dr. Baczoni Lajos, 1892–93-ban a debreceni jogakadémia első dékánja.

⁴⁰ Petri Elek (1852–1921) pesti teológia professzor.

⁴¹ Rev. Dr. Wilson: James Hood Wilson, a teológia doktora, 1828-ban született Duns-ban, edinburgh-i lelkész, Alexander Moody Stuarttal és John George Cunninghamgel fiatalkorától együtt dolgozott.

⁴² Dr. A[ndrew] Moody: lásd a 24. sz. jegyzetet.

⁴³ Minister: lelkész.

KLANICZAY-EMLEKKÖNYV

Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerkesztette Jankovics József. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Balassi Kiadó, 1994. 485 l.

Születésnapj köszöntőnek indult, végső tiszteletadás lett belőle...

A Klaniczay-emlékkönyv tanulmányait az elhunyt tevékenységének ismertetése keretezi. Bevezetőként a Medievel Academy of America nevében Aleksander Gieysztor, Paul Oskar Kristeller és Gábrriel Asztrik búcsúztatja az akadémia egykori tagját, röviden vázolja életének és munkásságának legfontosabb mozzanatait. A keret záró részéhez tartozik a kötet utolsó hosszabb írása, amelyben Riccardo Scrivano részletesebben méltatja Klaniczaynak az összehasonlító irodalomtudomány terén szerzett érdemeit. Ezt követi R. Takács Olga alapos bibliográfiája. Magának az életműnek a számba vétele az önálló könyvek, tanulmányok, cikkek, kritikák, recenziók mellett kiterjed a társszerzős munkákra, a szövegkiadásokra és a szerkesztett kiadványokra is; nem hiányoznak azok az írások sem, amelyek a kötet lezárásakor még sajtó alatt voltak. A bibliográfia tartalmazza az alkalmi, ismeretterjesztő írásokat, felvesz számos interjút és beszélgetést, válogatást közül Klaniczay műveinek kritikai visszhangjából.

E keretek között harminc tanulmánynak jutott hely. Bár Klaniczay Tibor irodalomtörténeti munkássága sok rokon tudományággal került átfedésbe, ezek képviselőinek tiszteletadásáról a terjedelemei korlátai miatt le kellett mondani. „A rendkívül sokoldalú, reneszánsz tudósegényiség előtt ezúttal csak az irodalom- és eszmetörténészek hajtották meg Mi-

nerva zászlaját [...] – írja utószavában a szerkesztő. – *Pars pro toto* tolmácsolják azon nyelvész, történész, művészettörténész és néprajzkutató kollégák együttérzését, akik nem lehetnek jelen méltó *hommage*-ukkal e gyűjteményben [...]”. Mindezek ellenére több tanulmány is érintkezik az említett diszciplínákkal, fokozva a kötet sokrétűségét.

Mert az összeállítás legfőbb jellemzője a sokféleség. Rendkívül széles spektrumot tekinthetünk át, akármilyen szempontból nézzük is az anyagot. Bizonyára a tematikai változatosság miatt kínálkozott a szerkesztés legbiztosabb vezérfonalául a kronológia, az egyes tanulmányokban feldolgozott témák időrendje. Így a skála a középkortól a XVIII. századig terjed. Ennek a mintegy nyolc évszázadnak a problémáival 21 magyar és 9 külföldi szakember foglalkozott. A közvetlen munkatársak és más budapesti kollégák mellett képviselteti magát a szegedi, a debreceni és az egri műhely. A külföldről érkezett írások olasz, francia, német, lengyel és kanadai városokból jöttek – nem számítva a kilenc közé az éppen idegenben dolgozó hazai szerzők szolgálati helyét. A nemzetközi és a magyar tudomány „nagy öregjei” mellett ott van a középnemzedék, sőt, a szerzők névsorában találhatunk a pályakezdő évein éppen csak túljutott fiatal filológust is.

Ha a rövid áttekintés kedvéért az anyagot rendszerezni próbálom, az időrendtől függetlenül, más szempon-

tok alapján a tanulmányokat négy csoportba tudom sorolni. Elsőként emlitem azokat a szintetizáló dolgozatokat, amelyek egy vagy több nagyobb korszakot érintő, általános kérdéseket vetnek fel és válaszolnak meg. Ezek közül is első helyre kívánczik André Stegmann összegző munkája a reneszánsz, a manierizmus és a barokk korszakmeghatározásának és periodizációjának problémáiról. Szűkebb területet érint hasonló jelleggel Cesare Vasoli, amikor a reneszánsz filozófiájával kapcsolatban fogalmazza meg észrevételeit. Három magyar kutató mondandója ível át hosszabb időszakon, ki-ki ismerteti szakterületének néhány fontos eredményét. Petneki Áron témája az utazás középkori felfogása, Kulcsár Péteré a reneszánsz történelemszemlélet alakulása, Monok Istváné az olvasmánytörténeti kutatások módszertana.

Másodikként szólok azoknak a tanulmányoknak a csoportjáról, amelyek középpontjában a magyar és más nemzetek kapcsolatai állnak, kulturális és irodalmi hatások. Egy-egy korszakot vizsgál Szabó András és Sárközy Péter. Szabó a XVI. század második felének morva–magyar, Sárközy a XVIII. század olasz–magyar kapcsolatainak szenteli dolgozatát. Többen foglalkoznak magyar szerzők és művek külföldi ihletőivel. Balassi esetében Jan Slaski Jakub Lubelczyk egy zsoltárparafrázisának, Amedeo Di Francesco Castelletti *Amarillijének* hatását mutatja be. Bitskey István Lépes Bálint stílusát az olasz „seicento” fényében elemzi; Németh S. Katalin Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau önéletrírásának összefüggéseire hívja fel a figyelmet. Ludányi Mária dolgozata szerint a *Supra aggnő* egy német táncének szabad fordítása; Tarnai Andor egy váradi szónoklattani kiadvány kapcsán nemcsak a magyar megjelentetés háttérét teszi világossá, hanem a XVII. század irodalmi gondolkodásának fontos mozzana-

tait állítja rendszerbe. Az ebben a csoportban eddig említett tanulmányok olyan tényezőkről szólnak, amelyek a magyar irodalmat befolyásolták. Fordított irányú hatásról ír Szörényi László: arról, hogyan jelenik meg a Hunyadiak kora Michele Ricci olasz történetíró művében. Előbukkan a kulturális kapcsolatoknak egy különleges esete: Ritoókné Szalay Ágnes a művészettörténészek számára is figyelemreméltó adalékkal szolgál, amikor egy Veszprém környéki kút reneszánsz kori leírását adja, Girolamo Balbinak egy ifjabb Vitéz Jánoshoz szóló verse nyomán.

A harmadik csoportba sorolom azokat a dolgozatokat, amelyek döntő részben magyar szerzőkhöz kapcsolódva szólnak az életmű vagy az életrajz egy-egy fontos vonatkozásáról. Pajorin Klára Janus Pannonius háborús témájú verseivel foglalkozik; Kőszeghy Péter Balassi Céliájának kilétét illetően foglal állást. Pirnát Antal Rimay János egy versét vizsgálja tüzetesen, míg Ács Pál Rimaynak a műfajokról vallott elképzeléseit rekonstruálja; Nemeskürty István a Forgách Ferenc-képet árnyalja. Két tanulmány fűződik az unitárius egyháztörténet-íráshoz: Balázs Mihály Basilius Istvánhoz kapcsolódva magyaráz és ad közre utoljára 1731-ben közölt dokumentumokat; Káldos János Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István egyháztörténetírói munkásságát tisztázza. Minuciózus latin filológushoz illő Török László és Csonka Ferenc dolgozata, mindkettő művek utóéletéről szól. Török a Janus-fordítások hibáiból ad ízelítőt, Csonka a Taurinus István *Stauromachiájához* csatolható párhuzamos helyek regimentjét állítja hadrendbe a későbbi magyar irodalomból. Ötvös Péter Pázmány Miklós hagyatékát dolgozza fel: a gróf könyvjegyzéke fontos olvasmánytörténeti forrás, házának vagyonelejtára pedig a művelődéstörténet számára lehet érdekes. A szerzők sorában Ötvös Pétert a

Keserű-iskola másik képviselőjével, Balázs Mihállyal együtt megkülönböztetett hely illeti, ugyanis egyedül ők közölnek forrásokat.

A negyedik csoportot számomra a sem általános kérdéseket, sem magyar vonatkozásokat nem tartalmazó tanulmányok alkotják. Ide tartoznak az eddig nem említett külföldi szerzők munkái. Nagyobb korszakot tekint át Sante Graciotti, a XV–XVI. századi horvát-olasz kapcsolatokat taglalva. Paul Raabe tanulmánya az olasz–német kulturális érintkezésekhez szolgál adalékokkal, Giordano Bruno helmstedti tartózkodásának vizsgálatával. Vittore Branca tárgya Boccaccio tájleíró művésze, Eva Kushneré Montaigne és a dialógus műfaja, Jean-Claude Margoliné pedig Trithem, Vigenère és Kircher munkássága nyelvfilozófiai szempontból. Az, hogy utolsóként említettem ezt a csoportot, nem jelent értékelést is. Mind a feldolgozott témák, mind a szerzők között „nagy nevek” szerepelnek, amelyeket a külföld is jól ismer; örülhetünk, hogy egy magyar tudós emlékét őrző kötetben kaptak helyet.

Felvetődhet a kérdés: mitől személyre szabott születésnap-i köszöntő (majd emlékkönyv) egy összeállítás, azon kívül, hogy a címzett ünneplésére (majd emlékeztetésére megőrzésére) szánják? Van-e valami, ami a jó szándékon kívül összekapcsolja a sokféle dolgozatot? Én kevés ilyesmit fedeztem fel. Mindegyik szerző ismerte és tisztelte Klaniczayt, sokan élvezték az elhunyt barátságát, rokonszenvét, támogatását. Nehány száz éven belül ugyanabban a korszakban kutatnak. És valamennyien vették a fáradságot, hogy egy-egy kéziratot eljuttassanak a szerkesztőkhez. Nagyjából ennyi a közös vonás. Ennyi persze elég is. Nem feltétlenül szükséges, hogy mindegyik írás eltéphetetlen szálakkal fűződjön Klaniczay életművéhez. Ha egy színvonalas kötet áll össze, nagy eredmény.

Azért jóleső érzéssel olvastam azokat a sorokat, amelyek megpróbálták a közölt anyagot valamiképpen összefüggésbe hozni az alkalommal. „Dedico alla memoria del carissimo Tibor questa lezione tenuta in quei Corsi Internazionali di Alta Cultura della Fondazione Giorgio Cini, a lui tanto cara e familiare, campo a noi commune di studi e di ricerche e di relazioni storico-letterarie” – bocsátja előre Vittore Branca. „A baráti beszélgetések során [...] számtalanszor hangzott el a biztatás, hogy foglalkozni kellene a 'Balassi Bálint és Lengyelország' kérdéskörrel. [...] Amikor tehát a Klaniczay Tibor emlékének szentelt könyvbe szánt szöveg összeállításához fogtunk, azonnal e kérdéskör mellett döntöttünk” – írja Jan Slaski. „E bizonytalan, de a hazai műveltségkutatáshoz kapcsolódó részeredményekkel talán további vizsgálatokra ösztönző szemlével nemcsak követni akartam a művelődési viszonyok alakulására s a külföldi tudományosság hazai recepciójára oly érzékeny Klaniczay Tibor módszerét, de köszönteni is akartam őt. Most nem maradt más lehetőség: csináljuk tovább egyedül” – fejezi be tanulmányát Ötvös Péter.

A legtöbb dolgozat szerzőjének anyanyelvén jelent meg. Az utószó francia változata is azt a feltételezést erősíti, hogy a szerkesztő és a kiadó számított a magyar kultúra külföldi barátainak az érdeklődésére is. Igaz ugyan, hogy a kötet 35 írásából 23 magyarul olvasható, de hát legalább az utószóval boldoguljon könnyebben az, aki a franciát jobban érti. Egyébként a hungarológusoknak kell tudniuk magyarul, ahogyan olaszul, franciául, németül és angolul is. Lengyelül már nem, legalábbis erre lehet következtetni Jan Slaski magyarra fordított tanulmányából.

Nem volna illő az alkalomhoz, ha apróbb szerkesztési következetlenségeket, elírásokat tennék szóvá. Mindeze-

ket mentheti a sietség, hiszen a kiadvány nem veszthette el időszerűségét. Meg aztán arról is van valami elképze-
lésem, hogyan fér meg együtt kegyelet és bírálat a jó ízlés határain belül.

Az az egy-két mondat, amit ezen a helyen írhattam a Klaniczay-emlék-
könyv egyes tanulmányairól, talán sejtetni enged, hogy a kötet figyelemre-
méltó dolgozatok gyűjteménye. Elolva-
sása bárkit meggyőzhet, hogy nemcsak a témák érdekesek, hanem a szomorú
alkalomból közzétett eredmények is ér-
tékesek, megfelelnek a tudományos
igényesség Klaniczay Tibor által meg-
szabott követelményeinek. A régi ma-
gyar irodalom kutatói jól tudják: már a
nagy titokban készülő dolgozatok írása
közben is gyanítani lehetett, hogy fon-
tos megállapítások, korábban csak
szakmai beszélgetéseken elhangzott
gondolatok nyerneek megfogalmazást.
Nem egy kézirat „kettős életet” élt: míg
első példánya a leendő kötet anyagai
között várta késlekedő társait, a máso-

latok kézről kézre jártak. (Jómagam
még kézirat korában idéztem Tarnai
Andor és Ács Pál tanulmányából.)

Ha megengedhető a recenziusnak a
szubjektív kitérő folytatása: Tarnai ta-
nulmányát az 1992-es tatai közkölté-
szet-konferencián elhangzott előadá-
somhoz használtam. Dolgozatom írott
változata már a konferencia előtt ké-
szen volt – akkor még nem tudhattam,
hogy Klaniczay életének utolsó napjai-
ban fejeztem be. Mint „kéziratra” hivat-
koztam Tarnai munkájára. Amikor a
jegyzeteket írtam, még izgultam is: ha
majd nyomtatásban Klaniczay kezébe
kerül, nem fog-e gyanakodni, hogy mi
lehet az a számára ismeretlen Tarnai-
kézirat? Mert akkor oda a meglepetés...

Bízom benne, hogy egy-egy témához
forrásértékű szakirodalmat keresve sok-
szor vesszük majd kézbe a Klaniczay-
emlékkönyvet. És közben gondolunk
arra is, akinek emlékét ez az összeállítás
is méltóképpen segít megőrizni.

Bartók István

BORI IMRE: PRÓZATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Újvidék – Budapest, Fórum Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, 1993. 247 l.

A *modern*, a *modernség* éppúgy kulcs-
fogalma, vezérmotívuma ennek a rep-
rezentatív tanulmánygyűjteménynek,
akár a szerző eddigi, mennyiségével és
minőségével egyaránt tiszteletet paran-
csoló életművének. Tájékoztató és vi-
szonyítási pontot jelöl e két szó, egy-
szersz mind értékmérőként funkcionál, s
még akkor is imaginárius centruma va-
lamennyi okfejtésnek, amidőn – ritka
eset – a szövegben meg sem említetik.
Mondhatni: Bori Imre számára a *mo-
dern*, a *modernség* az a kilátó, ahonnan
föltárul előtte (megmutatván lényegét)
újabb s legújabb irodalmunk panorá-
mája. Így ebben az egy híján másfél
tucatnyi, rövidebb-hosszabb tanul-
mányt magába ölelő válogatásban is,
amely párhuzamosan ad töredezett, a

koncepció okán mégis egységes képet
a magyar epika kiegyezés utáni évszá-
zadáról (kezdődően Asbóth Jánossal,
bevégeződően Déry Tiborral), valamint
a szerző tudósi pályájának utóbbi hu-
szonöt esztendejéről (1969-es kelte-
zésűek a kötet legkorábbi írásai, a leg-
frissebb pedig itt lát elsőül napvilágot).
Hosszmetszetet kapunk ilyképp, kettős
értelemben is.

Ámbár a *modern*, a *modernség* fogal-
mát sehol nem definiálja Bori Imre, a
könyv vizsgálódási szempontjaiból,
érveléseiből, az értékhangsúlyokból
és -ítéletekből, nemkülönben a világ-
irodalmi hivatkozásokból mégis kihü-
velyezhető, mily jelentésben használja
a két fogalmat a szerző. *Modernnek len-
ni!* – írja címül Móricz-tanulmánya fölé

(92.), s eme kurta imperativus egyértelmű utalás Rimbaud-ra, aki is 1873-ban e magvas és talányos mondattal vett búcsút a lírikusi pályától: „Modernnek kell lenni mindenestül” (vö.: *Arthur Rimbaud összes költői művei*. Bp., 1974. 276. – Somlyó György fordítása). Lelkesítő, ámde – ismételjük – enigmatikus felszólítás ez, világos körvonalú, irányjelző programnak viszont aligha tekinthető, lévén, hogy a francia kamaszszeni inkább gyakorolta, semmint értelmezte a modernséget – a magáét. Tény, hogy Rimbaud a századközép uralkodó eszméi (kivált a pozitívizmus) és valósággtükröző realizmusa ellenében bontakoztatta ki saját költői praxisát s fogalmazta meg híres jelmondatát, s épp ez az, amiért Bori Imre a hívéül szegődik. Az ő modernségfogalma úgyszintén a múlt századi, a pozitívizmus nézetrendszerének megfelelő világlátás és -ábrázolás érvényének a tagadására épül, pontosabban: a szerző úgy találja, hogy az ily típusú művészet az utóbbi száz év mind szövevényesebb valóságának autentikus bemutatására jószerével alkalmatlan. Akár Bori Imre többi könyve, e felfogást revelálja a *Prózatörténeti tanulmányok* is. „... az egyenes ábrázolás lehetlenné vált – hangoztatja nagy nyomtatékkal *A két Cholnoky* című elemzés –, mert a látszatok és a valóság közötti távolság áthidalhatatlanná szélesedett, aminek következtében az ún. valóság elrejtőzött...”, s éppen ezért „Az irodalomnak XIX. századi eszménye semmisült meg [...] századunk első évtizedeiben – a magyar irodalomban is...” (55.) *Modern* íróvá csakis az válhat, aki tudja: „...a XX. században a művésznek, hogy művész lehessen, valamilyen módon szövetséget kell kötnie az ördöggel” (54.), ki nem a „világ sablonjait” örökíti meg (56.), hanem például a fantasztikum, netán a tárgyiasság irányába indul, avagy a lélek örvényeibe néz (55.). „... az így felfedezett terüle-

tek azok, amelyek a XIX. század [...] törekvéseire építkező irodalom előtt zárva maradnak. A Jókai–Mikszáth-vonal tulajdonképpen ezért zsákutcája a magyar prózának...”, illetőleg: „Móricz Zsigmond irodalomtörténeti helye is ezért problematikus mindmáig, s válik mind problematikusabbá [sic!] a jövőben” (56.). Füst Milán kis- és nagyepikája – legfőként *A feleségem története* – annál inkább megtestesíti a magyar próza modern, „európai” (207.) vonalát, így „Azokkal a kritériumokkal, amelyekkel, mondjuk, Móricz regényeit mérhetjük, itt mit sem kezdhetünk...” (uo.) Citátumaink mindegyike a legkorábbi keltezésű, a Bori-féle irodalomfelfogást és értékrendet kifejegecsítő tanulmányokból vététt, s ámbár az eltelt időkben sokat enyhült a szerző szigora (elannyira, hogy még Jókainak a kiegyezés után írt műveiben s Móricz Zsigmondnak legalább egy kurta pályaszakaszában is hajlandó megelégni a modernség egynémely jegyeit), koncepciójának lényege változatlan maradt. Nincs terünk itt arra, hogy – túl a fentebb már említetteken – aprólékosan számba vegyük azon ismérveket, amelyek alapján (részlegesen avagy egészében) modernnek minősül e könyv ívein egy-egy novella, regény, alkotói korszak, esetleg oeuvre. Be kell érnünk azzal, hogy kimondjuk: a Bori Imre érvényesítette szempontok okán más értékítélet fogalmazódik meg az utóbbi évszázad magyar epikájáról, mint amit a honi irodalomtörténet-írás (és a közvélekedés) kodifikált vagy kodifikálni óhajtott. Kosztolányi, Krúdy, Déry Tibor rangját nem vitatja el a *Prózatörténeti tanulmányok* – ellenkezőleg. Sokat halaványul viszont Jókai dicsfénye, alig-alig pislákol a Móricz Zsigmondé, hogy világítani, olykor ragyogni kezdjen mellőzött, a második vonalba szorult művészek neve: az Asbóth Jánosé, a Justhé, a két Cholnokyé, a Csáth Gézáé, a Török Gyuláé, a Füst

Miláné. Különb modernnek ők, mint a „hivatalos” nagyságok, többet tettek epikánk korszerűsödéséért, „európai-vá” formálásáért, mint amazok – hangoztatják avagy csak sugalmazták a róluk szóló írások.

Kitetszik az eddigiekből: újszerű, a szó legjobb értelmében provokatív, „avantgárd” koncepció és értékrend a Bori Imréé – ekként fölötte alkalmas arra, hogy megkövesedett ítéleteink és előítéleteink felülvizsgálatára, irodalomszemléletünk, elemzési szempontjaink korrekciójára ösztökéljen. Kivált a hatvanas-hetvenes években volt igen jótékony hatású, valósággal szellemi fermentum a szerző képviselte fölfogás, akkor, amidőn nálunk a lukácsi esztétika és realizmuskonceptió hegemoniája még töretlennek látszott, s a magát marxistának tituláló és a bölcsesség egyedüli letéteményesének nyilvánító, hivatalos irodalomtudomány elszántan és éberén óvta dogmatikus nézeteit s hatalmi pozícióit. A „fő”- és „mellékvonalak” merőben önkényes és velejéig hamis teóriája egyszerre volt axióma és tabu akkortájt, s kárhozatos, így tűzzel-vassal irtandó eretnekségnek minősült minden vélemény (már ha egyáltalán napvilágot láthatott), amely – kétségbe vonván a Petőfi-Ady-József Attila avagy a Jókai-Mikszáth-Móricz triász kitüntetett szerepét, „lobogó” voltát – az átértékelés szükségét, netán egy másfajta értékrend meghonosítását hangoztatta. Vagy: nálunk elképzelhetetlen lett volna 1969-ben, hogy valaki ne undorral elegy megvetéssel, ördögűző buzgalommal távoztassa, hanem méltányló szavakkal emlegesse Füst Milán érzelmi, „ösztönös” egzisztencializmusát – mint Bori Imre megtette volt (206., 210., 215.). Az újvidéki irodalomtörténész épp ilyfajta merészségeivel lett előőr, azaz avantgárd. A határon átjutó könyveivel, tanulmányaival kikezdte, rombolta a honi dogmatikus tudományos-

ság presztízsét és hadállásait, így egyik erjesztője és gerjesztője lett annak a szellemi nyugtalanságnak, amely a hetvenes évek második felére nálunk is fölnevelte a másként látó, másként gondolkodó ifjú irodalmárok nemzedékét. Magától értetődik: munkája közben Bori Imre sem volt, nem lehetett az ún. marxista esztétika, literatúra-értelmezés nyílt megtagadója, szemléletében, módszereiben – tanúsítja e könyve is – óhatatlanul feltűnedeztek marxizáló szempontok és tendenciák, ám lehetőségeinek határain belül mégis e teória és gyakorlat ellenében tevékenykedett. Tehette ezt valószínűleg azért is, mert a hajdani Jugoszláviában, Újvidéken dolgozván, nem volt kiszolgáltatva honi irodalmi hatalmasságainak, s nem nehezedett reá nyomasztóan Lukács György – nálunk sokáig bénító – tekintélye. Helyzete ilyképp hasonlatos volt ama kolozsvári filozófusokéhoz (Bretter Györgyre, Tordai Zádorra gondolunk), akik, Romániában élván, előbb kalandozhattak a bölcsélet más ösvényein, mint a Lukács-iskola neveltjei. S alighanem a „kívülrét”, a viszonylagos függetlenség a magyarázata annak is, hogy Bori Imre szemléletét nem homályosították el a népnemzeti irodalomkonceptió elfogultságai (ámbar ez a felfogás az ellenzékiesség egyik megnyilatkozási formája is volt nálunk), ilyképp – többek közt – azért becsülhette sokra Füst Milántól *A feleségem történetét*, mert e regényben „....egy szó sincs sem a hazáról, sem a nemzetről, népről vagy politikáról...” (208.), lévén a szerző témája és érdeklődése mindenestül előlgoi.

Az újvidéki kutató érdemei persze nem pusztán történeti, hanem valódi, elvitathatatlan tudósi érdemek. Csakis e tanulmányfűzér világában maradván: hogyha ma többé-kevésbé másként látjuk irodalmunk értékhierarchiáját, mint két évtizeddel korábban, az Bori Imre polemikus írásainak is kö-

szönhető. Hogyha a századforduló legtermékenyebb áramlatának, afféle Pandora szelencéjének véljük a szecessziót, ez a meggyőződésünk aligha független az ő szuggesztív érveléseitől (55., 70., 155–159.). Hogyha a Cholnoky-fivérek és Csáth Géza, Török Gyula és Füst Milán portréja lényegesen árnyaltabbá vált, irodalomtörténeti megítélésük pedig jótékonyan módosult az utóbbi időkben, a meritum tekintélyes része ismét csak a Bori Imréé – s a felsorolást sokáig folytathatnók. Egyvalamit föltétlenül meg kell még említenünk: a szerző korántsem csak a nagy összefüggésekre fogékony, hanem az elemzés aprómunkájában is otthonos. Ötleteinek, asszociációinak pazar bőségét, világirodalmi utalásainak olykor meghökkentő, de mindenkör távlatos voltát, szövegértelmezéseinek imponderabiliákra is ügyelő finomságát – például a Déry-tanulmány *Mikrometszetek* című fejezetében (233–242.) – ezúttal is élvezhetjük.

Polemikus szándékú és hangvételű irodalomvizsgálat a Bori Imréé, nem csoda ilyképp, ha vitákat gerjeszt maga is. Úgy találjuk (s nagyrabecsülésünkön mit sem változtat ez): az igazságkeresés buzgalma, az átértékelés mérséklése, egy-egy felismerés öröme némelykor túl messzire ragadja a szerzőt. Bori Imre – bizonyosság e kötet is – hajlik saját, valóban újszerű koncepciójának abszolutizálására, izgalmas ötleteinek, észrevételeinek túlfeszítésére, s mi ezzel ekvivalens: a nézeteinek ellentmondó tények, összefüggések elhanyagolására. Példával élvén: Asbóth Jánosnak, Justh Zsigmondnak, a két Cholnokynak, Csáth Gézának, Török Gyulának – vagyis századfordulós literatúránk „modernjeinek” – csakugyan az őket megillető, méltó helyre kell kerülniök az irodalomtörténetben és a közgondolkodásban, de vajon a „hivatalos” nagyságok, Jókai, Mikszáth, Móricz ellenében érhetik el ezt? Nem az

előbbieket becsüli messze érdemükön túl Bori Imre (hiszen látja és kimondja: úttörésük részleges sikerrel járt csupán: 18., 55., 85., 150. stb.), hanem az utóbbiak jelentőségét becsüli az elfogadhatónál alább. Nemigen lehetne bennünket Jókai, Mikszáth és Móricz iránti elfogultsággal vádolni, semmiképp sem gondolnók, hogy ők hárman testesítik meg prózairodalmunk „fővonalt”, még kevésbé gondolnók, hogy epikus gyakorlatuk követendő hagyomány. Amde nem gondolnók azt sem, hogy működésük literatúránk „zsákutcája” volna, s több mint kérdéses számunkra, hogy autentikusan jellemezné művészetüket a sommás kitétel: „egynes ábrázolás”. Baksay Sándor avagy Bársony István prózáját tán helytállóan minősítené eme megjegyzés – viszont az övékét? Bori Imre ítéletéből az következnék, hogy Jókai, Mikszáth és Móricz jószerével áttételek nélkül rögzíti kora látszatvalóságát, mit sem sejtően és mutatván a felszín alatt munkáló erőkről. E szélsőséges konzekvenciát magában rejtő nézetből sokat visszavon a könyv *Jókai és a századvég* című tanulmánya; komplexnek, számos vonatkozásában lényegkifejezőnek láttatja ez írás a „nagy mesemondó” művészetét, s az éles elméjű megfigyelések közül csupán a hősnők „fatális” voltát taglaló okfejtést fogadjuk némi szkepszissel (33–42.). A szexuális aberrációk, a patológikus tünetek példatára meggyőző, ám az már kétségesnek tetszik, hogy benne „... a nyugati polgári társadalmakra jellemző válság- és változási folyamat...” honi vetülete szemlélhető (42.). Jóval több kételyünk támad a *Modernnek lenni!* című fejtegetés olvas-tán. Móricz Zsigmond pályájának egy rövid (1908 és 1912 közé ékelődő) periódusát rehabilitálja itt a szerző, föllelvén az akkor írt novellákban s regényekben a korszerűség egynemely jegyeit. S mi-ben ölt testet e szakasz – átmeneti – modernsége? Bori Imre szerint az élet-

tani szemlélet elúrhodásában, a szimbolista-szecessziós szerelem-patológiát idéző testiségábrázolásban (95., 97.), s egyik merész tette Móricz biologizmusának, hogy *Az Isten háta mögött* című regény „... tengelyébe hősnőjének a menstruáció kiváltotta lelki zavarait állította...” (98.) stb. Anélkül, hogy visszahátrálnánk a századelő konzervatív-klerikális kritikáihoz, amelyek fertőt kiáltottak az effélék láttán, úgy találjuk: az író jelzett időszakának modernsége aligha merül ki ennyiben, s ezt sem választanók le oly kategorikusan a naturalizmusról, mint a tanulmány szerző (94.). Bori Imre kétszer is (93., 99.) emlegeti Móricz hasonlatainak konvencionális, „petyhüdt” voltát – nem ártott volna, ha felhoz néhány példát állítása igazolására.

Nem akarván érinteni minden lehetséges vitapontot, már csak egy pár megjegyzésre szorítkozunk. A szerző sok szempontból reveláló Csáth- és Török Gyula-portréjáról szólottunk már az ItK 1982. évfolyamában, illetőleg könyvünkben (*Fénytörés*. Bp., 1985. 119.). Véleményünk változatlan, legfeljebb elismerő hangsúlyaink volnának nyomatékosabbak. Amily kitűnő az újabb Csáth-esszé (155–159.), olyannyira problematikus a régi Justh-elemzés, mert bármennyire fogékony is a *Művész szerelem* világlátásának, stílusának (etc.) modernségére, alig ügyel a regény megannyi esztétikai gyarlóságára (19–26.). A Bori Imre által Krúdy-effektusnak nevezett jelenség (159–164.) nézetünk szerint – Borisz Tomasevskij terminológiáját használván – a *fabula* és a *szüzsé* arányának felöltő változása, az utóbbi összetevő javára. S valóban csak az író második korszakát gazdagítja e sajátosság (164.)? Úgy tetszik, a harmadikat is, bár nem oly látványosan. Néhány apró észrevétel: az önmegszólítás nem Cholnoky Lászlónál tűnt föl a magyar epikában (90.), hiszen már Asbóth János, Bródy, Amb-

rus és Török Gyula is élt vele, a 122. oldal Kosztolányi-idézete – tudtunkkal – nem egy 1910-es nyilatkozatból, hanem a *Pacsirtából* való, az *Édes Anná-*nak sem Druma Szilárd „...az egyetlen túlélője...” (165.), hanem – jelképi megfontolásból – Moviszter doktor is, s számunkra kétséges, hogy Franz Kafkánál a szimbolizmus volna „...a világ tartópillére” (195.).

Az irodalomtörténeti dogmák és a marxista esztétika egyeduralma ellenében bontakozott ki Bori Imre munkássága, mégsem meglepő, hogy szempontrendszerében, szóhasználatában elő-előbukkannak a marxizálást jellemző igények és fordulatok. Akik átértük a nehéz évtizedeket, valószínűleg sosem szabadulhatunk teljességgel az efféléktől. Korántsem megrovó szándékkal regisztráljuk ilyképp, hogy ebben a gyűjteményben is feltűnik a „mondanivaló”, „eszmei mondanivaló” kifejezés (152., 159., 160. stb.), némelykor (28–30., 48–49.) itt is érvényesül a szociologizáló, a valóságnak megfeleltető metódus, s hogy Borinál is szerepel a totalitás, a „nagy művészi körkép” (28.), „...az írói tisztánlátás egyértelműségének...” (137.) követelménye. Követelménye mindez annak is, hogy – kivált a korai időkben – a szerző sem elsősorban nyelvi képződményként szemlélte az irodalmat, s őt is kevésbé jellemezte a poétikai érdeklődés. Elárulja ez utóbbit ama körülmény, hogy a „Ki beszél?” kérdése föl sem tetetik, így az elemzések azonosítják az író a narrátorral, s nincs distinkció az elbeszélő és a hősök megszólalásai közt (37., 96., 143., 166. etc.). A frissebb keltezésű tanulmányok tanúsítják, hogy a poétika kérdései immár Bori Imre számára is fontosak.

A szerző többnyire igényes és szuggesztív stílusza, kitől a lírai telítettségű futamok sem idegenek. Gyakorta láttató erővel, aforisztikus tömörséggel koncipiál (egy példa: Cholnoky László hősei „Az ígért földjére akarnak jutni,

s a halálba érkeznek”: 76.), épp ezért meghökkentők az ilyfajta szavak és fordulatok: „viszonyulás” (166.), „angazsáltság” (192.), „...két válsághullám keresztüztüében él” (27.), s hangolnak le időlegesen az olyan túlbonyolított mondatok, mint aminőkkel a 62. oldal 3. avagy a 63. oldal 4. bekezdése indul.

A szép kiállítású, méltóságot sugárzó kötetet, sajnos, nem kerülték el a durva helyesírási hibák (cítáltunk is egy elrettentő példát!). Bosszantó, hogy az *Ikrek* című Török Gyula-regény főhősei konzekvensen Komoróczykak-

ként szerepelnek – holott csak Komoróczyak. Borisz Uszpenszkij (178.) kifejejtődött a névmutatóból, Nietzsche pedig a 117. oldalon is említetik, nem csupán a 157-en.

Sokakra volt szemnyitó, felszabadító hatással Bori Imre munkássága. Korántsem lezárt életművének eredményei beépültek és beépülnek szemléletünkbe s az irodalomtörténet-írásba, iskolájában nevelkedett az immár poétikai érdeklődésű kutatók több generációja. Tettnek, érdemnek ez aligha kevés.

Lőrinczy Huba

GERGYE LÁSZLÓ: KAZINCZY FERENC KÉZIRATOS HAGYATÉKA

Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kiadása, 1993. 160 l.

(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 21.)

A sorozat 21. füzeteként jelent meg e könyv, amely a Kazinczy-iratok legnagyobb gyűjteményéről ad áttekintést. Tárgyszerű, alapos ismertetést kapunk a bevezetőben a kéziratok kalandos sorsáról; a legterjedelmesebb rész sorolja fel a katalógus tételeit a könyvtárban található rendszer szerint; a függelékben mások (Toldy, Kazinczy Gábor stb.) által másolt Kazinczy-írásokejelzete található; táblázat közli a hagyaték eredeti, szakok szerinti besorolását; fontos jegyzék adja meg a régi és a mai jelzetek konkordanciáit; összefoglalást kapunk Kazinczy műveinek lelőhelyeiről amolyan műfaj szerinti csoportosításban elkülönítve a versek, a prózai munkák, a fordítások, az irodalmi és nyelvészeti jegyzetek helyét; végül rövidítésjegyzék és névmutató segíti a tájékozódást.

Nagy probléma a Kazinczy-írásoke átlagon felüli összetettsége, sokfélesége. Az író sokoldalú érdeklődésénél csak gyűjtőszenvédélye volt nagyobb: eltett minden papírt, lett légyen az műveke fogalmazványa, másolata, levél, jegyzet, olvasmány-kivonat, újságcikk-kivágás, hivatalos okirat, politikai jegyzet, akár a maga, akár mások ke-

zétől származtak. Az Akadémiára került iratokat először Jakab Elek dolgozta fel 1875–1891 között, ő még szakok és nagyságrend szerinti rendet alakított ki, ám a problémák rögtön jelentkeztek. Mert hiába volt Régi és Újabb Írók, Irodalmi levelezés, Történelem, Nyelvtudomány, Bibliográfia, mégis kellett egy Vegyes csomót létesíteni; nem is szólva a Kazinczytól származó és neki szóló levelek más gyűjteményekbe sorolt óriási számáról, ismert és máig lappangó mennyiségéről. Innen érthető, hogy az új rendszer az állomány bekötésekor kapott gerinc-címek mechanikus betűrendjét követi, az elejére tett K jelzéssel (példa az a-betűsekből: Akadémiai dolgozatok, Aláírás- és pecsétgyűjtemény, Antológia stb.). Gergye László a kézirat-gyűjtemény problémáihoz igazította rendszerét és tájékoztatását; nagyon fontos például, hogy külön áttekintést ad a régi és új jelzetek megfeleléséről, annál is inkább, mert korábbi szerzők a korábbi jelzésre hivatkoznak, s ez megnehezítené a visszakeresést. S épp a kéziratok rendkívüli vegyessége indokolja, hogy a szerkesztő kiemelte a Kazinczy-

művek, a fontosabb műfajok lelőhelye-it is, ebben a bontásban könnyebb megtalálni az egyes, vizsgálandó írásokat. Voltaképpen ez helyettesíti a tárgy- és névmutatót, melyet a rendkívüli változatosság miatt igen nehéz lenne elkészíteni. Ez az összefoglalás elsősorban irodalmi és nyelvészeti központú, az elég nagyszámú történeti, vallási témájú feljegyzéseket a katalógusból kell kikeresni. Nem egészen szerencsés a cím: *Kazinczy Ferenc eredeti művei* – lévén, hogy a fordítások nem eredeti művek, s nem világos, hogy az író sokoldalú munkásságából mit foglal magába. Pontosabb lett volna a „Kazinczy Ferenc irodalmi és nyelvészeti munkái és jegyzetei”.

A bevezetőben végigkísérhetjük a kéziratok viszontagságos útját. Az író halála után özvegye fáradhatatlan munkával intézte a hagyaték sorsát. Erre készítette a kegyelet és nem kevésbé az, hogy szorult anyagi helyzetükön próbált a kéziratok kiadásával, majd eladásával segíteni. A kiadás nem sok reménnyel kecsegtetett. Érdekes adalékokat olvashatunk a korabeli kiadói viszonyokról. Döbrentei részvények kibocsátásával, Toldy előfizetések gyűjtésével próbál anyagi alapot teremteni, miközben a kiadók üzelmivel (jogtalan közlésekkel, anyagi követeléseivel) is meg kell küzdeniük. Megalapozottabb remény támad 1858-ban a Kazinczy centenáriumra tervezett 8 kötetes díszkiadás tervével, amely viszont a kéziratokat birtokló Kazinczy Gábor anyagi igényei miatt hiúsult meg (ő elsősorban az örökösök érdekeit védte). Míg Toldy és Heckenast az eladhatóságot minél alacsonyabb áron szeretné biztosítani, Kazinczy Gábor éppen ellenkező taktikát ajánl: „Ellentmondásnak látszik, s nem az: elébb kapsz 100 negyven ftos és még 200 húszft. fizetőd, mint csak 200 tizenhat aláíró. Ezt érti, ki az arisztokrácia hiúságát érti.” Toldyék egy szélesebb réteg megnyerésé-

ben reménykedtek, Kazinczy Gábor a tehetősebb közönséget célozta meg, s nem a kegyeleltre, az érdeklődésre, hanem az emberi gyengére, a hiúságra számított. A díszkiadás ügye zátonyra futott; az elszórtan megjelenő kötetek (versek, fordítások, útirajzok) anyagi hasznáról az özvegy, majd az örökösök keserű nyilatkozatai maradtak fenn, az összegek csekély voltát, késedelmes érkezését panaszolják.

Külön probléma volt a levelezés kiadásának ügye. A bevezetőből megtudjuk, hogy Török Sophie több írórt keresett meg ez ügyben; a felsorolt adalékokból mintha versengés-féle vagy mint az özvegy írta, „irigység” nyilvánulna meg. Az írók egymás közötti levelezésében azonban megmutatkozik, hogy valójában fenntartásaik voltak a levelek kiadásával kapcsolatban s húzódoztak tőle. Bártfay és Kölcsey egyetértően írnak arról, hogy Kazinczynak a különböző személyekhez írott leveleiben „oly különbözők, sőt oly ellenkezők” véleményei, hogy a kiadással nemcsak mások, de „megsértetnék ő maga is”. (KFÖM III. 402.) Szemere Pál inkább Bajzára testálná a feladatot: „nekem arra sem erőm többé, sem tekintetem” (*Szemere Pál Munkái*. Bp., 1890. III. 236.); Bajza meg Kazinczy személyének elfogulatlan megítélését, „históriai igazságot” szeretne érvényesíteni a kiadásban (ItK 1910. 240.). Gerge László említi, hogy Kazinczyné tiltakozott Bajza személye ellen, magyarázatul egy jegyzetben Fried Istvánt idézi, aki a Bajza-Dessewffy vita utóhatására hivatkozik. Volt azonban közvetlenebb indíték is. Kazinczynak élete végén éles ellentéte támadt Bajzával. A Toldyval folytatott polémiaiban (Pyrker fordításáról) Bajza kíméletlen hangon oktatta ki a kritika személyi elfogultságtól mentes szigoráról; úti-jegyzeteiben viszont Kazinczy támadta meg Bajzát és a Kritikai Lapok irányát, s ezt a részt az érintettek jelenlétében

fel is olvasta, Bajza pedig hasonló választ ígért. Haraggal váltak el egymástól; az özvegy nyilván tudott erről, s kegyeletsértésnek tartotta volna a kiadásban való részvételt.

Bizonytalan tájékoztatást kapunk itt az *Erdélyi Levelek* egyes kéziratairól. Kazinczyné szívósan nyomoz az iratok után; Guzmicsnak, Szemerének írva említi Bártfay, Szalay, Ellinger kassai nyomdász nevét. Utóbbi ki is adott belőle folyóiratában. Kazinczy ezt a művét több mint tízszer írta át, az egyes változatokat különböző embereknek küldte meg. Hányadik átdolgozás után kutatott Török Sophie? Ezt annál is inkább kérdezhetjük, mert a katalógus a K 611-es csomóban feltüntet *Erdélyi Levelek* kéziratokat az első és a második kidolgozásban. Arról van szó, hogy mégis sikerült visszaszerezni valakitől valahogyan vagy egy másik (hányadik?) kidolgozást keresett az öz-

vegy? S miért csak egyet? Bajza és Toldy a cenzorhoz 1827-ben felküldött kéziratot rendezték sajtó alá, ez volt a keresett irat? S ők honnan jutottak hozzá? Kazinczy Gábor az 1824-es változatot másolta, s mivel ő volt a kéziratok gondozója, feltehető, hogy a gyűjteményből vette ki; ez a megőrzött vagy a visszaszerzett példány volt?

A Kazinczy-filológia tele van ilyen s számos más kérdéssel. A filológia útvesztőiben, a kéziratok szinte átláthatatlan mennyiségében felbecsülhetetlen érték az ilyenféle, tájékoztatást, áttekintést, kutatást megkönnyítő kiadvány. Ha egyszer (némi ábrándossággal elképzelve) megindulnak a Kazinczy-művek kritikai kiadásának munkálatai, ez a könyv igen nagy segítség lesz az összes szerkesztőnek, a Kazinczy-iratok leggazdagabb gyűjteményéről kapott itt igéyesen, világosan tájékoztató leltárt.

Mezei Márta

NEMESKÜRTY ISTVÁN: TÜZES JÓZANSÁG. BERZSENYI DÁNIEL ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN

Budapest, Szenci Molnár Társaság, 1993. 104 l.

Nemeskürty történeti s irodalomtörténeti munkásságának fő erénye mindmáig az, hogy valamilyen oknál fogva kétféle nem érzékelt, elfeledett, netán elhalványult evidenciákra irányította a figyelmet, s ezeket aztán erőteljesen kiemelve, aláhúzva fogalmazta újra a szóbanforgó témát, lett legyen szó Mohácsról vagy a tizenkilencedik század második felének újtó nemzedékéről. Ennek az eljárásnak természetesen van kockázata is: könnyen előfordul, hogy az így napvilágra került evidenciák elnyomják, homályba borítják az ismert tényeket is. Ezért elmondható, hogy Nemeskürty ilyen típusú munkái (beleértve irodalomtörténetét is) sok tekintetben a vitairat műfaji jegyeit viselik magukon, s ennek megfelelően váltanak ki vitákat.

Ezzel a művével is a beváltak látszó módszert, szerzői magatartást igazolja. Ám az a Berzsenyi-kép, amely itt kirajzolódik, csak annyiban új, amennyiben eltér attól a sehol pontosan meg nem határozott szokványos Berzsenyi-felfogástól, melynek vonásait Nemeskürty úgy rajzolja meg, hogy egyúttal játszva ki is igazíthatja. Voltaképpen közhelyeket gyűjt csokorba, az utóbbi idők, de szükség szerint a régebbi irodalomtörténet-írás megállapításaiból. Most már következhet az igazi Berzsenyi, akinek egyéniségét és munkásságát nem mindig meggyőző, ám minden esetben határozott kijelentésekkel minősíti. Pedig van figyelemre méltó hipotézise. Ilyen például a költő emlékeztető pesti látogatásának s az erről szóló, Kazinczyt tájékoztató beszámolóinak Berzsenyi

szemszögéből történő leírása, mérlege-
lése. Nem könnyű feladat: az előbbinek
van írásos dokumentuma, az utóbbi-
nak nincs. Amennyiben nem abból a
meggyőződésből indult volna ki, hogy
minden baj oka Kazinczy és követői-
nek baráti köre, akkor e kísérlet akár
sikerülhetett volna.

Természetesen a szerző jól tudja, s ki
is jelenti nemegyszer, hogy a személyes
rokon- és ellenszenvek átszővik az iro-
dalom történetét, szükségképpen hat-
nak, kivált a maguk idejében, az egyes
alkotók megítélésére. Az is nyilvánva-
ló, s e körülmény nem kerülte el Ne-
meskürty figyelmét sem, hogy többnyire
nem ismerik fel koruk valóságos
értékeinek valódi súlyát és jellegét.
Csakhogy míg ezt Kazinczytól igen
rossz néven veszi, addig Berzsenyiről
feltételezi, hogy amikor Kis Jánosnak
verseiből átnyújt néhányat Kazinczy-
nak történő továbbításra, a költő, aki
eddig nem került kapcsolatba semmi-
féle olvasóval, pontosan tudja, mely
versei a legfontosabbak s rá a legjel-
lemzőbbek. Ez ugyan elvben nem lehe-
tetlen, ám felette valószínűtlen.

Egyáltalán: miért van szükség erre
a perújrafelvételre? Kazinczy a „nyelv-
csősz”, a jakobinus és ateista (melléke-
sen: egyik sem volt, bár kétségkívül
szabadkőműves) mintha valamelyik
buzgó cenzor és rendőrügynök jelen-
téséből lépne elő. Aligha kételkedhe-
tünk abban, hogy irodalmunknak Ka-
zinczyra és Berzsenyire egyként szük-
sége volt, noha érdemeik nem sorolha-
tók ugyanabba a kategóriába. Kettejük
viszonya pedig változó, amiben épp-
úgy van letagadhatatlan szellemi befo-

lyás, mint ahogy voltak az akkori iro-
dalmi életből következő személyi el-
lentétek, tisztázatlan vélemények, tak-
tikai bonyodalmak. Ettől nem változik
a nyelvújítás és az irodalom szervezé-
sének szükségessége, s kétségtelen az
is, hogy Berzsenyi nagy költő, aki átélte
és meg szenvedte korának és személyes
helyzetének gondjait, s ezeket ki is fe-
jezte múlhatatlan értékű költeményei-
ben: valahogy úgy, ahogy Horváth Já-
nos írja, klasszicista külszín alatt mo-
dern lélekre vallóan.

A kötet másik fontos állítása szerint
a *Poétai harmonisztika* igen értékes, sőt
kiemelkedő jelentőségű mű, mely meg-
előzi a legjelesebb esztétikai gondolko-
dók felfogását. Kétségtelen, hogy a je-
lentékeny alkotók hilyenmű munkái,
melyek egyúttal művészetük és világ-
felfogásuk értelmezései, megkülönböz-
tetett figyelmet érdemelnek. Ám az a
megállapítás, miszerint e mű fő hozzád-
eka a leibnizi teológiával való kapcsolat,
amire egyébként nincs bizonyíték, meg-
lepő állítás, még ha hivatkozik is Kerpeli
Jenő e témában írott tanulmányára. Ez-
zel feltehetően Berzsenyi keresztény eti-
káját kívánja hangsúlyozni, noha a ke-
rsztény morál jelenlétét Berzsenyi vi-
lágfelfogásában, ha különbözőképpen
vélekedtek is szerepéről, tudomásom
szerint senki sem tagadta.

Az a küzdelem, melyet Nemeskürty
itt Kazinczy „balga ferdítései” ellen
folytat (időnként Németh Lászlóra hi-
vatkozva) tulajdonképpen lehangoló.
Egy (vélt) előítéletet nem lehet úgy
elosztatni, hogy közben táplálunk egy
másikat.

Wéber Antal

CSÚRÖS MIKLÓS: „LESZ IDŐ, HOGY VISSZATÉRHET”

Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről. Budapest, Kráter
Műhely Egyesület, 1994. 109 l.

Ha egyszer, több évtized távolából
tekintenek vissza a XX. század utolsó

negyedének magyar irodalomtörténet-
írására, nem lesz könnyű irányzathoz,

csoporthoz sorolni Csűrös Miklós munkásságát. Lehet, hogy zavarba ejtőek lesznek majd különböző irodalmi periódusokhoz (a reformkortól a legújabb korszakig) kapcsolódó és eltérő módszerű írásai, melyek közül most a XIX. századi tárgyúakat gyűjtötte kötetbe *„Lesz idő, hogy visszatérhet”* címmel. A *Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről* alcímet viselő könyv azt a folyamatot adja vissza, melynek során a korábban XX. századi témákra (a népi írók, Kálnoky László, Fodor András) koncentrálni kritikus a múlt század második felének irodalma felé fordult. Alapvető módszere, hogy egy-egy művet a középpontba állítva formulázza véleményét. Folyamatrajzra, fejlődéstörténeti kérdésekre inkább csak ezek kapcsán utal. A nagy életművek kisebb szeletét elemző tanulmányai induktív alkatra mutatnak, s valóban hiányzik belőle a doktriner, a valamely módszertani elvet abszolutizáló gondolkodásmód. Semmiféle előfeltételezés, semmiféle metodikai irányhoz kapcsolódó elkötelezettség nem zavarja választásaiban és ítéleteiben. Az eszmetörténet, a motívumtörténet, az életrajzi megközelítés stb. mind-mind előkerül nála annak megfelelően, hogy melyik ígérkezik legeredményesebbnek. Nem eklekticizmusról van szó azonban, hanem a téma természetéhez alkalmazkodó, s optimális eredményre törekvő kutató rugalmasságáról.

Bár modora emlékeztet olykor az e korszakkal foglalkozó, esszéista stílusú elődeire (Sőtér, Mezei József), érzékletes és olvasmányos fogalmazásmódja sosem akadályozza tudományos pontosságnak, megbízhatóságnak. Szubjektivitás is csak annyi van benne, amennyi bevallva-bevallatlanul szinte minden esetben. Azaz annyi, amennyi a tárgyválasztásban és a műértelmezésben érhető tetten. A kötet egyes írásainak azonban mintha mégiscsak volna vala-

miféle belső összhangja. „...Giorgione fényes karrierjének kikökenése, a megingathatatlan hitt szerelem átváltása a gyűlölködésbe, a legnehezebb tulajdonság; a nagyszerű tehetség előre kiszámíthatatlan megbénulása együtt és külön-külön is azt tükrözik, hogy a világban kiismerhetetlen, túllünk idegen erők uralkodnak, a káoszt csak mi látjuk ideig-óráig rendnek, mi tévesztjük össze az emberek felénk forduló álarcát benső mivoltunkkal.” (83.) – olvashatjuk a drámaíró Gozsduval foglalkozó tanulmányban *A félistenről* szólva, de a gondolat felidézi a kötetnyitó *Toldi szerelme*-elemzést, amely a mű egyik vezérmotívumának tekinti az „inkognito”-t (álruha, álarc, színlelés), ami „szövevényes, áttekinthetetlen világot vizionál, az idegenség és gyanú légkörét érzékelteti”. (11.)

Ha ehhez hozzávesszük, hogy *A fekete város* modernségét is Mikszáth azon felismerésében látja, hogy az „idegenné, áttekinthetetlenné vált világban az ember önnön balsorsának eszközöljévé válhat, képtelen belátni tettei következményeit, manipulált társadalmi, közösségi kötődései jóformán észrevétlenül szembefordíthatják privát érdekeivel” (66.), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a századforduló magyar irodalmának ilyesfajta aspektusát egyéni belátások és értékvonzalmak is determinálják. Ebből a szempontból annak nincs fontossága, hogy *A fekete város* nem csupán és kizárólag „egy életérzés enciklopédiája” gyanánt fogható fel (melynek középpontjában a bizonytalanság, a kétely, az eldöntetlenség áll), hogy a műnek olyasfajta olvasata is elképzelhető, amely a század végéig, a századelő társadalmi (polgárság és nemesség, idegen elemek és magyar tradicionalitás) és nemzeti (a magyar politikai vezetőréteg bukásra ítéltségének fájdalmas nosztalgiájával ellenpontozott idegenkedés az „új”, a „győztes” nemzetiségi és társadalmi

erőktől) dilemmáit megtestesítő, tragikus hangoltságú történelmi freskót, s egyúttal az I. világháborús összeomlást, a végzet kikerülhetetlenségét jósoló víziót lát a regény lényegének. (E két magyarázat egyáltalában nem zárja ki egymást, hiszen az életerzés politikai élményekre vezethető vissza, s a konkrét – és Mikszáth szerint befolyásolhatatlan – történelmi folyamatok hatása a regényben elsősorban a hangulat, a hangnem szférájában nyilatkozik meg.)

Tárgyválasztása általában dicsérei szerzőnk problémalátását. Hiszen ha van sokat emlegetett, de a legtöbb elemzőn kifogó Arany-mű, akkor a *Toldi szerelme* ilyen. Az *Ez az élet...* verselemzés is a költő magatartásának alapkérdéseit (viselkedés, szerep, életcél, erkölcsi értékrend) érinti. A *Vonások egy kettős portréhoz* (Illyés Gyula és az Arany János-i örökség) a megíratlan XX. századi magyar recepciótörténet egyik legváratlanabb és legnehezebben magyarázható jelenségével néz szembe: miért idegenkedtek a 20-as, 30-as évek népi költői és írói közül többen is a legtöbb vonatkozásban az ő eszményeiket illesztő, bizonyító Arany életművétől. A *Mikszáth korszerűsége és A fekete város* az utolsó nagyregényt oly módon mutatja be, hogy a lélektani elnagyoltságok, a romantikus rekvizitumok helyett a századfordulóhoz kapcsolódó időszerűségére helyezi a hangsúlyt. A drámaíró Gözsduról szóló tanulmány is járattan úton indul el, a kötetzáró szakkritikák (Keresztury Dezső: *Mindvégig*; Dávidházi Péter: *„Hunyt mesterünk...”*) pedig az Arany-örökség mai továbbélésének, aktualizálásának lehetőségeit fontolgatják.

Arany egyéniségének, magatartásának megítélésében általában kitapintható az elemző alkati vonzalma vagy ellenszenve. Csűrös Miklós rokonszenves távolságtartással értelmezi az *Ez az élet...*-et: természetesen nem az italo-

zásról szól a költemény, hanem az élet-szemléletről, életvitelről. Arany nem az elszalasztott lehetőségeket siratja itt, nem a spontaneitást vállalni nem merő óvatosságán borong, inkább a közelgő halált sürgető keserűségét önti ki. Ilyen kijelentései harmonikusnak számító, belenyugvást sugalmazó, jóval korábbi lírai megnyilatkozásaiban is gyakoriak: pl.: „Hála Isten! este van van megín’. / Mával is fogyott a földi kín.” (*Fiamnak*) Az elemzés konklúziója azután, a vers „korszerűsége”-ről szólva, egészen a máig hosszabbítja meg hatását: „Arany poétikája szimbolizmus előtti, romantikus-realista poétika, de az *Ez az élet...* olyan remeklés, amelyről keletkezése után száz évvel sem kell lefújni a port, hiszen mind az élmény, amelyet kifejez (a ráeszmélés az öregkor nyomorúságára és a megváltó halál utáni vágy), mind pedig a forma, amely ezt a tapasztalatot művé lényegíti (a kiküzdött, a szorongásokon, gátlásokon, nyomorúságon diadalmaskodó dal) az élet és a művészet mindig aktuális, elévülhetetlen, „örök” dolgai közül való.” (40.)

A *Mikszáth korszerűsége és A fekete város* sem szokványos műmagyarázat, hanem (nem teljesen függetlenül a recepcióesztétika inspirációjától) Mikszáth utóéletének két fejezetére koncentrált, „egy koraira, meg egy késeire, a vele már kortárs nyugatosok, illetőleg a napjaink prózáját megújítani törekvő nemzedékek Mikszáth-képére.” (57.) Természetesen ennek a ma felől közelítő, a „korszerűség”-et nyomozó eljárás módnak is megvannak a hátrányai. A századvég válság- és kilátástalanságközérzete felől magyarázott, vagy az utóbbi két évtized prózatörekvései felől értelmezett Mikszáthot valóban másképpen látjuk Csűrös Miklós nyomán. Sokáig csak betetőzőnek, a romantikát lezárónak mutakozó művészte ennek révén „arcot vált, új oldaláról mutatkozik be, ha a groteszk és

abszurd, a paródia és a nyelvi krízis irodalma, vagy egyéb, mostanában aktuális törekvések, irányzatok előlegezőjét is fölfedezzük benne.” (74.) Amde ez az „új arc” is eltakarhat valamit. Aminthogy a *Toldi szerelme* elemzése során is az álruha, a személyiség megkettőződése stb. motívumkör felidézése hitelesen adja vissza Arany rettegését, elbizonytalanodását, jelenétől való elidegenülését. Viszont továbbra is tény marad, hogy a barátcsuhában végrehajtott hőstett a francia lovagi epika egyik leggyakoribb kliséje, hogy a bűnbeeső, majd bocsánatot nyerő hős, a különböző álöltözetek, rejtőzések stb. a francia *chanson de geste* műfaji velejárói. Az más kérdés, hogy ha Arany mindezt átvette (és átvette) Ilosvaitól, a *Toldi mondából*, s az euró-

pai epika-hagyományból, akkor ezzel már saját életérzésének kifejezésére is alkalmasnak találta – a Csűrös által felismert – motívum-lánc segítségével.

A címben jelzett szerzői szándék: a szellem és a halhatatlan művek örök elevenségének bizonyítása Csűrös Miklós tanulmányaiban kézzelfogható eredményekhez vezet. A XIX. század második felének irodalma, melynek rangját nem nagyon, de érdekességét, elevenségét sűrűn vonták kétségbe az elmúlt évtizedekben, sokat köszönhet e „jegyzetek”-nek. (Ahogy írásait szerzőnk, túlzott szerénységgel, kötete alcímében nevezi.) Nemcsak cáfolhatatlan igazságtartalnú megállapításainak, hanem annak is, ahogy kedvet csinál e korszak sokat elemzett műveinek újrafelfedezéséhez.

Imre László

FELTÁRATLAN ÉRTÉKEK A MAGYAR IRODALOMBAN

Szerkesztette Szabó B. István, társszerkesztő Császtvay Tünde. Budapest, ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994. 425 l.

Az ELTE nemrég megalakult Magyar Irodalomtörténeti Intézete könyvsorozatának második darabjaként jelent meg az 1993-ban rendezett „Feltáratlan értékek a magyar irodalomban” c. konferencia anyaga. A konferencia szintén egy sorozat második tagjának tekinthető, előzményeként az 1992-ben, Kolozsváron rendezett „Érték és értékrend a magyar irodalomban” címet viselő eszmecsere említhető, amelynek tanulságait e kötetben Cs. Gyimesi Éva foglalta össze. A budapesti tanácskozás olyan tematikát jelölt ki, amely tulajdonképpen mindig aktuális, hiszen az irodalomtudomány munkája – bizonyos értelemben – mindig értékek „feltárását” jelenti. Nyilvánvaló, hogy ebben a témakörben nagy számmal várhatók beszámolóik filológiai munkálatokról, ám az értékelés és egyáltalán a hagyományhoz való hozzáférés szintén jelzett problematikája

másjellegű kérdéseket is felvet(hetne). Fontos rendezvény volt az ELTE és az MTA intézetei által szervezett konferencia azért is, mert – ahogy a kötet bevezetője hangsúlyozza – a hungarológiai a legkülönbözőbb intézményekben művelők széles köre reprezentálta itt önmagát, azaz – elvileg – képet lehetne kapni a magyar irodalomtudomány jelenlegi helyzetéről is. Ez viszont így csálóka volna: szerencsére a magyar irodalomtudomány ennél sokszínűbb, metodológiai és egyéb eszméit tekintve összetettebb. A „területi” és „intézményi” sokszínűség ugyan valóban megvalósul, de teljességgel hiányoznak a hazai irodalomtudomány azon képviselői, akik olyan modern irodalomelméleti irányzatokat követnek (hermeneutika, történeti poétika, konstruktivizmus, dekonstrukció stb.), amelyeknek éppenséggel volna mondanivalójuk a „feltáratlan értékek”-

kérdéskör által felvetett irodalomértelmezési problémákat illetően (emlékezés, felejtés, klasszikusok, dialogikus hagyományértés, kanonizáció, archeológia, dekonstrukció stb.). Ez a „hiány” (persze nem mint személyek–szerzők hiánya) rajta is hagyja a „nyomait” a kötetbe foglalt anyagon. Mert bár a „feltárás” művelete általában megtörténik, az olvasónak gyakran támadhatna az az érzése, hogy az „érték” (pontosabban az „értékelés” s egyáltalán: az értelmezés) mintha kimaradt volna az elvégzett „feladatokból”, azaz sok esetben nem derül ki, hogy miért volt „értelme” a „feltáró” műveletnek. Mert bár jogosak George F. Cushing a kötet nagyobb fejezetei előtt kiemelt írásainak figyelmeztetései arra vonatkozóan, hogy nemcsak a normatív irodalomtörténet-írás káros hagyományaival, hanem a rendelkezésre álló szövegek hiányaival (illetve olykor „eltorzításával”) is szembe kell nézni, legalább ilyen jogos Kenyeres Zoltán bevezetőjének egyik állítása: „Az érték mindig friss. Egy versnek, regénynek, színműnek, novellának igazi értéke [...] az, amit újonnan friss szemmel vesznek észre benne.” Az tehát, hogy az érték csak normatív tulajdonítás lehet, ha nem kapcsolódik össze értelmezéssel (a fentebbi, elég rosszul sikerült „műetimológiák” ezt kívánták érzékeltetni), azaz „valamiként értéssel” (Gadamer). E kötet tanulmányainak nagy része ilyenfajta viszonyba „kerül” a hagyománnyal, ami az értékelés szempontjából nem igazán produktív. Ez azt is jelenti, hogy ez az attitűd (melynek központi eleme az, hogy mindent, ami csak irodalomként olvasható, ki kell adni, olvasni, érteni, értékelni, sőt „tisztelni” kell) nem differenciál a hagyományban. Nem értelmezi az „előszedett” szövegeket, amelyek ezért gyakorlatilag ugyanúgy „olvasatlanok” maradnak, mint akkor, amikor még mint „jelhordozók” sem voltak hozzáférhetők. El-

lenvethető lehetne itt persze az, hogy ezek a „feltárások” legalább lehetővé teszik azt, hogy e szövegeket olvassák-értelmezzék, ez a (nem kis!) érdeme mindenképpen elismerendő az ilyenfajta munkáknak. Más kérdés viszont az, hogy könnyen elképzelhető, hogy a kötetet olvasók egy része bizony tanácstalan lenne, ha arról kellene határozni, melyek azok az itt „feltárt” irodalmi jelenségek, szövegek stb., amelyeknek „feltárása” érdeklődését is felkeltette e művek, jelenségek stb. iránt...

Természetesen fontos a hagyomány „megőrzésére” tett minden kísérlet egy olyan korban, amely leginkább a kánonok gyors szűkülésével jár. A hagyomány megőrzését és az irodalmi-kulturális emlékezetet e tanulmánykötet interpretációs eszményei(nek nagy része) úgy fogják fel, mint őrző-tároló, az „eredeti formában” újra és újra előhívható emlékezetet – mint egy nagy, régi és nem mindig érdekes múzeumot. Ez azonban nem emlékezés, és ezt a cáfolatot nemcsak kultúrszemiotikai-irodalomhermeneutikai, hanem antropológiai és neurobiológiai kutatások is alátámasztják: az emlékezés szükség-szerűen konstruktív folyamat, amelyben az „emlékezett” nem különül el az „emlékezőtől”, és nem „hívható elő” „eredeti alakjában”, mert ez a folyamat nem „raktározást” jelent, hiszen az emlékezetnek nincs „helye” (neurobiológiailag, az agyban sincs!). Viszont elég egy-két pillantást vetni e kötet szökecsére, hogy kiderüljön: a feltárás itt – metaforikusan szólva – olyan folyamat, amely során szegény irodalomtörténezs kimegy a „terepre”, fog egy ásót és leás, hátha talál „valamit”. Amit talált, az már ott – lenn, a földben – is értékes volt, s ugyanúgy az, amikor a felszínre kerül. Az ásó ember félreteszi, s újrakezdi a műveletet – mintegy gyűjtöget. Feltűnik, hogy ebben a metaforikus leírásban nem szerepelnek

előzetes feltételezések (az ásás motivációi), nem véletlenül: kicsit úgy tűnik, hogy e – csak filológiaiilag véghezvitt – feltárási munkában nem a kérdésfeltevések dominálnak (sok tanulmány esetében ki sem derül, hogy miért hívja fel a figyelmet a szerző a felfedezett „értékre”). A folyamathoz így viszont akár egy másik képzetkör is hozzárendelhető metaforikusan: a horgászaté (hiszen a horgász nem „látja”, hogy hol és milyen értékek vannak a vízben, azt „raktározza” el, ami a „horgára akad”). Mindenesetre a regisztráló emlékezet szókészlete végigvonul a kötet szövegein: „feltáratlan értékek”, „értékmentések”, „ritkaságok”, „feltáratlan rétegek”, „eltűntek”, „tárnák”, „ismeretlen”, „felfedezetlen”, „téves adat”, „kiemelni való gyémánt”, „aranyrög verseinek homoktengeréből”, „adatok szerint”, „lappangó szövegek”, „több olyan [...] életművet tár fel, amelyeknek egy [...] lexikonban is helyük lesz”, „elveszettnek hittünk”, „felismerés”, „kezdetek”, „régiség”, „mentve a menthetőt”, „írásban rögzített”, „hitelesebbnek ítéltető változat”, „autentikus szöveg”, „felbukkanó új adatok”, „tévedés”, „vonhatja magára [...] legalábbis a szakember érdeklődését”, „felfedezni”, „kellően fel nem tárt értékek”, „felemás mértékben megismert”, „méltatlanul kallódó értékek”, „(irodalomtörténeti) igazságszolgáltatás”, „tárolás”, „raktározás”, „konzervátor”, „összegyűjtés”, „ránk hagytak”, „pályájának kevésbé ismert, homályos elemei”, „fehér folt”, „vesztésgéstudat”, „fennmaradt”, „tények”. S mindehhez az értékelés kapcsolódó szókészlete: „az élet teljességének bemutatása”, „jobb”, „szebb”, „nagy érték”, „irodalmunk bájos oldalhajtsa”, „fejlődés”, „könnyedebb, lebegőbb”, „szinte vitathatatlan értékrend”, „szenvedélyes líraiság”, „jó tollú”, „tollforgató ember”, „enyhűtenék”, „mellékágakba téved a lassú folyású cselekmény”, „vádolhat-

nánk”, „hitelesség”, „kontroll nélküli másolat”, „[...] tollára méltó leírás”, „irodalmi értékek”, „szépen [...] beszél”, „remekül alkalmazza”, „nem irodalmi igényű”, „legjobb” stb. Azaz: a leíró-hagyománymentő-regisztráló feltáráshoz az értékelésben „szigorúan” normatív szókinccs kapcsolódik. Ez jelzi azt a defektet, ami az értelmezés nélküli értékelésnek „tudható be”. Hangsúlyozni kell ugyan annak fontosságát, hogy e tanulmányok nagy része valóban elfeledett szerzőket, nem olvasható szövegeket akar bevonni az irodalmi diskurzushoz, de a legtöbb esetben ez csak szándék marad. A kánonbővítés ebben az esetben – az ilyen attitűdben – azzal jár, hogy homogenizálja a hagyományt (s így értelmezhetlenül hagyja, azaz a „feltáráshoz” is elválasztja a mai olvasótól), és elfelejti egyrészt azt, hogy a kánonok értelmezéseket is jelentenek (s a kanonizáció is csak értelmezést is kanonizálva következhet be), másrészt magát a felejtést (a kulturális felejtés ugyanis nem törvényszerűen örök és főként nem csak negatívan értékelhető jelenség, hanem szükségszerű, funkcionális és a kulturális önmeghatározást, önidentifikációt egyáltalán lehetővé tevő folyamat). Ez a hozzáállás egyáltalán nem egyedülálló, az irodalomban „magában” is akad rá példa: legutóbb pl. Katona Gergely mutatta ki a hagyományértés hasonló szerkezetű defektjeit Juhász Ferenc verseiben, az 1994-es JAK Tanulmányi Napokra írt előadásában.

A tanulmányok részletes ismertetése – már csak terjedelmi okokból is – lehetetlen, célszerűbbnek látszik a szerkesztési elv követése. Az első részbe a XX. századi tematikájú írások kerültek. E szövegek jelentős része megelégszik azzal, hogy beszámolót nyújt bizonyos filológiai kutatások eredményéről, illetve bemutat egy-egy elfeledett vagy „fel sem fedezett” művet. Ezen írások többsége (Szilágyi Ferenc beszámolója

kiadatlan erdélyi szövegekről, Pintér Márta Zsuzsanna kéziratban fennmaradt iskoladrámákról, Szabó G. Zoltán a Kölcsény-szöveggondozás új eredményéről szóló írása, Hubert Ildikó egy – szintén kézíratos – naplót mutat be, Nagy Miklós Beöthy Zsolt kevéssé ismert regényét, a *Kálódy Bélát*, Kozma Dezső pedig a múlt század végi kolozsvári sajtó publicisztikájára hívja fel a figyelmet) a figyelemfelhívás gesztusát képviseli; Hargittay Emil írása Szepesi Korotz György fejedelmi tükréről, illetve S. Sárdi Margit elemzése a XVIII. századi gyermekirodalomról viszont amellet is érvel (meggyőzően), hogy miért lehetnek fontosak azok a szövegek, amelyeket tárgyalnak (az egyik esetben műfaj történeti, a másikon olvasás-szociológiai szempontok alapján). Mezei Márta Kazinczy egy „értékméntési” akcióját rekonstruálja: ebből kiderül, hogy az eddigiekben elemzett hagyománykezelési mód egyik gyökerére éppen Kazinczy felfogásában kereshető. Weber Antal írása Csató Pálról sok érdekes kérdést felvet (pl. a „magas” irodalom és a „lektűr” közti „átmenet” történeti problémáját, vagy a XIX. századi epika olyan kezdeményezéseinek a „sorsát”, amelyek a műfaj későbbi alakulásaiban már nem játszanak szerepet), melyek rávilágítanak arra, hogy a „feltárás” műveletében olyan tényezőket is figyelembe kell venni, amelyek gátolják a mai olvasó számára az „egyszerű” hozzáférést. Kiss Irén a Jókai-befogadást befolyásoló ideológiai természetű problémákra mutat rá. Ebből a részből két írást lehetne kiemelni abból a szempontból, hogy mindkettő olyan horizontból fordul tárgyahoz, amelyeket a mai irodalom, illetve irodalomértés kérdései is alakítottak: Fried István a nyelvhasználat önreflexióját vizsgálja – széles történeti nézőpontból – Kisfaludy Sándornál, Dávidházi Péter tanulmánya pedig Toldy irodalomtörténet-felfogásának

előfeltevéseit, a „kritikai irodalomtörténet” funkcióit elemzi.

A tanulmánykötet második része XX. századi tematikájú. Itt már jóval kisebb a tisztán rekonstruktív szándékú „feltáró” műveletek aránya (Gerold László Schöppflin kritikai munkásságát, Botka Ferenc Déry 1937-es útjegyzeteit, Veres András pedig Konrád pályakezdését ismerteti), a tanulmányok zöme egy-egy író, mű vagy jelenség irodalomtörténeti értelmezésére, „elhelyezésére” is kísérletet tesz, több-kevesebb sikerrel (Bodnár György a századeleji korrajzregény műfaji kérdéseit, Bányai János Schöppflin irodalomfelfogását, Rónay László Prohászka Ottokár műveinek stilisztikai problémáit, Nagy Sz. Péter a két háború közötti polgárság irodalmi magatartásformáit illetően tesz fel nem érdektelen kérdéseket, Széles Klára Molnár Kata kézíratos regényét elemzi, Papp Tibor „elfelejtett” avantgárd költőket mutat be, Margócsy Klára Határ Győző drámái kapcsán a szerző viszonylagos „visszhangtalanságának” okait kutatja). Jolanta Jastrzebska tanulmánya a modernizmus-fogalom meghatározásának problémáit veti fel, bár inkább csak a két szélső korszakhatáron „változtat”. Koczás Sándor tanulmánya arra lehet példa, hogy a filológiai „gyűjtésből” nemcsak „ön-célú” következtetéseket lehet levonni: Ady egyes verseinek szövegkörnyezetét elemezve rámutat, hogy a kanonikus értelmezés poétikai szempontból túlságosan homogenizálja az életművet. Két tanulmány szomorú, nagyrészt irodalmon „kívüli” eseményekre, jelenségekre hívja fel a figyelmet: Nagy Pál írása a nyugati magyar költők hagyatékának „elkallódásáról” számol be, míg Illés László olyan írói életutakat mutat be, amelyeket a szovjet hatalmi politika erőteljesen befolyásolt, sőt le is „zárt”.

A harmadik részben az erdélyi irodalmat tárgyaló írások kerültek: meg lehetne kérdejezni ezt a „leválasz-

tást” mint szerkesztési elvet, de a tanulmányok maguk megadják erre a magyarázatot. Sajnos még mindig döntően jellemző, hogy a kisebbségi lét problémái olyannyira uralják az irodalomértelmezést, hogy alig történik pl. kísérlet erdélyi és magyarországi művek, szerzők összevetésére, sok esetben még a használt irodalomtörténeti fogalmak, elnevezések, koncepciók is azt jelzik, mintha egy „másik” irodalomról lenne szó. Persze nyilvánvaló, hogy a regionális kultúraszervezet, az intézményes alárendeltség és egyáltalán az irodalom funkcióinak másjellegű meghatározottsága miatt az erdélyi irodalom nem „tagozódik” be a magyarországiába, tehát nem is biztos, hogy az lenne szerencsés, ha – amit Cs. Gyimesi hangsúlyoz – az „egyetemes magyar” elvárás normák felől ítéltetne meg (hiszen maga az irodalmi diskurzus sem „egyetemes”). Az viszont az erdélyi irodalom magyarországi recepciójának tesz „roszszat”, ha az értelmezések „kikapcsolják” az „anyaország” irodalmának esztétikai tapasztalatát. E rész legtöbb tanulmánya gyakran – talán akaratlanul – ezt teszi, az interpretációkban folytonosan az a kérdés uralkodik: hogyan viszonyulnak a tárgyalt szerzők az erdélyi kisebbségi léthez, regionalizmus-hoz stb. A poétikai vagy történeti kérdések rendre elmaradnak (meglepő, hogy mennyire nem működik pl. történeti nézőpont ezekben az írásokban, igaz, az erdélyi irodalom ebben a horizontban – úgy látszik – tulajdonképpen 1920-ban kezdődik...).

Talán ez a „deformált” perspektíva az oka annak (és ebben nincs különbség az erdélyi és a magyarországi szerzők között), hogy az értékes filológiai vagy más jellegű eredmények a magyarországi olvasó számára viszonylag érdektelenek lehetnek, pl. Pomogáts Béla Napkelet-tanulmányában, Kozocsa Sándor Géza és Karádi Zsolt Reményiket (és Áprilyt), Cseke Péter Jancsó

Bélát, Ambrus Katalin Asztalos Miklóst, Végh Balázs Makkait és Kereskényi Sándornak a '70-es évek liráját tárgyaló írásaiban. Kabán Annamária és Mózes Huba, illetve Császtvay Tünde a – beszámolóik alapján – valóban borzasztó állapotban lévő Dsida-filológia helyzetéről, problémáiról tudósít. Borcsa János Molter-tanulmánya és Bertha Zoltán Tamási *Magyari rózsafa* c. művével foglalkozó elemzése kevésbé „kisebbségi” nézőpontú; a két színvonalas Karácsony Benő-tanulmány (Cs. Gyimesi és Tót H. Zsolt írásai) azt is példázza, hogy az e nézőpont meghaladására tett kísérletek sem tudnak teljesen kikerülni a regionális diskurzusból, itt az ideológia(kritika)i szemszögű olvasásmód jut nagyobb szerephez. A zárószöveg, Józsa T. István esszéjellegű írása az irodalmi értékelés problémájával szembesül, ez az írás is jelzi, hogy az interpretációs műveleteknek az utóbbi években jelentősen megnőtt szabadsága, pluralizálódása bizony kelthetett némi zavart az erdélyi reflexióban („rám, a keresőre, most az van hatással, akit én akarok” stb.).

A legtöbb tanulmány tehát – a recensens nézőpontjából legalábbis – igen csak elhibázott attitűdöt képvisel, ám mégis születtek eredmények, ezért is kár a szinte bántó elméleti érdektelenségért, amit e kritika talán túlságosan is „szívére vett”, bár végül is ez a megítélés is csak egy álláspont. Összegzősképpen még említhető a magyar irodalomtudománynak az a nem újkeletű sajátossága, hogy a filológia (ami e konferencián mégiscsak fő szempont volt, az első körlevél – mint az egyik tanulmányból kiderül – kifejezetten ilyen jellegű munkára – hagyatékfeltárára – szólított fel) továbbra is csak nagyon ritkán engedi be „saját” területeire a modernebb elméleti nézőpontokat, vagy éppen az – itt nagyon hiányzó – összehasonlító szempontot. Ugyanakkor az irodalomtörténeti szemléletmód

és értékítéletek elindult(ak) egyfajta pluralizálódás felé (ezt az első konferenciáról szólva Cs. Gyimesi is kiemeli), megjelent az alternatív kánonok iránti igény (női olvasatok, gyermekirodalom aspektusai), sok tanulmány elemzi tárgyának recepcióját is, az ideológia lassan „hátrább” lép. Más kérdés, hogy az újrakanonizálás mellett az „eddig” kánonok jelentős része is új interpretációt kívánna – ami talán azért is fontosabb lehet, mert a régi értelmezési sémák igencsak „benőtték” az elmúlt évtizedekben a befogadás horizontjait, és így

a jelenkori esztétikai tapasztalatot is oly mértékben befolyásolták, amin eddig ismeretlen művek nem tudnak változtatni. S mintha e kötet is ezt támasztaná alá: általában jóval „elevenebb” kérdéseket vetnek fel azok az írások, amelyek „kánonon belül” kísérleteznek valamifajta új érték „feltárásával”. A 44 írást és bosszantóan sok sajtóhibát tartalmazó kötet végül is már magán viseli a hazai diskurzus átalakulásának „legkezdetibb” jegyeit, s ezért sok minden „elnézhető”.

Kulcsár-Szabó Zoltán

NAGY ATILLA KRISTÓF

Szellemi bonctan (Komjáthy Jenő költészetének hatástörténeti elemzése). Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992. 262 l.

A századvégi líra és a misztikus költészet iránt érdeklődők egyaránt örömmel nyugtázhatták, hogy könyv született Komjáthy Jenő munkásságáról, Nagy Atilla Kristóf tollából. Egyrészt azért, mert a századvég magyar irodalmának egyik legérdekesebb alakjáról szól, akit már a Nyugat első nemzedékének indulásakor is – Babits Mihály emlékezete szerint – csak kevesek, a beavatottak ismertek, elsősorban különleges tematikája és hangvétele miatt. Ahogy Komlós Aladár költői szavai jellemzik, mintha nem is ezen a földgolyón született volna e líra, „mintha valahol a világűrben zendülne fel”. Irodalmunknak tán legerőteljesebben metafizikus – sőt, ezoterikus – költőjét tisztelhetjük Komjáthyban. Másrészt pedig azért örülhetünk a kötet megjelenésének, mert bizonyítja, hogy mégsem csupán a kutatóintézetek falai között él egy másuttalán rég elfelejtettnek látszó alkotó iránti érdeklődés. Nagy Atilla Kristóf szépíróként lett közismertté; fiatalon több sikeres könyvet publikált, melyek irodalmunk legmodernebb törekvései mentén helyezhetők el. Friss szemmel fedezett fel

tehát egy népszerűnek nem mondható életművet, új közelítési lehetőséget találva a látszólag kissé avított kifejezésformák eddig kevésbé tárgyalt jelentésrétegeihez, az első pillantásra csupán retorikusnak mutatkozó alakzatok rejtett értelmének feltárásához. A kulcsot, a magyarázó elvet pedig néhány jól kiválasztott vallástörténeti és filozófiai gondolatkör számbavételével próbálta meg kidolgozni. Könyvének címe és alcíme így a tematika mellett a módszert is jellemzi: a tárgyalt bölcséleti-vallási hagyományok felől tekintti át Komjáthy költészetét, elemzi világképének sajátosságait, elsősorban a motívikus megfelelésekre és áthasonításokra támaszkodva.

Kétségtelen, hogy a korábbi tanulmányok részletei, vázlatos utalásai után sok új eredménnyel kecsegtető vállalkozásba fogott a szerző. S úgy véljük, hogy munkája számos fontos észrevétellel, figyelemkeltő ötlettel járul hozzá a kutatás hatástörténeti területéhez. Ezzel pedig azt is jelezzük, hogy a könyv legsikerültebb részeinek az alcímhez szorosan köthető fejezeteket tartjuk. Míg a korszakról, és a vé-

gén a poétikai eszközökről, a szimbolizmus-kérdésről szóló elemzések kevésbé kidolgozottak mutatkoznak. Vagy már ismert, itt is hivatkozott nézetek változatait nyújtják, csatlakozva a korábbi feldolgozások vélekedéséhez – különösen a századforduló atmoszférájának bemutatásában, szerintünk egyoldalú elutasításában („a közepszerűség mocsara” stb.). A Komjáthy-filológia történetét bemutató fejezetből pedig bizonyára joggal hiányolunk néhány, még a nyolcvanas évek elején született fontos tanulmányt (Németh G. Béla újabb elemzéseit, Varga Sándor Márton, Szabó Károly munkáit). Széles Klára és S. Varga Pál írásai már a kézirat jelzett lezárásának évében (1989) jelentek meg. A szerző valószínűleg egy hagyományos felépítésű monográfia igényeinek akart eleget tenni e témakörök érintésével, melyekből a szépirói erényeket csillogtató életrajzot olvastuk igazán tetszéssel.

A szépirodalom bölcseleti vonatkozású hatásvizsgálatainak mindig problematikus vonása, hogy eltérő műfajok között kell kapcsolatot létesítenie, miközben a műfaji váltás már maga is szükségszerű jelentésmódosulással jár. Mivel Nagy Atilla Kristóf a filozófiai-vallástörténeti hagyomány jelentésadásait vizsgálja elsősorban, a művészi formálás-átformálás sajátosságaira érthetően kevesebb figyelem jut. Így a felfedezéseknek mintegy első stádiumával találkozunk: a kapcsolódásoknak-hasonlóságoknak közvetlenül belátható egybevetésével, a primér gondolatú párhuzamoknak gazdagon illusztrált megragadásával. Ebből természetesen következik, hogy az elemzések motívumközpontúak – vagyis az egyes verselemekre összpontosítanak, s kevésbé az adott műegészre, melyben előfordulnak. Nem „komplex” műértelmezésekkel találkozunk tehát, de ezúttal nem is hiányolhatjuk ezeket. A motívumvizsgálat alkalmas ugyanis

leginkább a szerzői célkitűzés elvégzésére: a külső források, a motívumokat emblémákká tevő jelentésbesugárzások árnyalatainak kimutatására. Komjáthy egyetlen kötetében – egy töredékesen kidolgozott kötetkompozícióban – továbbá igen fontos szerepet játszanak az egyes darabokon túlmutató összefüggések, melyeket a szerző tüzetesen, minden lényeges pontjukra kiterjedően tekint át. Különösen a Komjáthy-líra kulcsmozzanatának, a fény motívumának alakváltozatait, kötdéseit tárgyalja invenciózus alapossággal.

A *Szellemi bonctan* tanúsága szerint a Komjáthy-líra legátfogóbb, legmeghatározóbb eszmei forrása a gnoszticizmusban keresendő (92.). E helytálló véleménynel a könyv a szakirodalom korábbi óvatos, szórványos megállapításait nemcsak felerősíti, de határozottan súlypontozza is a költő szellemi hovatartozását. A gnosztikus forrásokat illetően nemcsak a bizonyítható hatásokat keresi, hanem – helyesen – az értelmezéshez hozzásegítő párhuzamokra is figyel. Így olyan szövegekre is hivatkozik, melyeket Komjáthy nem ismerhetett – például a Nag Hammadiban feltárt leletekre, illetve Kákosi Lászlónak ezekről szóló könyvére (97–98.). Kár, hogy e módszert nem alkalmazza annál a magyar gnosztikusnál, akivel „Komjáthy életműve, gondolkozásmódja kísérteties hasonlóságot mutat” (193.). Schmitt Jenő Henrikről van szó, akinek még a Komjáthy halála után született művei is rendkívül, kihagyhatatlanul tanulságosak a gnosztikus világkép századfordulói megjelenésének vizsgálatához (esztétikája, szerelemfelfogása, dimenzió-elmélete stb.). Ezekről sajnos keveset olvashatunk, csakúgy, mint Palágyi Menyhért filozófiai műveiről, kézenfekvőnek látszó ihlető szerepéről. Palágyi neve a könyvben gyakran előfordul, hiszen ő a költő barátja volt, akivel többek között Madách Aladár sztegovai birtokán filozó-

fált Komjáthy. S akinek például sajátos téridő-koncepciója, a szellemi és anyagi szférák viszonyáról való elképzelései olykor félreérthetetlenül ott visszahangoznak a versekben, noha elméleteit csak később publikálta.

De hadd szögezzük le: a kötet felfedezései, újszerű meglátásai, a misztikus tudatot jól értő-érző, az alkotótársi empátiát sem nélkülöző elemzései sokmindenben kárpótolnak a hiányosságokért. És az olyan kisebb tévedésekért például, hogy *Az újkor szelleme* című vershez fűzött lábjegyzet csak a második kiadásban tűnik fel (valójában már az elsőben is megtalálható), s hogy ezért a költő fiától (vagy Palágyi Menyhértől) származna (127.). Kiemelnénk a Spinoza- és főleg a Schopenhauer-hatást tárgyaló fejezeteket, melyek – bár éppen e filozófusok főműveire alig hivatkoznak – különösen számos lényeges, javarészt itt felismert motivikus párhuzammal gazdagítják a szakirodalmat. Látható, hogy Nagy Atilla Kristóf könyvének erőssége kevésbé a filológiai aprómunkában, az értekezés tudományos alaposságát az esszé nagyvű léptékétől elválasztó módszerességben, az ötlet és a kidolgozott bizonyítás elkülönítésében érezhető, mint inkább az összefüggésekre rátalálás spontaneitásában és elfogulatlan kifejezésében, a megátalások eredetiségében, a merész következtetések vállalásában. Melyek még akkor is gyümölcsözőnek hatnak, ha esetleg nem találnának egyetértésre. A fejtegetések egy pontját emelnénk ki az általunk vitatott állítások közül, mégpedig a Komjáthy-költészet eklekticizmusáról vallott nézetet

(242.). Úgy gondoljuk, hogy a számos hatás és eszmei párhuzam mellett e líra minden lényeges átvett-átformált mozzanatot világlátásának egységes rendszerébe olvaszt, annak részévé tesz, még ha nem is mindig magas színvonalon. Metafizikájának gnosztikus alapvetése mágnesként vonzza és hasonlítja magához a többi elemet. Nem sok költőt ismerhetünk a világirodalomban, akinek munkássága ennyire majdhogynem egyetlen téma – itt a gnosztikus értelmű létfelfogás – körül forogna úgy, hogy minden (számára fontos) filozófiai-vallási eszmét ennyire következetesen koherenssé szervezne. Kevés művet, műrészletet találunk a Komjáthy-költészetben, mely e koherenciától független lenne, de azok sem jelentősek. Ezért a forráselemek, párhuzamok – szerintünk kimutathatóan szervesülő – összefüggéseinek kidolgozását tartanánk szükségesnek. De ez az észrevételünk már a téma megítélésének bizonyos koncepcionális különbözőségeiből fakad.

Nagy Atilla Kristóf könyvét a szélesebb irodalomkedvelő közönség is érdeklődéssel forgathatja, hiszen megfigyelhető benne az eredmények átadásának, minél bővebb körű megosztásának igénye és a műveknek a befogadói élményt sem figyelmen kívül hagyó, a költészetet a költői érzelmekkel szorosan összekötő elemzési szempontja. Jó lenne, ha minél több olyan munka jelenne meg, mely hasonló felfedezőkedvet mutatva tanúskodna az élő irodalom történeti reflexióiról, hagyománylátásáról, értékörző értékteremtéséről.

Eisemann György

JÓKAI-SZÓTÁR

1–2. köt. Készítették: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin, T. Somogyi Magda. Budapest, Unikornis Kiadó, 1994. 478, 446 l.

1994 derekán hagyta el a nyomdát a *Jókai-szótár* (= JSz) két kötete négy

nyelvészünk munkájaként, akik közül (azóta elhunyt) J. Soltész Katalin töl-

tötte be a főszerkesztői tisztet, Kiss Gábor pedig a számítógépes feldolgozást végezte. A Szótár kb. 900 lapon mintegy huszonötezer címszót tartalmaz, előszava szerint azzal a céllal, hogy az Unikornis Kiadó Jókai-sorozatába fölvevett műveknek azon szavait magyarázza „amelyek mai irodalmi és köznyelvünkben ismeretlenek vagy szokatlanok”. (I. 5.) A szerkesztők az előszóban hangoztatják: céljuk „a legszélesebb olvasóközönségnek” szóló, gyakorlatias kiadvány elkészítése volt, ennek érdekében lemondtak a szigorúan tudományos írói szótárak számos követelményének kielégítéséről (pl. nem tüntetik fel a szavak szófaját, stílusértékét, eredetét, előfordulási helyét). Mivel nyelvi s nem ún. tárgyi segédeszközt kívántak nyújtani, csupán átvitt, közszói jelentésükben kerültek be a két kötetbe a történelmi személyeket, földrajzi helyeket stb. jelölő tulajdonnevek (ferencjóska mint 'szalonkabát' előfordul, ám az uralkodó lexikális adatai már nem – vö. I. 5.)

Az ismeretterjesztő szándékuk megfelelően a JSz forrásainak megnevezése igen lakonikus. Mindössze annyit tudhatunk meg, hogy „a korábbi Jókai-kiadások magyarázó jegyzeteit” felhasználták. (I. 6.) Ezt azzal egészíti ki utószavában Wacha Imre, hogy a szerzők nem vették át ellenőrzés, esetleg helyesbítés nélkül a kritikai kiadás (a továbbiakban: JKK) idevágó megállapításait sem. (II. 443.) A fentiekhez hozzátehetünk még egy ki nem mondott, ám következetesen érvényesített szerkesztési elvet: a szócikkek nem tartalmaznak szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezetet.

Noha az irodalomtörténész (is) nehezen nyugszik bele a fontos nyelvi adatok mellőzésébe, e recenzióknak nem elsőrendű feladata az irányelveket bírálni. Ezt egyelőre félretéve, inkább azt kérdezzük: miért maradt el az alapul vett Jókai-alkotások felsorolása?

Az Unikornis sorozata ugyanis nem törekszik a teljességre: ezért a szótár munkatársai is mellőzték a színműveket, költeményeket, továbbá a Révai Kiadó hajdani 110 kötetének jelentős számú elbeszélését, kisregényét, hírlapi tárcáját stb. Ezt a szótárt remélhetően olyanok is kézbe veszik, akik más edíciókban olvassák majd írónkat, így – külön közlés nélkül – nem tudhatjuk milyen alkotások szótári feldolgozására számíthatunk, milyenekre nem. (Más kérdés, hogy mindössze néhány regény, meg nem sok kisregény elhagyásáról beszélhetünk. Tehát a sorozat s a szótár aránylag csekély bővítéssel tartalmazhatta volna az író valamennyi nagyobb szépprózai munkáját.)

Feltűnő, a szótárszerkesztők menyire tartózkodnak a mester saját szóalkotásainak, vagy az általa kedvelt és elterjeszteni kívánt szavaknak megjelölésétől. Effélékről egyedül Wacha Imre utószava emlékezik meg (II. 437.) Az óvatosságot – hisz rendszeres kutatás valóban nem folyt e területen – végképp nem lehet helyeselni a *dalidó* meg a *kolna* esetében. E kettőt Jókai a népnyelvből vette, s jelentésmódosítás után divatba akarta hozni őket. Mind ezt Arany Jánosnak a *Szegény gazdagok*ról írt kritikájából tudjuk.

Nagy általánosságban nem jártak jobban a szerzőnek elbeszélő művekbe illesztett fordításrészletei vagy szómagyarázatai sem. Legföljebb átfogalmazva s mindenképpen eredetjelzés nélkül él velük a JSz. Pedig írónk többnyire gondos és jó magyarságú tolmács, s néha – szemben a szótárral – az eredeti versmértéket is megőrzi. (Vö. a retek fogyasztásáról szóló latin hexametert – II. 130., ill. *Rab Ráby* 395. a JKK-ban.) De ha legalább művészi átköltést olvashatnánk, s megtudnánk az auctor-nevét! Az előbbi egészen kivételes eset, utóbbi vonatkozásában ingadozó a gyakorlat. Például a JSz II. kötete megnevezi Ho-

rationist, Vergiliust, Racine-t, sőt említ operaáriát is Donizettitől, ugyanakkor hallgat Horatius, Seneca (Quem dies vidit...) Vergilius, Descartes (Cotigo ergo sum) citátumok közlésekor. Mindenesetre az utóbbi eljárás sokkal gyakoribb a JSz lapjain.

Céloztunk már arra, hogy a szerkesztőcsoport kinyilvánított eljárási elve (I. 6.) nem annyira a részletezés, „inkább a világosság és tömörség”. Talán ennek túlhajtásából erednek a következők: a magyarázatokból időnkint feltűnően hiányoznak az évszámok, a törvények, természeti csapások, szellemi áramlatok, neves egyéniségek stb. közelebbi jellemzésére (Pragmatica Sanctio, filokszéra, pietista, Fröbelker-tész, Pitaval). (Nem lehetetlen, hogy sok idézet szintén a rövidség kedvéért maradt megjelöletlen.) Nincs meg azonban most sem a kíváncsú egyöntetűség, mert a következő címszavakban már megtaláljuk az időbeli pontosítást: Fronde, Habeas corpus, hetairia, direktórium (kora), Hősszövetség. Egyébként a túl rövid értelmezés esetleg félrevezető, legalábbis nem világít rá a játékos szóhasználat alapjául szolgáló képzettársításra. E meghatározás: „velocipede két, egymást forgató kerékkel működő guzsaly”, épp a lényegét mellőzi. Az idegen szó az akkori kezdetleges *kerékpárokat* jelölte, ezért áll a *Rab Ráby*-ban idézőjelben.

Jókai (vagy csupán a nyomdász?) az idegen szavak, kifejezések, szállóigék helyesírását nem egyszer elteveszti, fonetikus közli őket, esetleg elkövet nyelvtani hibát is. Az ilyen esetekben a következő az itteni megoldás: az értelmezés elején zárójelben helyesbítik az írásmódot. Ez a kétségtelenül helyes gyakorlat érvényesül angol, francia, német, olasz, azután héber, latin szótári egységeknél, ám nincs meg lengyel, román, szlovák stb. vonatkozásban. Ízeletül néhány román adat: *multiemescu*, *multie meszku*, *dráku*, *norok burm domna*.

Tisztában vagyok vele, hogy az efféle esetekben lehetne érvelni a mai ortográfia új román szóalakok (és természetesen a lengyelek, szlovákok stb.) helyesbítő felvétele ellen – gyakorlati szempontból azonban egyedül ez volna a helyes megoldás. És nem utolsósorban: ez is elősegítené a JSz egységes fölépítését.

Vannak-e hiányai a JSz-nek, akadnak-e benne hibás értelmezések? Hangsúlyozhatom, hogy a két kötet – kivált, ha az elkészülés egy évnyi időtartamát tekintjük – elég bőséges anyagú és megbízható kalauz. (Természetesen eddig elmondott ellenvetéseimet fenntartom, sőt megtoldom azzal, hogy a szövegkörnyezetről való lemondás egyáltalán nem bizonyult szerencsésnek.) A kihagyott szavak egyike-másika (*gibernyúzi nemes*, *irányadó excellencia*, *meszenycsőveg*, *Tropicus Capricorni* stb.) még írónknál is igen ritka, s a fenti vegytani (?) kifejezéssel a JKK munkatársa sem tudott megbirkózni a *Fekete gyémántok* jegyzeteiben. Egészen hibás szómagyarázattal mindössze egy esetben találkoztam: a *bársingfodormenta* értelmezés elfogadhatatlan, legjobb esetben egyetlen előforduláshoz tapad. Túlságosan széleskörű meghatározás persze jóval több van; így a *petrinus* nem egyszerűen katolikust jelent, hanem azon belül ún. világi papot, vagyis nem szerzetest. (A *Hétköznapi JKK* jegyzete szintén téved e ponton.)

A JKK szómagyarázatainak hiányosságait elismerve hasonló őszinteséget kérhetünk a JSz munkatársaitól is. Mert bizony a bevezetőnek következő mondata: „A szerkesztésben felhasználtuk a korábbi Jókai-kiadások magyarázó jegyzeteit” nem éppen méltányos a kritikai kiadás iránt. Egyéb edíciók ilyen jellegű jegyzetei sokkal inkább alkalmi munkák, mennyiségükben és színvonalukban meg sem közelítik a JKK-t. Ha volt valódi előzménye és forrása a jelen szó tárnak az csupán a JKK lehetett – még ha felülbírálatra is szorult számos esetben.

Nagy Miklós

MÓZES HUBA: A FEJEDELEMASSZONY PORTRÉJÁHOZ

Széljegyzetek, dokumentumok. Budapest, Balassi Kiadó, 1994. 158 l.

Találó alcímet választott Mózes Huba újabb gyűjteménye élére. A korábban (jórészt erdélyi lapokban, folyóiratokban) már napvilágot látott tanulmányok, esszék, forrásértékű dokumentumok ugyanis inkább részletkérdések megvilágítását, a további kutatást kívánják szolgálni. Irodalmunk, elsősorban az erdélyi magyar irodalmi és művelődési múlt egy-egy fehér foltját szeretnék eltüntetni, eddig fel nem tárt adatokat kínálnak az érdeklődő számára.

Tematikájukat tekintve sokfélék a kötet darabjai. Olyannyira, hogy a válogatás esetlegesnek, akár eklektikusnak is tűnhet az első pillantásra.

De csak a felületes szemlélőnek. A figyelmes olvasó számára csakhamar nyilvánvalóvá válik, hogy a másfélszáz oldalas gyűjtemény darabjainak zöme valamilyenképpen kiegészíti egymást. Az írások egy része pedig Mózes Huba régebbi munkáinak – a szélesebb olvasóközönség számára írott József Attila kismonográfiájának, a sajtó, kritika és irodalom viszonyát vizsgáló kötetének, a tragikus sorsú esztéta-költőről, Szabédi Lászlóról készült doktori értekezésének, verstani összeállításainak, szöveggondozásainak – továbbgondolása, árnyalása.

Ez alkalommal épp erre, az egyes írásokat némiképp rokonító összefüggésekre szeretném a figyelmet felhívni.

Rögtön szembetűnik: a költészet specifikumaival, a lírai vers természetével, poétikai ismérveivel, ritmusformákkal foglalkozik szívesebben, a kutatást előmozdítani szándékozó igénnyel a szerző.

A kötet bevezetőjében – kolozsvári könyvtárakban őrzött kéziratok alapján – régebbi költészetünkben kapunk ízelítőt: a több nyelven verselő XVII. századi poéta, Halici Mihály költemé-

nyeiből, illetve egy XVIII. század végi tréfás Vergilius-átültetésből (*Haj, haj, finnyás világ, Szalkay Antal furcsa vitézi versezete*). A két háború közötti erdélyi líra új formákat kereső költője, Dsida Jenő a költői szándék és a művészi megvalósulás viszonyának értelmezésére (*Mi ez a furcsa, vézna sípszó*), József Attila költői hitvallása a művészi alkotóműhely titkainak vizsgálatára nyújt alkalmat (*Az Ars poetica előzményeihez*); akárcsak a kötet címadó írása: eltemetett korabeli írói vallomásokból derül ki, miként teljesedik egy jelentéktelen anekdota művészi portrévá Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájában (*A fejedelemasszony portréjához*). A Dsida-tanulmányban érdekes az, ahogyan (vittára késztetően ugyan) a költő által prózában és versben megfogalmazott gondolatok közt párhuzamot von, ahogyan a személyes átélés különbségeit, a lírai költemény „sejtelmes többértelműségét”, érzelmi-hangulati telítettségét érzékeli. A József Attiláról szólóban pedig a művészi alkotásfolyamat érdekli az elemzőt, az a mód, ahogyan a költő – a maga titokzatos eszközeivel – a hétköznapi élményekből kialakítja a verset.

Nyomatékot kap a kötetben egy másfajta viszony is: a személyiségkép és a mű közötti. Elég utalni a Juhász Gyula és József Attila életművére alkalmazott, a két költő érzelmvilágának változásairól árulkodó szintesztekre (*A színek vallomása*), vagy akár az Ady és a Reményik Sándor kolozsvári idegklinikai időszakának kórrajzi adataira (*Ady Endre kórrajzi iratai 1909-ből. Ez így rendeltetett... Azt hiszem, ez utóbbinak is a dokumentumok közt lett volna a helye*). A magyar költészet egyik leggyakoribb, egyik legváltozatosabb sorfájának, a nyolc szótagos (ütemhangsúlyos, időmértékes és szimultán mér-

tékű) sorváltozatoknak példatára a szerző versformák iránti vonzalmát, a verstanban való jártasságát tanúsítja (*Újra csak új ez az ékszer*).

Az írások egy része – nemigen ismert dokumentumok közreadásával – a sajátos körülmények között létrejött két háború közötti erdélyi (romániai) magyar irodalom őrhelyeire kalauzol el. Olvashatunk az első (1926-os) helikoni találkozóról, az erdélyi írók színejavát tömörítő rangos folyóirat, az Erdélyi Helikon és kiadója, a Szépművés Céh létrehozásának körülményeiről (*A megmaradás ösztönének formakeresése, Az első marosvécsi találkozó jegyzőkönyve*), továbbá a hazatérő Benedek Elek szellemi önépítésünket szolgáló próbálkozásairól (*Fő, hogy dolgozzanak*).

Kortörténeti, s méginkább irodalompolitikai szempontból különösen az Illyés Gyula romániai utóéletét feltérképező számvetés (*Ő, hű tekintet s gondolat...*) és a Szabédi László utolsó heteinek körülményeit felidéző sajtószemle (*A Szabédi-filológia árkusa*) tarthat számot érdeklődésre. A magyar-román irodalmi kapcsolatok múltjáról két dolgozat tájékoztat: az egyik az Ady-barát román író, Emil Isacot idézi (*A gesztus irodalma*), a másik a kortárs romániai irodalom román nyelvű, valóban kifogásolható szempontjait (pl. azt, hogy az írószövetségi tagság számított zsinórmértéknek) teszi szóvá

(*Egy lexikon közelről*). A tudományos perspektíva leginkább a Madách-értékelések (*Madách-problémák*) és az Erdélyi Szótörténeti Tár előzményeinek felvázolásakor (*Elsüllyedt katedrális*) érvényesül.

Mózes Huba egy-két megállapítása, úgy vélem, vitatható. Túlzás például azt állítani, hogy századunk hetvenes éveinek elején a Madách-értékelések még a kezdeteknél tartottak volna. Mint ahogy megkérdőjelezhető az a megállapítás is, mely szerint a *Tragédia* egyetlen fő kérdése „a rajongó esztétikai ember, a romantikus individuum problémája”. Persze, olyasmit nem kérhetünk számon a szerzőtől, amire nem is vállalkozott. Mégis azt hiszem, érdemes lett volna néhány filológiai, életrajzi dokumentumot (Ady, Reményik kórtani adatait, a Korunk c. folyóirat 1925-ös előfizetési felhívását vagy például Szabédi László utolsó időszakát) szélesebb összefüggésekben, a társadalmi közeg, a pályakép, a művek felől is megközelíteni. Így a pusztá adatok, dokumentumok jelentése teljesebb, hitelesebb lett volna.

Mózes Huba kis könyve mindenképp hasznos kiadvány. Tényeket tisztelő adataival, értelmezéseivel segíti szellemi múltunk jobb megértését.

Nemcsak az érdeklődő, a szakember is okulhat belőle.

Kozma Dezső
(Kolozsvár)

AGÁRDI PÉTER: KORTÁRSUNK, MÓNUS ILLÉS

Budapest, Gondolat Kiadó, 1992. 207 l.

A szerző új könyvének alcíme: „Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből”. Talán találóbb lett volna „metszetekről” szólni, ugyanis Agárdi a figyelmének már régóta középpontjában álló időszakot több ponton „keresztirányban” és egyidejűleg „hosszmetszetben” is átvilágítja. Lényegében

ugyanazt a komplex módszert alkalmazta már egy évtizeddel korábban megjelent munkájában is, amelynek címe „Értékrend és kritika – Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években” (1982), és a továbbiakban úgyszintén „Korok, arcok, irányok” (1985) című tanulmánykötetében.

Ez a vizsgálódási módszer mindig a konkrét történetiségben találja meg tárgyát, s alkalmasnak tetszik a „leltárfelvételre” éppen úgy, mint a folyamatok egyidejű vizsgálatára. Ez a közelítési mód ugyanakkor két – nem mindenkinél párosuló – filológusi erényről tanúskodik: a tények és adatok legszélesebb körű számbavétele és megvallatása iránti szívós szenvedélyről és a szilárdan a tényszerűségekre támaszkodó, a folyamatokból kihüvelyezhető konkrét általánosítás képességéről. A koncepciózus elvi-eszmei-poetikai építkezés Agárdinál mindig induktív és sohasem deduktív. Ami nem zárja ki, ellenkezőleg feltételezi azt, hogy a vizsgálódás mindig a témakör szakirodalmának lehető legteljesebb ismeretében történjen; ez az eljárás biztonságát is jelenti, ugyanakkor láthatóvá teszi a saját „adalek”, a saját hozzájárulás mértékét és minőségét.

A 30-as évek – mint említettük – kitüntetett helyet foglal el Agárdi kutatásaiban. Ez az időszak – a második világháborút megelőző évtized – magában foglalta a trianoni sokk után magához térő és a kibontakozás útjait kereső társadalmi rétegek és szellemi reprezentánsaik törekvéseit, s egyúttal – csaknem kivétel nélkül – tévútra vitte és torzítóvá alakította őket, hogy aztán az újabb nemzeti tragédia, a vesztett háború élezze ki a fel nem oldott ellentmondásokat, és hagyományozza át – elintézetlen örökségként – az 1945 után megnyílt korszakra. A legutóbbi politikai rendszerváltás pedig megmutatta, hogy a történelmileg „ki nem hordott” ügyek, ha változott formában is, de újra jelentkeznek.

A velük való viaskodás – irodalomban, esztétörténetben – Agárdi önként vállalt hivatása. Már a Fejtő Ferencről szóló könyv fontos üzenet volt, s nem véletlen, hogy „hivatalos körökben” nem keltett túlzottan kedvező visszhangot: a még látszatra monolit mar-

xista történeteszemlélet számára szinte kihívásként hatott az egykori „renergát”, a József Attilával lényegében egyidőben a szociáldemokratákhoz közeledő író és kritikus meleg hangú, pozitív értékelése. Ez minden különösebb hangsúlyozottság nélkül is a rendszerváltás előtti évtized eszmei keresései közepette, sőt: azok kezdetén!, olyan alternatívát sugallt, kínált a baloldalnak, amelynek valóra váltása – elfogadott érvényesség esetén – változatlanul programot jelenthet mindazoknak ma is, akik hisznek benne.

Ennek a – manapság szokatlan – intellektuális bátorsággal tudatosan vállalt ideologikumnak a tükrében megjelenő történeti–irodalomtörténeti problematika áll Agárdi újabb portréja, a Mónus Illésről szóló tanulmány középpontjában. A magyarországi szociáldemokrácia kiemelkedő gyakorlati és elméleti vezető személyisége 1934 és 1938 közt a *Szocializmus* című folyóirat főszerkesztője volt, s 1936–1939 közt egyúttal a *Népszava* szerkesztője. Agárdi az ő munkásságával a középpontban vizsgálja a hazai jobboldal és szélsőbaloldal közt kiküzdhető terepen a mozgalom művelődéspolitikai ethoszát, Mónus irodalmi vonzalmait és kapcsolatait, József Attilához fűződő viszonyát, a liberális demokratákkal, a népi írókkal keresett szövetség sorsát és a velük folytatott vita történéseit. A lap és a folyóirat éppen ezekben az években mozdult el a korábbi ouvrierista szinttől egy egyetemesebb, tágabb horizont felé. Mindez a harmincas években különös erővel kiéleződő „népi–urbánus vita” előterében történik; oly korban, amely egyre nyugtalanítóbban vetette fel a nemzeti sorskérdéseket és szembesítette azokkal azt a magyar baloldalt, amely élesen elhatárolta magát a bolsevik típusú megoldások keresésétől és kibékíthetetlen ellentétek választották el az „úri Magyarország” szellemiségétől.

Mónus Illés az egymás után következő zsidótörvények által – sokszáz-ezernyi sorstársával együtt – személyi egzisztenciájában is fenyegetve, a kétfele totalitarizmus szorításában is egy évszázad munkásmozgalmának értékeit őrizve küzdött publicisztikájában és elméleti igényű cikkeiben, messzemenő toleranciával, írókat és irodalmat pártfogoló szerkesztőként a fasizálódó közélet jelenségei ellen, a demokratikus és hazafias erők tömörítéséért – mint tudjuk – nem sok eredménnyel. A sikertelenség nem rajta múlt, de a balsors adóját minden irányzatnak meg kellett fizetnie, népieseknek és urbanusoknak egyaránt. Agárdi nem tartózkodik attól, hogy megnevezze azt a szellemi konstruktumot, amellyel paradigmátikus módon megjelölhető Mónus végső felismerése, az a társadalom- és kultúraszervező elv, amelyben egyként megjelent a feudalizmus lebontásának szándéka, a társadalom demokratizálásának igénye, a nemzeti értékek védelme. Ezt a humanista elvet Mónus Illés „demokratikus szocializmusnak” nevezte. Agárdi Péter egy későbbi, 1994 júniusában tartott, Mónus emlékének szentelt konferencián mintha „visszavette” volna némileg, és bizonyos értelemben reálpolitikai érzékkel, a történelmi változások által determinálva – azt a mónusi intelmet, amely kétségbe vonta, hogy a tőkés társadalmi viszonyok közt is megjelenő szociális mozzanatok a „demokratikus szocializmus” felé mutatnának előre. Ez a kérdés mindenesetre – nyílt marad.

Agárdi könyvének egyik nagy érdeme, hogy a különböző, akár ellentétes ideológiájú történeti irodalom által eddig – úgy lehet célzatosan – figyelmen kívül hagyott Mónus-írások felmutatásával és elemzésével bizonyítja: a szociáldemokrata mozgalom igenis messzemenően érzékeny volt a népi

irodalom és az általa képviselt társadalmi rétegek sorsa iránt. Mónus irodalomszemléletének középpontjában az Ady-hagyomány, majd József Attila lírája, és a népiek szociográfiája és irodalma állt. József Attila számára utolsó éveiben a *Szép Szó* mellett éppen Mónus barátsága és lapjai jelentették az otthonra találást, annál inkább, mivel – amiként Agárdi megfogalmazza – „...a kommunista párt hivatalos orgánumai, meghatározó személyiségei sem ideológiai–művészetszemléleti, sem stratégiai–politikai vonatkozásban nem ismerték fel József Attila formátumát és szocialista karakterét”. Mónus missziót töltött be a mozgalom értelmiségpolitikai megújításában, valamint az antifasiszta, demokratikus szellemi ellenállás kibontakoztatásában. Mindebben Mónus szellemi pozícióját Bálint György közelében lehet kijelölni. Agárdi végkövetkeztetése szerint: „A haladó magyar irodalom nagyrészének, valamint a szervezett szocialista munkásmozgalomnak belsőleg vállalt, értékelismerésre, stratégiai szövetségre építő egymásra találása – ez ennek a korszaknak nagy vívmánya, Mónus és munkatársai jelentős érdeme.” Mónus Illés félreszorítása, méltatlan mellőzése idején is ennek az eszménynek a megvalósításáért küzdött, mindaddig, amíg a Duna-parton a nyilasok felcsatoltanó sortüze véget nem vetett az ő fáradozásainak is.

Félreismerhetetlen, hogy Agárdi irodalomtörténeti-eszmetörténeti munkásságában egy jellegzetes világkép épül és egyúttal munkál, amely könyvei sorában egyre inkább felismerhető arculatot ölt. Az egyetemes emberi (szociális) értékeket és a nemzeti problematikát egyensúlyban tartó, hermeneutikai indítékú analitika ez, amely még irányja stílusára is rányomja bélyegét.

Illés László

Vezér Erzsébet nyolcvanéves

Ahhoz az irodalomtörténész-nemzedékhez tartozik, amelyik még a pozitivizmus szigorú alapelvei szerint tanulta a szakmát, s ő mindenkor hű maradt ezekhez az alapelvekhez – ellenállva politikai rosszallásoknak és szellemi kihívásoknak egyaránt. Talán azért történt így, mert az objektivitás tisztelete igencsak megfelelt Vezér Erzsébet igazságkereső szenvedélyének, a körülmények tisztázása pedig eredendő érdeklődésének, amely az emberre kíváncsi elsősorban, magában a műben is, de a művön túlmenően is. Bizonyára nem véletlen, hogy Adyban talált rá kedvenc hősére, a magyar századelőben pedig az igazi otthonára: akkoriban már és akkoriban még az egyéniség volt a legfőbb érték, az irodalmi élet szereplői tudtak és mertek személyiségek lenni. Tartok tőle, hogy e világ nemcsak az ötvenes és a hatvanas években tűnhetett föl annyira képtelenül távolinak, egyszerre bámulatosnak és anakronisztikusnak.

Amennyire magától értedődő Vezér Erzsébet tudósi pályája a mából visszatérve, annyira nem volt az sem az indulásakor, sem a későbbiekben. 1937-ben szerzett bölcsészdoktori diplomát (disszertációját Benedek Elek-ről írta), 1941-ben pedig középiskolai tanári oklevelet. A történelmi kényszerek azonban elsodorták őt is. Nem gyakorolhatta hivatását – előbb azért, mert eltöltötték tőle, később azért, mert vakvágányra került, minisztériumi előadó lett. 1954-től az Akadémiai Kiadó korrektora, majd lektora; ekkor kapcsolódott be *Ady Endre összes prózai művei* kritikai kiadásának munkálataiba, több kötetét már ő rendezte sajtó alá a hatvanas évek elején–derekán. A kritikai kiadás során döbönt rá, hogy milyen szoros összefüggés van Ady publicisztikája és költészete között, s hogy maga Ady nem érthető meg kulturális és politikai környezete nélkül, amiről divat volt akkor leválasztani őt. Vezér Erzsébet Ady-könyvei (*Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében*, 1968; *Ady Endre élete és pályája*, 1969, újabb kiadása: 1977) megbízható és üdítő olvasmányok, mentesek minden ideologikus elfogultságtól. Szerzőjük például módon igyekezett ismereteit ellenőrizni, fölkereste a még élő kortársakat, Hatvany Lajost, Benedek Marcellt, Lukács Györgyöt és másokat, s ezek a találkozások végképp meggyőzték őt arról: nem szabad hagyni, hogy feledésbe merüljön az a kor, amelyik a magyarság utolsó világhíre szert tevő nemzedékét adta.

Túlzás nélkül mondható, hogy e felismerést követően Vezér Erzsébet elsősorban a leletmentésnek, az emléképolásnak szentelte életét; a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársaként megteremtette azt a hangarchívumot, amely fölbecsülhetetlen értékű interjúkat tartalmaz a századelő jelentős alakjaival. Különösen sokat foglalkozott Jászi Oszkárral és környezetével (közreadta Jászi 1919-es naplóját, megírta és 1979-ben publikálta Jászi feleségének, Lesznai Annának életrajzát), Lukács Györggyel és a Vasárnapi Körrel (az utóbbi dokumentumainak gyűjteményes kötete az ő válogatásában és bevezető tanulmányával jelent meg 1980-ban) és a Polányi-családdal (amelynek több ládát kitevő hagyatéka az ő közbenjárására került Magyarországra). Litván György 1985-ben méltán nevezte Vezér Erzsébetet „a magyar progresszió krónikásá”-nak. Holott e feladat koránt-

sem volt hálás vagy veszélytelen a hatvanas–hetvenes években; nemcsak a Faludy Györggyel vagy a Ravasz Lászlóval készült beszélgetést nem lehetett publikálni akkor, hanem az Eörsi István társaságában Lukács Györggyel folytatott életútinterjú-sorozatot sem, amely csak az Új Symposion 1981–82-es évfolyamában jelenhetett meg, hazai kiadására pedig 1989-ig kellett várni. Vezér Erzsébetnek még olyanokat is sikerült szóra bírnia, mint a magyarországi nyilvánosságtól elzárkózó Gyömrői Edit, akinek szerepét József Attila betegségének alakulásában e beszélgetés óta merőben másképp látjuk.

Igaz, e kitűnő interjúk készítője maga könnyű természet. Vezér Erzsébetet olyan embernek ismerem, aki nem késlekedik, ha segítségére szorulok, de akkor sem, ha úgy érzi, hogy szóvá kell tennie valamelyik szakmai botlásomat. Akár kollégák is lehettünk volna, ha 1963-ban nem tették volna ki szűrét az Irodalomtörténeti Intézetből; e botrányos epizód nem gyarapítja az intézmény dicsőséglistáját. Később a Petőfi Irodalmi Múzeumból a belügyi szervek gondos felügyelete mellett kényszernyugdíjazták. De mindez nem látszott különösebben megrendíteni őt: tette dolgát, mint korábban, a hivatalok nélkül is önálló, egyszemélyes intézményt alkotva, fűgén és frissen, irigylésre méltóan fiatalos tempóval és nyitottsággal. Ha korábban, amikor csupán Adyt volt szabad észrevenni, ő kiállt a századelő többi értéke mellett is, most, amikor a századfordulót sokan Ady nélkül szeretik méltányolni, nem nyugszik bele az újfajta „emlékezetkiesésbe” sem. 1989-ben azzal ünnepelte a rendszerváltást, hogy megalapította az Ady Endre Társaságot.

Veres András

Acclimater l'autre

Tudományos konferencia. Budapest, 1994. november 8–10.

A MTA Irodalomtudományi Intézet és az ELTE Egyetemközi Francia Központ Karafiáth Judit szervezésében 1994. november 8-án, 9-én és 10-én francia nyelvű nemzetközi kollokviumot rendezett. Az *Acclimater l'autre*, azaz *Meghonosítani az idegent* címmel lezajlott rendezvényre a francia–magyar irodalomtudományi együttműködés keretében került sor, mintegy válaszul arra a kollokviumra, amelyet az említett magyar intézmények a Sorbonne Nouvelle Paris III egyetemen működő Egyetemközi Hungarológiai Központtal (CIEH) szerveztek 1993 januárjában *Ecrire le voyage*, azaz *Leírni az utazást* címmel, s amelynek aktái 1994 nyarán jelentek meg Párizsban. A budapesti kollokvium meghívottai között azonban nemcsak francia és magyar kutatók és egyetemi oktatók voltak, hanem Belgiumból, a szomszédos Szlovákiából és Romániából is érkeztek résztvevők.

A rendezvény címe közvetve a fordítói tevékenységre utal, de a programban nem elsősorban a fordításelmélet és -módszertan technikai, nyelvészeti kérdései szerepeltek, noha ilyen tárgyú előadások is elhangzottak. A felszólalások tárgyát részben az idegen kultúrák befogadásával kapcsolatos elvi, elméleti kérdések képezték, amelyek megelőzik vagy követik a szoros értelemben vett fordítói munkát. Az előadók másik része pedig egyes költők, írók idegen közegben történő fogadtatásával, műveik fordításával összefüggő konkrét esettanulmányok végzésére vállalkozott. A kollokviumon elhangzott előadások elegendő anyagot biztosítanak annak az azonos című francia nyelvű kiadványnak a megjelentetéséhez, amelynek szerkesztése folyamatban van.

Tverdota György

Kollokvium Mészöly Miklós életművéről

Újvidék, 1994. december 16–17.

Régi keletű együttműködés köti össze a MTA Irodalomtudományi Intézet modern irodalommal foglalkozó kutatóit az újvidéki egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Szakján oktató és kutató szakemberekkel. Ez az együttműködés évente felváltva Magyarországon és Jugoszláviában rendezett kollokviumok formájában valósult meg. A közös munka, amelyet olykor élénk viták kísértek, először az avantgárd irodalom kutatása terén elért eredmények szembesítését jelentette, de a későbbiekben is mindannyiszor az irodalmi közelmúlt vagy jelen még lezáratlan életműveinek vagy vitatott jelenségeinek elemzésére törekedtek a résztvevők.

Az 1994. december 16-án és 17-én Újvidéken rendezett kollokvium tárgya korunk egyik legjelentékenyebb prózaírójának, *Mészöly Miklósnak az életműve* volt. Bori Imre a *Pannon töredékről* tartott előadást, Pomogáts Béla *Az atléta halálát* elemezte, Tverdota György a *Saulust* értelmezte, Gerold László és Erdődy Edit a drámaíró Mészölyt tették mérlegre. A felszólalók jelentős része azonban főleg azokat a legfontosabb narratológiai problémákat választotta vizsgálódása tárgyául (Bányai János, Utasi Csaba, Juhász Erzsébet, Kappanyos András, Harkai Vass Éva, Faragó Kornélia, Csányi Erzsébet), amelyeket az író életműve, s főként az utóbbi években írott munkái fölvetnek. A kollokvium tanulságait Bányai János foglalta össze zárszavában.

A Mészöly-konferencia színvonala jól mutatja, hogy a politikai és gazdasági nehézségek ellenére, amelyek térségünkben a kutatómunka és a tudományos együttműködés útjába akadályokat gördítettek, a két ország magyar szakembereinek eszmecseréje továbbra is gyümölcsöző és folytatható programot jelent. A felszólalások szövegének együttes közzétételét a meghívó fél vállalta magára.

Tverdota György

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1995

Megjelent 12,8 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa BT végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

<i>György Bodnár</i> : Les soixante-dix ans de Béla G. Németh (23+47)	1
<i>István Fenyő</i> : Madách et les centralistes	9
<i>András Kappanyos</i> : La lecture enfantine ou la signification poétique de la méprise	23
Notes mineurs	
<i>Edit Horváth</i> : La modification de la forme classique de la nouvelle chez Zoltán Ambrus : Feuilleton, voix reflexive, les contes à tiroir et les contes du moi	53
<i>Marc Martin</i> : Attila József, François Villon : une rencontre	64
Textologie	
<i>László Péter</i> : Les avis textologiques des poètes et des écrivains (Zsigmond Móricz, Sándor Sík, Sándor Weöres)	73
Atelier	
<i>Huba Mózes</i> : Les préférences de couleur de Domokos Szilágyi (Une tentative plus récente en pratique de test Lüscher)	88
Documentation	
<i>Illdikó Hubert</i> : La lettre d'András Dugonics à Antal Gruber concernant le Cantique de Pannonie	95
<i>Júlia Demeter</i> : Les étudiants hongrois à L'Écosse (1843-1899)	103
Revue	
Mélanges Klaniczay (<i>István Bartók</i>)	114
Imre Bori : Études sur l'histoire de la prose (<i>Huba Lőrinczy</i>)	117
László Gergye : L'héritage manuscrit de Ferenc Kazinczy (<i>Márta Mezei</i>)	122
István Nemeskürty : Lucidité ardente. Dániel Berzsenyi d'un point nouveau (<i>Antal Wéber</i>)	124
Miklós Csűrös : « Le temps viendra de son retour. » Notes sur János Arany et sur l'actualité du tournant de siècle (<i>László Imre</i>)	125
Valeurs inexplorées dans la littérature hongroise (<i>Zoltán Kulcsár-Szabó</i>)	133
Atilla Kristóf Nagy : Anatomie spirituelle (Analyse de l'influence au point de vue historique de la poésie de Jenő Komjáthy (<i>György Eisemann</i>))	133
Lexique Jókai. Volumes 1-2. (<i>Miklós Nagy</i>)	135
Huba Mózes : Le portrait de la souveraine (<i>Dezsdő Kozma</i>)	138
Péter Agárdi : Illés Mónus notre contemporain (<i>László Illés</i>)	139
Chronique	
Erzsébet Vezér octogénaire (<i>András Veres</i>)	142
Acclimater l'autre. Conférence scientifique, Budapest, novembre 8-10., 1994. (<i>György Tverdota</i>)	143
Colloque sur l'œuvre de Miklós Mészöly. Újvidék, décembre 16-17., 1994. (<i>György Tverdota</i>)	144

